

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- *Γ. Κοντογιώργης*: Νεότερικότητα και πρόοδος: Η ελληνική πραγματικότητα
- *Π. Μποσνάκης*: Κοσμοπολιτισμός και διασπορά
- *Μ. Παπαστεφάνου*: Κοσμοπολιτισμός και χειραφέτηση
 - *Β. Λάζος-Α. Βαζακίδης*: Το επιχειρησιακό γίνεσθαι και η λογική του παραλόγου
 - *Γ. Μάντζαρης*: Θεωρία του εξωτερικού εμπορίου: μια συνοπτική παρουσίαση
- *Χρ. Καλανταρίδης-Λ. Λαμπριανίδης*: Κλάδοι μεταποίησης τροφίμων και ενδυμάτων στην Ελλάδα: μια έρευνα
 - *Γ. Γκότσης*: Η παπική ιεροκρατική πολιτική θεωρία και η αναίρεσή της
 - *Ν. Κυριαζής*: Για μια θεωρία της στρατιωτικής ισχύος
 - *Κ. Δικαίος*: Βρετανικό σύστημα υγείας
 - *Σπ. Βλιάμος-Στ. Καραγιάννης*: Οικοτουρισμός και αυτοδιοίκηση: μια πρόταση
 - *Βιβλιοκριτικές*
- *Βιβλιοπαρουσιάσεις.*

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχος 28

Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης
Επίκουρος Καθηγητής

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

26/6/24

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

* Γεώργιος Κοντογιώργης: Νεότερικότητα και πρόοδος: Η ελληνική πραγματικότητα	5
Παναγιώτης Μποσνάκης: Κοσμοπολιτισμός και διασπορά: Η πρωτοπορία στην Ελλάδα και αλλού	23
Μαριάννα Παπαστεφάνου: Κοσμοπολιτισμός και χειραφέτηση: Μια μη-θεμελιωτική απάντηση στο Richard Rorty	33
Βάιος Λάζος, Αθανάσιος Βαζακίδης: Το επιχειρηματικό γίνεσθαι και η λογική του παραλόγου	53
Γιάννης Μάντζαρης: Η σύγχρονη θεωρία του εξωτερικού εμπορίου: Μια συνοπτική παρουσίαση	69
Χρήστος Καλανταρίδης, Λόης Λαμπριανίδης: Η εμπειρία των κλάδων μεταποίησης τροφίμων και ενδυμάτων στην Ελλάδα: Μία έρευνα	89
Γεώργιος Ν. Γκότσης: Η παπική ιεροκρατική πολιτική θεωρία και η αναίρεσή της στη μεσαιωνική κοσμική διάνοηση	111

Νίκος Κ. Κυριαζής:

Για μια θεωρία της στρατιωτικής ισχύος 143

Κωνσταντίνος Δικαίος:

Το σύστημα υγείας στη Βρετανία 169

Σπύρος Βλιάμος, Στέφανος Καραγιάννης:

Οικοσύρριςμός και αυτοδιοίκηση: Μία έρευνα-πρόταση 199

Βιβλιοκριτικές 217

Βιβλιοπαρουσιάσεις 223

Περίληψεις άρθρων 229

Νεοτερικότητα και πρόοδος: Η ελληνική πραγματικότητα

Γεώργιος Κοντογιώργης*

Περίληψη

Το μεταπολεμικό ελληνικό σύστημα και συγκεκριμένα οι διαστάσεις της νεοελληνικής ιδιαιτερότητας, οι οποίες αναδεικνύουν το γνωσιολογικό και μεθοδολογικό αδιέξοδο της «νεοτερικής» κοινωνικής επιστήμης, θέτονται στο επίκεντρο της αναλυτικής θεώρησης του άρθρου αυτού.

Αν και η νεοελληνική κοινωνία δεν μπορεί πια να αποστασιοποιηθεί τυπολογικά από τον κορμό της «νεοτερικότητας», εν-τούτοις θα μπορούσε να φιλοδοξήσει την αξιοποίηση του συγκριτικού πλεονεκτήματος που της προσφέρει η ανθρωποκεντρική της κληρονομιά.

1. Η προσέγγιση του ελληνικού προβλήματος από την ιστορική και –εν γένει– από την κοινωνική επιστήμη, πραγματοποιήθηκε με βάση το κυρίαρχο «νεοτερικό» πρότυπο και τα οικεία σε αυτό γνωσεολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία, τα οποία εγκλωβίζουν τελικά την πρόσληψη του κοινωνικού γίνεσθαι σε μια αξιωματικά διατεταγμένη ιστορική και γεωπολιτική γραμμικότητα. Στο πλαίσιο αυτό, το «νεοτερικό» δεν ανάγεται απλώς στη χρονικότητα του φαινομένου. Προσλαμβάνει μια σαφώς αξιολογική χροιά καθώς η πρόοδος συναρτάται πλήρως με το κεκτημένο της «νεοτερικότητας». Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια ενόραση του κοινωνικού και πολιτικού φαινομένου που προσιδιάζει στο ζητούμενο μιας πρώιμης ανθρωποκεντρικής εποχής καθόσον σε αυτήν –και βεβαίως στο δεσποτικό κοσμοσύστημα– η δύναμη, θεσμημένη ή

* Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

αθέσμητη, ορίζεται ως η καταστατική παράμετρος των ανθρωπίνων σχέσεων.

Η εφαρμογή της προσέγγισης αυτής στην περίπτωση του ελληνικού κοσμοσυστήματος, ήταν αναπόφευκτο να απολήξει στην αποδόμησή του, προκειμένου να αρθρωθεί εκ νέου με θεμέλιο το εθνοκεντρικό αξίωμα¹. Η εθνοκεντρική ερμηνεία της ιστορίας εμφανίζεται ως πρόκριμα για τη νομιμοποίηση του νέου «εθνικού» –αντί του ακραιφνώς πολιτειακού– πατριωτισμού, ο οποίος με τη σειρά του καλείται να υποστηρίξει καταστατικά το «νεοτερικό» ανθρωποκεντρικό πρόταγμα. Η ίδια ακριβώς προβληματική θα επιβάλει επίσης την ταξινόμηση της νεοελληνικής κοινωνίας στην «περιφέρεια» της «νεοτερικότητας», ώστε να γίνει εφικτή η ερμηνεία σημαντικών πτυχών της ιδιαιτερότητάς της.

Στις ανωτέρω περιπτώσεις, όπως και σε πλήθος άλλων εκδηλώσεων της ανθρώπινης εξέλιξης (όπως για παράδειγμα, η πρόσληψη των ελευθεριών, της πολιτικής, της εργασίας, της δημοκρατίας, του συνόλου κοσμοσυστήματος κ.ά.), το ενδιαφέρον εστιάζεται στην επιτακτική ανάγκη να επιβεβαιωθεί η προοδευτική χροιά της «νεοτερικότητας» κι όχι να παραβληθεί η ιδιοσυστασία της και οπωσδήποτε το περιεχόμενό της με την ουσία της πρόοδου και συνακόλουθα με το διαφορετικό, ιδίως δε με το ιστορικό παράδειγμα. Τούτο εξηγεί γιατί το συγκριτικό διάβημα στην κοινωνική επιστήμη παραμένει πρωταρχικά συγχρονικό. Το ιστορικό βάθος χρησιμεύει για τη δικαίωση και όχι για την κατανόηση του βιούμενου.

Η «νεοτερική» διάνοηση, όπως συνήθως συμβαίνει στα συστήματα εξουσιαστικής κυριαρχίας, αισθάνεται στρατευμένη και οπωσδήποτε αδύναμη να υπερβεί το κανονιστικό διατακτικό της εποχής της. Η όποια κριτική προσέγγιση διατηρεί τον ενδοσυστημικό της χαρακτήρα, με την έννοια ότι καλείται να υπηρετήσει οριστικά μορφολογικές διαφοροποιήσεις του κατεστημένου και όχι να το ερμηνεύσει, εγγράφοντάς το σε μια θεμελιωδώς σφαιρική, δηλαδή κοσμοσυστημική προοπτική.

Στις γραμμές που ακολουθούν, επέλεξα να επικεντρώσω την προσοχή μου σε ορισμένες διαστάσεις της νεοελληνικής ιδιαιτερότητας –ιδίως του μεταπολεμικού ελληνικού πολιτικού συστήματος– οι οποίες αναδεικνύουν εμφανώς, κατά τη γνώμη μου, το γνωσεολογικό και μεθοδολογικό αδιέξοδο της «νεοτερικής» κοινωνικής επιστήμης.

2. Η είσοδος της χώρας στο μεταπολεμικό κόσμο προσδιορίζεται από τρεις θεμελιώδεις παραμέτρους: 1) την κληρονομημένη

ιδιαιτερότητα της ελληνικής κοινωνίας σε συνδυασμό με τις συνθήκες του μεσοπολέμου, των οποίων ο απόηχος γίνεται αισθητός και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ii) το καθεστώς της απελευθέρωσης υπό το οποίο η Ελλάδα εντάχθηκε στις διατακτικές της διακρατικής διπολικότητας και τέλος, iii) το νέο κοσμοσυστημικό περιβάλλον που καταγράφηκε ως ψυχρός πόλεμος.

Το νεοελληνικό πολιτικό σύστημα συγκροτείται από το άθροισμα των επιβιώσεων του ελληνικού ανθρωποκεντρικού κεκτημένου και του νέου εθνοκεντρικού περιβάλλοντος που επέβαλε η μετάβαση του ευρωπαϊκού κόσμου στον ανθρωποκεντρισμό. Ένα άθροισμα που οπωσδήποτε εξελίχθηκε στο χρόνο δεν απέβαλε όμως τη συστατική του λειτουργία.

Το ελληνικό κεκτημένο χαρακτηρίζεται από τη βαθιά ανθρωποκεντρική του φύση η οποία, από την αλεξανδρινή εποχή έως και την οθωμανοκρατία, βιώνει το μετα-κρατοκεντρικό ή οικουμενικό της στάδιο ως κοσμοσύστημα. Θεμελιώδες πολιτειακό κύτταρο του ελληνικού κοσμοσυστήματος, αποτέλεσε η μεταλλαγμένη σε πολιτειακά αυτόνομο, κοινό ή κοινότητα, πόλη-κράτος. Στο πλαίσιο της κοινοτικής πολιτείας, η πολιτική, που συνεχίζει απαράλλακτα να εγγράφεται στην κοσμοσυστημική λογική της πόλης κράτους, ορίζεται κυρίως ως ελευθερία, δηλαδή ως πεδίο άσκησης της αυτονομίας του ατόμου. Κατά τούτο, εισάγει ως πρόκριμα την πολιτική χειραφέτηση και την αξίωση του ατόμου να ασκεί αυτοπροσώπως, χωρίς διαμεσολάβηση, την πολιτική λειτουργία του «κοινού». Η αντιπροσώπευση ως πολιτικό σύστημα αντιδιαστέλλεται προς τη δημοκρατία και οπωσδήποτε αξιολογείται αρνητικά, ως ασύμβατη προς την πολιτική ελευθερία ή ολοκλήρωση του ατόμου. Πέραν όμως της κυρίαρχης όσο και προσωποπαγούς αντιπροσώπευσης, το σύστημα αυτό εμφανίζεται και υπό μια πλέον εξελιγμένη μορφή που εδράζεται στην υποχρεωτική συνοδικότητα, είναι διαρκώς ελεγχόμενη, ελευθέρως ανακλητή και με περιορισμένες αρμοδιότητες. Επιπροσθέτως, στο δημοκρατικό «κοινό» οι φορείς της αντιπροσώπευσης, καθώς υποβιβάζονται στη θέση της θεσμικής θεραπαινίδας του κοινωνικού σώματος, δεν ασκούν κυρίαρχη εξουσία. Αποφαινεται με βάση την αρχή της ομοφωνίας ώστε να παρεμποδίζεται η αυτονόμησή τους και η δημιουργία εσωτερικών ιεραρχικών σχέσεων. Η αρχή της πλειοψηφίας επιφυλάσσεται αποκλειστικά για τις διαβουλεύσεις του πολιτειακά συντεταγμένου κοινωνικού σώματος. Η διάκριση μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής στη δημοκρατική κοινοτική πολιτεία –και υπό μίαν έννοια στην εξελιγμένη αντιπροσώπευση– δεν υφίσταται,

αφού το κοινωνικό σώμα είναι πέραν από δικαιούχος της πολιτικής λειτουργίας –και θεμελιωδώς– νομέας της. Απλούστερα, η πολιτική υποστασιοποιεί κοινωνικά το άτομο, με την έννοια ότι κοινωνικοποιείται δι' αυτής, κι όχι το αντίθετο. Οπωσδήποτε οι ελληνικές κοινωνίες του 19ου αιώνα είναι εξολοκλήρου πολιτικοποιημένες με τη βαθιά ανθρωποκεντρική έννοια του όρου.

Η αντιπροσώπευση στο κλίμα της «νεοτερικής πρωτοπορίας» προβάλλει ως το μοναδικό και πλέον ολοκληρωμένο ανθρωποκεντρικά πολιτικό σύστημα. Παραθεωρεί όμως ότι επιφυλάσσει μια εξαιρετικά περιορισμένη πολιτική θέση στο κοινωνικό σώμα. Η πολιτική λειτουργία του τελευταίου, είναι στενά νομιμοποιητική –για τους φορείς της αντιπροσωπευτικής εξουσίας– και πράγματι διαιτητική –μεταξύ των «μονομάχων»– οι οποίοι οικειοποιούνται ουσιαστικά το σύνολο των στοιχείων της αντιπροσώπευσης: το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, την εναρμονιστική και την ανακλητική λειτουργία, την ολότητα της πολιτικής αρμοδιότητας, η οποία μάλιστα δομείται προσωποπαγώς μακράν της συνοδικής λογικής με αυστηρή εξουσιαστική ιεράρχηση. Η νεότερη αντιπροσώπευση ως πολιτικό σύστημα, εισάγει ως καταστατική αρχή τη διχοτομία μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής. Το πολιτικό αποδίδεται στο διαφοροποιημένο παράγοντα της πολιτείας, το κράτος, είτε εξολοκλήρου –το δόγμα της κυριαρχίας της κρατικής εξουσίας– είτε ως πολιτική διαδικασία που καλείται να συννευρεθεί σε ένα επίπεδο συσχετισμών δύναμης με τις ενδιάμεσες (αντιπροσωπευτικές και μη) ομάδες συμφερόντων (η ιδέα της κοινωνίας πολιτών και του πλουραλισμού)².

Οπωσδήποτε, ο δικαιούχος της πολιτικής, το κοινωνικό σώμα, δεν εκλαμβάνεται ως καταστατική πολιτειακή παράμετρος, δηλαδή ως νομέας της πολιτικής λειτουργίας, με το επιχείρημα ότι τούτο είναι ανέφικτο (λόγω της πολιτειακής κλίμακας και της συνθετότητας των προβλημάτων των νεότερων κοινωνιών) ή εξαιτίας της πολιτικής ανωριμότητας των μελών της. Συγκρατούμε την τελευταία αυτή ομολογία, καθώς εναρμονίζεται πλήρως προς τη φύση της νεοτερικής αντιπροσώπευσης, ως του πολιτικού συστήματος που προσιδιάζει σε μία πρώιμη περίοδο της μετάβασης του νεότερου κόσμου από τη φεουδαλική δεσποτεία στον ανθρωποκεντρισμό.

3. Στο μέτρο που η ελλαδική κοινωνία θα υποχρεωθεί να αναπαραγάγει το νεότερο εθνοκρατικό πρότυπο –κι όχι απλώς να μετεξελιχθεί από τη μικρή στη μεγάλη ανθρωποκεντρική κλίμακα– η εγκαθίδρυσή του θα συνδυασθεί με τη συστηματική αποδόμηση

του προγενέστερου ανθρωποκεντρικού κεκτημένου, ιδίως των θεσμικών και ιδεολογικών του παραμέτρων. Η αποδόμηση αυτή θα συνδυασθεί με την καλλιέργεια ενός πλήρους απαξιωτικού πλέγματος που θα αποβλέπει αφενός στη νομιμοποίηση της νέας πολιτειακής επιλογής και αφετέρου στην ενοχοποίηση των επιβιώσεων του «παρελθόντος» – των συμπεριφορών και των νοοτροπιών που θα κριθούν ως αποκλίνουσες προς τον κανόνα και υπόλογες για την ιδιαιτερότητα του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Το πρόβλημα, όπως γίνεται αντιληπτό, δεν εστιάζεται στη φύση του πολιτικού συστήματος (που εισάγει ως προαπαιτούμενο την α-πολιτική ιδιοσυστασία της κοινωνίας και μοναδικό πεδίο ολοκλήρωσης και εθνικής υποστασιοποίησης, το κράτος) αλλά στην κοινωνία, η οποία επιμένει να συμπεριφέρεται εντός του κράτους-έθνους όπως και υπό το προγενέστερο σύστημα, ήτοι να τοποθετεί το πολιτικό πρόβλημα στην προμετωπίδα του προτάγματος της. Η συμπεριφορά αυτή θέτει υπό αμφισβήτηση το κρατικό ή έστω και το «αντιπροσωπευτικό» μονοπώλιο της πολιτικής και επέκεινα τη διχοτομική αρχή που νομιμοποιεί τη λογική του συστήματος, αρνείται τον απελευθερωτικό και εν πολλοίς καθοδηγητικό ρόλο του κόμματος και των ενδιαμέσων ομάδων καθώς συνδυάζεται με μια εν λευκώ και πάντως ανέκκλητη εντολή και την αγελαία πολιτική προσχώρηση στο διατακτικό τους. Μια κοινωνία που διήρχετο ως χθες μια μετα-κοινωνική (κι όχι απλώς ιδιωτική κοινωνία) και μάλιστα μετα-κρατική (η ιδέα της ανθρωποκεντρικής οικουμένης) φάση, καλείται να αποκηρύξει την ελευθεριακή της ιδιοσυστασία και εντέλει να παραιτηθεί από την αξίωσή της να διαλέγεται κοινωνικά δια της πολιτικής. Η αποδοχή μιας στενά επιχειρησιακής έννοιας της πολιτικής³, συνεπάγεται ακριβώς την εκχώρησή της στην κρατική εξουσία και ως εκ τούτου στη βίωση της ιδέας του «γενικού» αντί του «κοινού» συμφέροντος, το οποίο προορίζεται να καθορίζει αποκλειστικά και κυρίαρχα η πολιτική, που εφεξής ορίζεται μονοσήμαντα ως σχέση δύναμης και στην καλύτερη περίπτωση, ως εξουσία. Πιο απλά, ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας υπό το κράτος-έθνος, συνδυάστηκε σταθερά με την προοπτική της «νεοτερικότητας», δηλαδή με την απεμπόληση της πολιτικής της χειραφέτησης και την υπαγωγή της στη διακριτική πολιτική ευχέρεια ή κηδεμονία της κρατικής εξουσίας.

Προς την κατεύθυνση αυτή, η αδιάρρηκτη σύνδεση του εθνικού με τον πολιτειακό πατριωτισμό και η καθυπόταξη του δεύτερου στον πρώτο, θα λειτουργήσει ως καταλύτης. Και τούτο διότι

το κυρίαρχο έθνος, στις χώρες της νεοτερικής πρωτοπορίας, καθώς θα οικοδομηθεί ουσιαστικά δια του κράτους και θα εκφρασθεί αποκλειστικά δι' αυτού, θα ορισθεί πολιτικά. Το έθνος στη «νεοτερικότητα» θα παίξει για μεγάλο διάστημα έναν ρόλο υποκατάστατου της κοινωνίας, ενόσω τουλάχιστον, η τελευταία θα είναι ανθρωποκεντρικά ασθενής.

Αντιθέτως, στην ελληνική περίπτωση το έθνος συγκροτείται εξ αρχής ως κοσμοσύστημα ανθρωποκεντρικού τύπου και λειτουργεί έως το τέλος, με βάση τη λογική του. Το νεοτερικό κράτος όχι μόνον δε συγκρότησε το ελληνικό έθνος αλλά και απεδείχθη ανίκανο να διαχειρισθεί την προβληματική της μετάβασής του από το αναγκαίο –κατά τα άλλα– κοσμοσυστημικό περιβάλλον της μικρής, στη μεγάλη κλίμακα. Μάλιστα η μετάβαση αυτή συνδέθηκε, όπως είδαμε, οργανικά με την αποδόμηση τόσο των παραμέτρων του προγενέστερου κοσμοσυστημικού περιβάλλοντος (του συστήματος των πόλεων κ.λπ.), όσο και των ανθρωποκεντρικών κατακτήσεων (η δημοκρατία, οι ελευθερίες κ.ά.), της μετα-κρατοκεντρικής οικουμένης. Κατά τούτο, η ελληνική μετάβαση στο πολιτικό σύστημα της κυρίαρχης αντιπροσώπευσης, στο πλαίσιο του κράτους-έθνους, εγγράφεται ως οπισθοδρόμηση, ενώ στο ευρωπαϊκό νεοτερικό παράδειγμα συνιστά μείζονα πρόοδο, αφού ορθώνεται εναντίον της φεουδαλικής δεσποτείας και σηματοδοτεί την (πρώιμη) ανθρωποκεντρική οικοδόμηση.

Ο ίδιος αυτός εθνοκεντρισμός θα λειτουργήσει για τη «νεοτερικότητα», αργότερα και έως τις μέρες μας, ως επιχείρημα για τη διατήρηση της εξουσιαστικής αυτονομίας και κυριαρχίας της πολιτικής τάξης από την κοινωνία, ενώ την ίδια στιγμή, θα αντιμετωπίσει την ελληνική οικουμένη (ιδίως το Βυζάντιο και την οθωμανοκρατία) αρνητικά, συγχέοντας την ασυμβατότητά τους (πρώιμος κρατοκεντρισμός – ανθρωποκεντρική οικουμένη) και τη διαφορά κλίμακας, με το κοσμοσυστημικό τους υπόβαθρο. Τυπικό και απλώς ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η «νεοτερική» προσέγγιση του έθνους, το οποίο, πέραν της πολιτικής του πρόσληψης, θα συνδέσει την πολιτική του ταυτότητα κατά τρόπο μονοσήμαντο με το λεγόμενο «νεοτερικό» κράτος. Στην πραγματικότητα, το «νεοτερικό» κράτος θα κληθεί να υπηρετήσει το κυρίαρχο έθνος. Εξού και την ίδια στιγμή, θα αρνηθεί στις λοιπές εθνικές –και ευρύτερα πολιτισμικές ή τοπικές– οντότητες να ορισθούν πολιτικά. Μια από τις καίριες επιλογές του «νεοτερικού» κράτους-έθνους, με ισχυρότατες πολιτικές ρίζες έως τις μέρες μας, αποτελεί το συστηματικό εγχείρημα αφομοίωσης του «διαφορετικού» και η επί

μακρόν άρνησή του να του αποδώσει ακόμη και την απλή ιδιότητα της πολιτισμικής μειονότητας. Το αξίωμα ένα κράτος, ένα έθνος, μια γλώσσα, ένα ενιαίο πολιτικό σύστημα με υπομόχλιο την αρχή της κρατικής πολιτικής κυριαρχίας, θα νομιμοποιήσει τελικά μια μακρά ισοπεδωτική περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από την απουσία κάθε ανοχής του «άλλου».

Αν και στις χώρες της «νεοτερικής» πρωτοπορίας, η πραγματικότητα αυτή θα δικαιολογηθεί με το πρόσχημα της απειλής που συνιστούσε η αντιπαράθεση της νέας (ανθρωποκεντρικής) με την παλαιά (δεσποτική) τάξη, δεν πρέπει να παραθεωρείται το γεγονός ότι αντικρίζεται στον ελληνικό ανθρωποκεντρισμό. Σε αυτόν, το έθνος ως πολιτισμική έννοια διαχωρίζεται από την πολιτική του έκφραση, η οποία διατυπώνεται μέσα από τις πολιτειακές παραμέτρους του κοσμοσυστήματος: τις πόλεις-κράτη και υπό την οικουμένη την κεντρική κοσμοπολιτεία και το σύστημα των «πόλεων» ή «κοινών». Οι έννοιες της ενιαίας πολιτειακής έκφρασης του έθνους και στο πλαίσιο αυτό της μειονότητας, είναι άγνωστες. Όχι διότι ελλείπει το έθνος ή το «σκεπτικό» της μειονότητας, όπως διατείνονται οι πνευματικοί ταγοί της «νεοτερικότητας», αλλά επειδή οι έννοιες αυτές απάδουν πλήρως προς την καταστατική πρόσληψη της ελευθερίας. Η θεσμική και ιδεολογική θεμελίωση του ελληνικού ανθρωποκεντρισμού βασίζεται στην έννοια της «ετερότητας», στην αρχή της αυτοδίκαιης πολιτισμικής ολοκλήρωσης και της πολιτειακής αυτοθέσμισης του «άλλου». Η ιστορία του ελληνικού κοσμοσυστήματος μπορεί να αποτιμηθεί με τη συνολική άρθρωση των πολιτειακά συντεταγμένων πολιτισμικών μορφωμάτων. Το πολυ-πολιτισμικό επιχείρημα, που μόλις στο τέλος του 20ου αιώνα άρχισε να συζητείται στις χώρες της «νεοτερικής» πρωτοπορίας, αποτέλεσε υποστατικό θεμέλιο του ελληνικού κοσμοσυστήματος έως το τέλος του. Αυτό ακριβώς το θεμέλιο κλήθηκε να καταλύσει, μεταξύ των άλλων, το νεοελληνικό κράτος στο όνομα της «προόδου» που επαγγέλετο η «νεοτερικότητα»⁴.

Παρόλ' αυτά, η νεο-ελληνική εθνική ταυτότητα θα εξακολουθήσει ευρέως και επί μακρόν, στη διάρκεια του 20ου αιώνα, να αρθρώνεται δια του πατριωτισμού των πόλεων, ο οποίος στην ορολογία της νέας τάξης θα καταχωρηθεί απαξιωτικά ως τοπικισμός, κι όχι δια του κράτους. Σε κάθε περίπτωση, ο πολίτης τοποθετεί το κράτος κατέναντί του, η ταυτότητά του ως ανθρωποκεντρική οντότητα και ως εθνική αναφορά, πόρρω απέχει από του να εμφανίζεται ως οφειλέτης του. Στην απαξιωτική αντιμετώπιση του προγενέστερου καθεστώτος από την άρχουσα τάξη του κράτους-

έθνους, ορθώνεται η απαξίωση της άρχουσας τάξης του κράτους-έθνους από την ελληνική κοινωνία.

4. Πολιτική υπερανάπτυξη, εθνικός πατριωτισμός πολιτειακού τύπου, οικουμενική ενόραση των παραμέτρων (οικονομίας κ.λπ.) του ανθρωποκεντρισμού, συνθέτουν ισάριθμες συνιστώσες που αντιστρατεύονται την είσοδο του ελληνισμού στην εθνοκρατική τροχιά. Οι ίδιες αυτές συνιστώσες εγκλωβισμένες στο περιβάλλον του εθνοκρατισμού, θα καταγραφούν ως ιδιαιτερότητες που δεν προσφέρουν εναλλακτική προοπτική, αφού δεν εντάσσονται πια στο πλαίσιο μιας γενικότερης κοσμοσυστημικής δυναμικής. Δημιουργούν όμως αποκλίνουσες λειτουργίες στο αντιπροσωπευτικό σύστημα, εκτατικές, που θίγουν αυτή καθεαυτήν τη βάση του συστήματος, δηλαδή τη διχοτομική αρχή, αλλά και περιοριστικές, όπως για παράδειγμα η χρησιμοποίηση της πολιτικής υπερανάπτυξης ως υπομοχλίου για τη χειραγώγηση του ατόμου, η πρώιμη μετάλλαξη της κομματοκρατίας σε πολιτικό σύστημα, η σταθερή άρνηση της κεντρικής εξουσίας να συγκατανεύσει στην ανάπτυξη της αυτοδιοίκησης ή ο υπέρμετρος εθνοκεντρικός πολιτικός λόγος που απολήγει τελικά στην περιχαράκωση των εξωτερικών σχέσεων της χώρας από τον κοσμοσυστημικό της περίγυρο.

Έχει ενδιαφέρον να προσεχθεί ότι το σύνολο των ιδιαιτεροτήτων του συστήματος που καταχωρούνται στο παρελθόν και ταξινομούνται με όρους απαξίας, δηλαδή ως στοιχεία που οφείλουν να απορριφθούν, ως κατώτερα της νεοτερικότητας, προκειμένου να νομιμοποιηθεί το σύστημα, συμβαίνει να υιοθετούνται έναν έως ενάμισι αιώνα αργότερα από τις χώρες της πρωτοπορίας και ερμηνεύονται με το πρόσχημα της προόδου. Αναφέρω ενδεικτικά την πλήρη αδυναμία της απολυταρχίας και της συνταγματικής μοναρχίας να εγκλιματισθούν στην ελληνική κοινωνία, την αποτυχία του τιμοκρατικού εγχειρήματος και την εξαρχής γενίκευση του δικαιώματος της ψήφου έτσι, ώστε το ελλαδικό κράτος να αποτελεί το πρώτο νεότερο σύστημα αντιπροσώπευσης υπό συνθήκες καθολικής ψηφοφορίας, την εμπέδωση από την πρώτη στιγμή των μη (κοινωνικά) ιδεολογικών και ταξικών κομμάτων, με σαφή διαστρωματική αναφορά και λειτουργία συνάδουσα προς την ατομική –κι όχι αγελαία– πολιτική συμπεριφορά, την ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας ως πεδίου της πολιτικής αντί του απλού μέσου ενημέρωσης κ.ά.

Τα ανωτέρω κάνουν πασιφανές ότι, με την είσοδό της στο εθνοκρατικό ανθρωποκεντρικό περιβάλλον, η ελληνική κοινωνία κλήθηκε να εναρμονισθεί με ένα σύστημα προ-πολιτικό και οπωσ-

δήποτε υπανάπτυκτο, σε σχέση με τις πραγματικότητες και τις παραστάσεις τις οποίες βίωνε υπό το κοσμοσυστημικό της παρελθόν, έως τον 19ο αιώνα. Με διαφορετική διατύπωση, το ελληνικό κοσμοσυστημικό κεκτημένο τοποθετείται στο μέλλον της πορείας προς μια ανθρωποκεντρική ολοκλήρωση του νεότερου κόσμου και επομένως καταφανώς προοδευτικότερο σε σύγκριση με το «νεοτερικό» ιδεώδες. Η μετάβαση από τη μικρή στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα δεν αναιρεί το γεγονός αυτό. Οδήγησε όμως τη διάνοηση κι όχι μόνο την ελληνική, να παίξει ένα ρόλο καταλύτη για τη νομιμοποίηση της ανθρωποκεντρικής οπισθοδρόμησης, στο όνομα της νεοτερικότητας⁵.

Πυρήνας στην αντίφαση αυτή μεταξύ κοινωνικο-πολιτικού συστήματος και κοινωνίας, υπήρξε ο θρόνος, ο οποίος επεβλήθη έξωθεν, από τις Δυνάμεις της «νεοτερικής» πρωτοπορίας, απειλητικός –καθότι δυναμικά ανθρωποκεντρικός– και σαφώς βαθιά προοδευτικός, προκειμένου να λειτουργήσει αφενός, για τον έλεγχο του αστάθμητου ελληνισμού, αφετέρου για την εναρμόνιση του ελληνικού πολιτικού συστήματος στις διατακτικές της ημι-κρατικής δεσποτείας της εποχής. Στο ρόλο αυτό του θρόνου μπορούν να χρεωθούν, τον 20ο αιώνα –ευρέως– ο διχασμός, η 4η Αυγούστου, η διαχείριση του εμφυλίου και του ψυχρού πολέμου, η 21η Απριλίου και εν γένει οι διαστάσεις της πολιτικής ζωής που συναρτώνται με την τάση της ελληνικής κοινωνίας να υπερβαίνει τη λογική της κοινωνίας πολιτών, να προσεγγίζει τον αυτόνομο «δημόσιο» χώρο ως «κοινόν», θέτοντας υπό δοκιμασία την πολιτική τάξη ή εξωθώντας τη σε μη αποδεκτές –από τους ηρακλείς του συστήματος– επιλογές.

Ωστε, στη νεοελληνική πολιτική ζωή το διακύβευμα δεν εστιάσθηκε ποτέ στην ανθρωποκεντρική οικοδόμηση (π.χ. το δικαίωμα στην ατομικότητα και στην καθολικότητα της ψήφου, το σοσιαλιστικό πρόταγμα κ.λπ.) και οπωσδήποτε αποστασιοποιήθηκε σταθερά από προσεγγίσεις πατερικές (π.χ. ο φασισμός, η κρατική κυριαρχία ή η διχοτομία μεταξύ πολιτικού και κοινωνικού, η αγελαία πολιτικοποίηση), που αποτέλεσαν καθολικό γνώρισμα στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο. Μέτρο της πολιτικής αντιπαλότητας θα αποτελέσει σταθερά η διεγκυστίνδα ανάμεσα στον παλαιοκομματισμό και τη νεοτερικότητα, η οποία ανάγεται τελικά όχι στο προεθνοκρατικό παρελθόν του ελληνισμού (π.χ. στην οθωμανοκρατία) ή στην καθυστέρηση της ελληνικής κοινωνίας, όπως συνήθως πιστεύεται, αλλά στις στρεβλώσεις του πολιτικού συστήματος, συνεπεία του εκρηκτικού μείγματος που παρήγαγε η εφαρμογή ενός

προ-πολιτικού και επομένως, πρώιμου ανθρωποκεντρικά πολιτειακού συστήματος σε μια μετα-κρατική ή οικουμενική και ως εκ τούτου, κοινωνικο-πολιτικά υπερ-αναπτυγμένη κοινωνία. Μια κοινωνία, εν κατακλείδι, που προσλαμβάνει την πολιτική όχι ως απλό δικαίωμα, αλλά ως καταστατική ελευθερία.

Η δύσκολη συνύπαρξη των δυο αυτών νομιμοτήτων θα επιβαρυνθεί ασφαλώς από τις ιδιαιτερότητες της ελλαδικής κοινωνίας, που οφείλονται στην αποκοπή της από τον κυρίως κορμό του ελληνισμού και επέκεινα, από τη χρηματιστική δυναμική και το κοινωνικό της όχημα, την αστική τάξη, που δέσποζε στον ευρύτερο ελληνικό ζωτικό χώρο. Η ελληνική «χρηματιστική» οικονομία και εν προκειμένω, η αστική τάξη, δε θα γίνει «εθνοκρατική» παρά μόνον μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, χωρίς εντούτοις να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι εξακολουθεί να κατατάσσεται μεταξύ των πλέον διεθνοποιημένων, στο τέλος αυτού του αιώνα. Ουδείς μπορεί να αγνοεί την υπόθεση ότι η εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας, η ίδια η φύση του ελληνικού εθνοκεντρικού κράτους θα ήταν θεμελιωδώς διαφορετική, εάν είχε συγκροτηθεί στην περίμετρο ενός μεγάλου αστικού κέντρου του ελληνισμού όπως η Θεσσαλονίκη, η Σμύρνη, η Κωνσταντινούπολη ή έστω και τα Ιωάννινα. Όπως επίσης, η αναγκαστική αλλά όχι χωρίς άλλο αναπόφευκτη επιλογή της εισόδου του ελληνισμού στη μεγάλη κλίμακα, με την αποδόμηση της κοσμοσυστημικής του ιδιοσυστασίας και την απεμπόληση του ανθρωποκεντρικού του κεκτημένου, ήταν φυσικό να οδηγήσει συγχρόνως και στην αποδόμηση του ίδιου του ελληνισμού, ως εθνο-πολιτισμικής πραγματικότητας.

Όπωςδήποτε, η ενσωμάτωση των νέων εδαφών και η μικροασιατική καταστροφή θα μεταβάλλουν άρδην τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνισμού γενικότερα. Μια νέα πλειοψηφία θα δημιουργηθεί, της οποίας οι επιπτώσεις θα γίνουν αισθητές πέραν της οικονομίας και του πολιτισμού, στην πολιτική ζωή όπου θα τεθούν οι βάσεις για μια δυναμική συγκροτημένης αμφισβήτησης των ιστορικών της αγκυλώσεων. Η πλειοψηφία όμως αυτή θα αποδειχθεί ανήμπορη να ηγεμονεύσει μεσοπρόθεσμα στο επίπεδο του κράτους. Η βαθιά κρίση που συνέχει την ελληνική κοινωνία πριν και μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, η εσωστρέφεια και η ρευστότητα στον προσανατολισμό της, αποτελούν μέρος μιας πραγματικότητας που την κάνει να φαντάζει στον κόσμο ως ένας παράξενος εταίρος.

Η ανατροπή της σχέσης μεταξύ ελλαδικού και μείζονος ελληνισμού υπέρ του πρώτου, θα σηματοδοτήσει τελικά την εγκατά-

λειψη του εκτατικού και οπωσδήποτε εθνοκεντρικού προτάγματος της «Μεγάλης Ιδέας», υπέρ μιας νέας εθνοκεντρικής ιδεολογίας η οποία ωστόσο, θα αιωρείται σταθερά ανάμεσα στην εξοικείωσή της με το διατακτικό του κράτους-έθνους και σε μια μετα-κρατοκεντρική συμπεριφορά, σαφώς ανοίκει με τη θέση της χώρας στο συνολικό κοσμοσύστημα. Έκφραση της πραγματικότητας αυτής, είναι η άμετρη ανασφάλεια της άρχουσας τάξης και οι εξ αυτής υπερβολές κατά την επίλυση σειράς ζητημάτων, όπως το γλωσσικό, η ομοιογένεια της ελληνικής κοινωνίας, η κυριαρχία και η ενότητα της πολιτικής εξουσίας κ.ά., με άξονα αναφοράς το δόγμα της ταυτότητας του έθνους με το κράτος.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, το ελληνικό πρόβλημα εξακολουθεί να είναι όπως και πριν, προεχόντως πολιτικό και ως τέτοιο θα αναδειχθεί σε μείζονα παράμετρο στη διάρκεια του ψυχρού πολέμου. Η υπερβάλλουσα ζήτηση πολιτικής εκ μέρους της κοινωνίας και επέκεινα η καταστατική συνάφειά της με το πολιτικό σύστημα, θα παρεμποδίσει τη δυναμική του να εναρμονισθεί με το κυρίαρχο «διεθνές» κλίμα που εξελάμβανε την εναλλαγή στην εξουσία, ως αδιανόητη και την αμφισβήτηση των επιλογών του κράτους ως πρόκληση. Κατά τούτο, η επισήμανση της κατασταλτικής ιδιαιτερότητας του ελληνικού πολιτικού συστήματος, στη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, δεν υπήρξε απόρροια του εμφύλιου ή της πολιτικής «ανωριμότητας» του ελληνικού συστήματος. Αντιθέτως, μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια ότι ο εμφύλιος και ιδίως η κατασταλτική λειτουργία του ψυχροπολεμικού κράτους, με αποκορύφωμα την αυταρχική εκτροπή του 1967, αποτελούν ισάριθμες εκφάνσεις του δημοκρατικού ελλείμματος της «νέας τάξης» –της φάσης που διέρχεται το νεότερο κοσμοσύστημα στο σύνολό του– και στο πλαίσιο αυτό, της «δυσφορίας» της ελληνικής κοινωνίας «να συγκατανεύσει» στις επιταγές της. Επομένως, ερμηνείες όπως αυτή που κατατείνει να εξομοιώσει συγκριτικά την ελληνική χουντική παρένθεση του 1967 με το ισπανικό και το πορτογαλικό παράδειγμα, αναδεικνύουν περισσότερο την εγγενή αδυναμία της «νεοτερικής» κοινωνικής επιστήμης να συλλάβει σύνθετες καταστάσεις, σε χώρες διαφορετικού ανθρωποκεντρικού διαμετρήματος, όπως η ελληνική κοινωνία με το εξαιρετικό ανθρωποκεντρικού τύπου πολιτικό βάθος, αφενός και αφετέρου κοινωνίες που μόλις εισέρχονται στον πρώιμο πολιτικό ανθρωποκεντρισμό⁶.

Υπό μίαν άλλη έννοια, η αυξημένη κατασταλτική λειτουργία του ελληνικού ψυχροπολεμικού κράτους καταγράφει την έμφαση

μάλλον παρά το γεγονός, δεδομένου ότι τόσο στο «Δυτικό» όσο και στον «Ανατολικό» κόσμο όχι μόνον η προοπτική της εναλλαγής στην εξουσία υπήρξε απαγορευτική αλλά και η λειτουργία του παρα-συστήματος, επιβεβαιωμένη στην ολότητά της. Η λιγότερο εμφανής κατασταλτική παρουσία του κράτους στο δυτικό ευρωπαϊκό χώρο, συναρτάται προς τη μεγαλύτερη νομιμοποίηση της εξουσίας και σαφώς τη μικρότερη πολιτική αξίωση της κοινωνίας. Με απλούστερη διατύπωση, στην νεοελληνική περίπτωση, επιβεβαιώνεται η πρώτη φύση του νεότερου κρατοκεντρικού αντιπροσωπευτικού συστήματος, δηλαδή της πλουραλιστικής κοινωνίας πολιτών, που εννοεί να εξομοιώνει την πολιτική με τη δύναμη, υποβιβάζοντας ουσιαστικά τον πολιτικό λόγο, δηλαδή την ελευθερία, σε προσάρτημά της.

5. Η τελευταία δεκαετία πριν από τον 21ο αιώνα, χαρακτηρίζεται ως περίοδος ραγδαίων προσαρμογών για την Ελλάδα. Τούτο άλλωστε έγινε ιδιαίτερα εφικτό από τη στιγμή που η σταδιακή ενσωμάτωση της χώρας στο νέο τεχνολογικό κεκτημένο της επικοινωνίας θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις μιας πραγματικής συνάρθρωσης του πολιτικού με το κοινωνικό και επέκεινα μιας πλέον βαρύνουσας θέσης της κοινωνικής βούλησης στο πεδίο της πολιτικής. Η είσοδος της ιδιωτικής τηλεόρασης από το 1990, αν και έγινε με όρους ισχύος, υπό το βάρος του κενού εξουσίας που δημιούργησε το κυβερνών κόμμα με τη στρατηγική του να ελέγξει τα «μέσα» (με αποκορύφωμα το σκάνδαλο Κοσκωτά), μεταβάλλοντας την πολιτική τάξη σε όμηρο των συντελεστών της «τηλεκρατίας», θα πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο μιας δυναμικής, η οποία συναρτάται εξ' ορισμού, από τη διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής προς την κατεύθυνση της κοινωνίας. Τα νέα μέσα επικοινωνίας θα προσαρμοσθούν από την πρώτη στιγμή στις συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας, αναλαμβάνοντας τα ίδια να λειτουργήσουν ως πεδίο της πολιτικής.

Στις χώρες της «νεοτερικότητας», όπου το «μέσον επικοινωνίας» λειτουργεί απλώς ως «μέσον ενημέρωσης», το πρόβλημα δε γίνεται ιδιαίτερα αισθητό, διότι –αν μη τι άλλο– η πολιτική παράγεται βασικά από την πολιτική εξουσία και τις συντεταγμένες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις. Συνεπώς, ο κάτοχος του «μέσου» έχει συγκεκριμένα περιθώρια παρέμβασης στο περιεχόμενο ή στην ιεράρχηση της θεματικής της ενημέρωσης. Η επιρροή του εστιάζεται κυρίως στο περιβάλλον του παρασκηνίου της εξουσίας. Την επιρροή όμως αυτή οι προσεγγίσεις που συμπηφίζουν την αντιπροσώπευση και τη δημοκρατία με τον πλουραλισμό των ομά-

δων δεν την αντιμετωπίζουν αρνητικά, καθώς θεωρείται ότι κατατείνει στην ανάπτυξη της μεγαλύτερης δυνατής διασποράς της εξουσίας. Τελικά, ο πλουραλισμός συνοψίζει την αντιπροσώπευση στο αποτέλεσμα της συνάρθρωσης των συσχετισμών ισχύος μεταξύ των ομάδων πίεσης και των δυνάμεων του παρασκήνιου με τους φορείς της πολιτικής εξουσίας. Το κοινωνικό σώμα εξακολουθεί να παραμένει εκτός της πολιτικής διαδικασίας.

Όταν αντιθέτως, το «μέσον επικοινωνίας» εξελίσσεται σε πεδίο της πολιτικής, όπερ προϋποθέτει μια πολιτικά αναπτυσσόμενη κοινωνία, όπως εν προκειμένω η ελληνική, ο ιδιοκτήτης και γενικότερα οι συντελεστές του, μεταβάλλονται σε θεμελιώδεις ρυθμιστές του πολιτικού συστήματος. Ιεραρχούν ή και καθορίζουν τις θεματικές και το εύρος της πολιτικής δυναμικής, αποφασίζουν αντί των πολιτικών δυνάμεων για τα πρόσωπα και τις προτεραιότητες της εκπροσώπησης, την οποία μεταβάλλουν συχνά σε αντικείμενο οικονομικής ή πολιτικής συναλλαγής και φυσικά υπαγορεύουν τους κανόνες του πολιτικού παιγνιδιού. Ακόμη και αν, για τις ανάγκες του επιχειρήματος, υποθέσουμε ότι ο ιδιοκτήτης του «μέσου» δεν ανταλλάσσει «στοιχεία» του δημοσίου αγαθού με συγκεκριμένες «εύνοιες» προς το πολιτικό προσωπικό, όπως είναι το συνήθως συμβαίνον, αυτή καθεαυτή η αθέσμητη παρέμβασή του στη συγκρότηση και λειτουργία του πεδίου της πολιτικής, συνιστά ιδιοποίηση· διότι ο ίδιος δε νομιμοποιείται στο ρόλο του ούτε από τη λογική ούτε από το φορέα ή δικαιούχο του συστήματος. Ούτως ή άλλως, η διαχείριση της πολιτικής με όρους «πραγματικής» ιδιοκτησίας, παραπέμπει σε μια λογική απαλλοτρίωσης του πολιτικού συστήματος και, στο πλαίσιο αυτό, ομηρίας της πολιτικής τάξης, με συνεπακόλουθο, την εμπέδωση στην κοινωνία μιας εικόνας αδυναμίας, αδιεξόδου και αποξένωσης, πράγμα που επιτείνει την απαξιωτική προσέγγιση της πολιτικής από το κοινωνικό σώμα. Οπωσδήποτε, οι «στρεβλωτικές» μεταλλάξεις του πολιτικού συστήματος που καταγράφονται ιδιαίτερα στην ελληνική περίπτωση, ως απόρροια της λειτουργίας του «μέσου επικοινωνίας» σαν πεδίο της πολιτικής, οφείλονται στην ίδια αιτία που επισημάνθηκε στην αρχή της προβληματικής μας: συγκεκριμένα, στον υψηλό δείκτη πολιτικής ανάπτυξης της κοινωνίας, ο οποίος ενοχοποιεί την εμμονή του πολιτικού συστήματος να αντιμετωπίζει θεσμικά το «μέσον» ως απλή ενημερωτική παράμετρο, όπως ακριβώς συμβαίνει στις χώρες της «νεοτερικότητας».

6. Το τέλος της χιλιετίας βρίσκει την Ελλάδα να πασχίζει ακόμη για την «εναρμόνισή» της στις διατακτικές της «νεοτερικότη-

τας». Όπως όμως είδαμε, η εναρμονιστική αυτή λειτουργία συνιστά μια επιστροφή στο παρελθόν μιας πρώιμης ανθρωποκεντρικής εποχής. Η μετάβαση από τη μικρή στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα δεν αναιρεί το γεγονός ότι θα πραγματοποιηθεί με γνώμονα την απόρριψη και όχι την προβολή και τη μετάταξη του προγενέστερου ανθρωποκεντρικού κεκτημένου στη νέα πολιτειακή κλίμακα.

Οι ραγδαίες εξελίξεις που καταγράφονται στο τέλος του 20ου αιώνα φανερώνουν ότι στο περιβάλλον της τεχνολογικής κοινωνίας, το σημείο συνάντησης της ελληνικής κοινωνίας με τις χώρες της «νεοτερικής πρωτοπορίας» τείνει να περιορισθεί, καθώς η ζήτηση πολιτικής, ως στοιχείο ανθρωποκεντρικής αναφοράς, έχει αρχίσει να καταλαμβάνει και σε αυτές μια σχετικά σημαίνουσα θέση. Από το άλλο μέρος, οι αποκλίσεις που επισημαίνονται στην ελληνική περίπτωση ως αποτέλεσμα του κληρονομημένου ανθρωποκεντρικού κεκτημένου της κοινωνίας, δεν αναιρούν το γεγονός ότι στις προσλήψεις της πολιτικής κυριαρχεί το «επιχειρησιακό» και το «ανα-διανεμητικό» πρόταγμα. Αυτή καθεαυτή η έννοια της κοινωνίας πολιτών παραπέμπει σε ένα στάδιο της ανθρωποκεντρικής εξέλιξης όπου κυριαρχεί η ατομική ελευθερία, ενώ η πολιτική συλλαμβάνεται ως «δικαίωμα» (όχι όμως ως ελευθερία), κάτι που υποδηλώνει ότι δομείται καταστατικά ως εξουσία και λειτουργεί στο πλαίσιο των σχέσεων δύναμης. Το επιχείρημα της «νεοτερικότητας» διδάσκει –σε τελική ανάλυση– ότι μια κοινωνία όπου αφθονούν τα «δικαιώματα» αντί των «ελευθεριών», συνιστά ανώτερο στάδιο στην ανθρωποκεντρική ολοκλήρωση του ατόμου. Η κοινωνία που δομείται στο σύνολό της εξουσιαστικά, εγγράφεται ως πιο εξελιγμένη φάση σε σχέση με μια κοινωνία της ελευθερίας.

Οπωσδήποτε, η ταξινόμηση της ελληνικής ιδιαιτερότητας στην «περιφέρεια» της «νεοτερικότητας», αποδίδει εν πολλοίς τη δυσνόητη για το «σύγχρονο» άνθρωπο λογική της υπέρβασης του διχοτομικού αξιώματος, μεταξύ κοινωνίας και πολιτικής που διακρίνει ως σταθερά την ελληνική πολιτική ζωή. Απόρροια της προσέγγισης αυτής είναι το γεγονός ότι οι διαπιστούμενες «στρεβλώσεις» στο νεοελληνικό πολιτικό σύστημα αποδίδονται τελικά στην αδυναμία της ελληνικής κοινωνίας να «εκσυγχρονισθεί» κι όχι όπως θα όφειλε πράγματι, στην πρώιμη ή προ-πολιτική υφή του «νεοτερικού» θεσμικού περιβάλλοντος που «κλήθηκε» να εφαρμόσει.

Ακριβώς αυτή η αντίφαση, που ουσιαστικά επιβεβαιώνει την ύπαρξη δυο διαφορετικών παραδειγμάτων μετάβασης στη μεγάλη

ανθρωποκεντρική κλίμακα (το ένα, από τη δεσποτεία, το άλλο, από τον ανθρωποκεντρισμό μικρής κλίμακας) εγείρει το μείζον ερώτημα της τυπολογικής επανεκτίμησης του συνόλου αξιακού συστήματος της «νεοτερικότητας». Επανεκτίμηση που την επαναφέρει αναπόφευκτα σε ευθεία συγκριτική τροχιά με το ελληνικό κοσμοσύστημα.

Υπό το πρίσμα αυτό, έχει ενδιαφέρον να υπογραμμισθεί η «νεοτερική» βεβαιότητα ότι ο Διαφωτισμός οικοδόμησε ένα «νέον άνθρωπο», πρωτόγνωρο, όπως διατείνεται, στην ιστορία. Ο «νεοτερικός άνθρωπος» είναι ασφαλώς νέος εάν παραβληθεί με τον ευρωπαϊκό του πρόγονο, το δεσποτικό άνθρωπο. Δεν υπάρχει ωστόσο πεδίο σύγκρισης με τον «άνθρωπο» της ελληνικής δημοκρατίας, καθώς συνιστά μετα-εξουσιαστικό στάδιο που προσλαμβάνει τον άνθρωπο ως ολοκληρωτικά ελεύθερο, δηλαδή ως μη εξουσιαστικά υποκείμενο κοινωνικό ον. Συγχρόνως, αγνοείται ότι ο «νεοτερικός» τύπος «ανθρώπου» απαντάται ήδη στο προ-δημοκρατικό ή αντιπροσωπευτικά συντεταγμένο κοινωνικο-πολιτικό στάδιο του ελληνικού κοσμοσυστήματος και πιο συγκεκριμένα στην εποχή των Νομοθετών, όπου το ανθρωποκεντρικό πρόταγμα επικεντρώνεται στην απλή έννοια της ατομικής ελευθερίας και κατ' επέκταση στο περιβάλλον της «κοινωνίας πολιτών». Αν επομένως, η νεότερη εκδοχή της «κοινωνίας πολιτών» εμφανίζεται ως σαφώς πληρέστερη, συγκρινόμενη με την προκλασική «κοινωνία πολιτών» του ελληνικού κοσμοσυστήματος, το γεγονός αυτό δεν τη νομιμοποιεί να ισχυρίζεται ότι είναι δημοκρατική.

Σε κάθε περίπτωση τέλος, η «νεοτερική» εποχή διάγει την πρώτη κρατοκεντρική περίοδο του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος, εκείνη ακριβώς που βίωσε το ελληνικό κοσμοσύστημα έως τον 6ο αιώνα π.Χ. Συνεπώς, τόσο η δεύτερη κρατοκεντρική περίοδος, κατά την οποία ολοκληρώνεται στο πλαίσιο του πρωτογενούς πολιτειακού μορφώματος του κράτους η ανθρωποκεντρική υπόσταση του ατόμου, όσο και η μετα-κρατοκεντρική περίοδος της κοσμοπολιτειακής οικουμένης (μετά τον 4ο αιώνα έως τις παρυφές του 20ου), αποτελούν ισάριθμα στάδια που ο «νεοτερικός άνθρωπος» δεν μπορεί παρά να τα αντιμετωπίσει ως προοπτική. Οι διεργασίες που συνάπτονται με την «παγκοσμιοποίηση» μπορούν να προσληφθούν ως εσωτερικό στάδιο της πρώτης κρατοκεντρικής περιόδου στο επίπεδο της μεγάλης κλίμακας και όχι ως σημείο υπέρβασής της. Ένα στάδιο που, ανεξαρτήτως των λοιπών συνεπειών, προαναγγέλλει την προϊούσα αμφισβήτηση της αγελαίας ή μαζικής «πολιτικοποίησης» και την ανάδειξη της ατομι-

κής πολιτικής οντότητας του ανθρώπου, με ό,τι αυτό προοιωνίζεται για τη λειτουργία της σχέσης κοινωνίας και πολιτικής και κατ' επέκταση, για τη φύση του πολιτικού συστήματος.

Οπωσδήποτε, η νεοελληνική κοινωνία, αν και αποτελεί ένα μοναδικό πειραματικό εργαστήριο για τη συναγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τη σχέση που «υφαίνεται» μεταξύ του κατεστημένου και της εξέλιξης, ανάμεσα στη «νεοτερικότητα» και στην πρόοδο, δεν μπορεί πια να φιλοδοξήσει σε μια ουσιαστικά διαφορετική διαχείριση του μέλλοντος, αποστασιοποιούμενη τυπολογικά από τον κορμό της «νεοτερικότητας». Η δυναμική του κοσμοσυστήματος συμπαρασύρει τα επιμέρους –και μάλιστα τα οριακά– πολιτειακά μορφώματα προς την κατεύθυνση της εναρμόνισης, προς μια εν τέλει ενιαία εξελικτική τροχιά, την οποία καθοδηγούν οι μείζονες συντελεστές του. Με απλούστερη διατύπωση, η οικοδόμηση των παραμέτρων της προόδου σε ό,τι αφορά το μέλλον του νεότερου ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος, δεν μπορεί παρά να προέλθει από τον πυρήνα των χωρών που καθοδηγούν την εξέλιξη. Θα μπορούσε όμως, η νεοελληνική κοινωνία, να φιλοδοξήσει την οργανική της συμπίεση με την «πρωτοπορία», αξιοποιώντας συγχρόνως θετικά, προς την προοδευτική κατεύθυνση, το συγκριτικό πλεονέκτημα που της προσφέρει η ανθρωποκεντρική της κληρονομιά. Στο πλαίσιο αυτό, η ανάδειξη του ελληνικού κοσμοσυστημικού παραδείγματος ως του κατεξοχόν συγκριτικού «εργαλείου» για την ερμηνεία και την αξιολόγηση της εξέλιξης με όρους ανθρωποκεντρικής ολοκλήρωσης, δηλαδή υπό το πρίσμα της προόδου, θα είχε μια καίρια σημασία, με καταλυτικές προεκτάσεις, πρωταρχικά στον τομέα της «νεοτερικής» αυτογνωσίας. Για να γίνει όμως αυτό οφείλει προηγουμένως η ελληνική κοινωνία και προεχόντως η άρχουσα τάξη, να αποκαθαρθεί από τις επαχθείς ιδεοληψίες της εθνοκεντρικής «νεοτερικότητας» και της «απομιμητικής» πνευματικής εξάρτησης.

Σημειώσεις

1. Για τις επιπτώσεις της «νεοτερικής» ανάγνωσης της ιστορίας στην πρόσληψη του ελληνικού κοσμοσυστήματος καθώς και ολίγα για τη φύση του, βλέπε Γ. Κοντογιώργη, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα», στο: *Βήμα των κοινωνικών επιστημών* 23, 1998.

2. Είναι προφανές ότι η συνθετότητα των προβλημάτων ή η κλίμακα

που κάνει ανέφικτη τη συνάντηση της «νεοτερικότητας» με την κοινωνική και πολιτική ελευθερία και επέκεινα με τη δημοκρατία, δεν αποτελεί αντικειμενική παράμετρο. Συνέχεται με το στάδιο που διέρχεται το νεότερο κοσμοσύστημα και απλούστερα με το γεγονός ότι βιώνει μια εντελώς πρώιμη ανθρωποκεντρική περίοδο, την αμέσως μεταφεουδαλική του φάση, η οποία τη γέννησε και εξακολουθεί αναπόφευκτα να εγκλωβίζει το περιεχόμενο του ανθρωποκεντρικού της προτάγματος. Μάλιστα, για να αντισταθμίσει την πρωιμότητα του προτάγματός της, η «νεοτερικότητα» προχωρεί ακόμη περισσότερο, ισχυριζόμενη ότι το αυστηρά εξουσιαστικό σύστημα της αντιπροσωπευτικής νομιμοποίησης – που θεραπεύει την ατομική ελευθερία και ορισμένα θεμελιώδη κοινωνικοπολιτικά δικαιώματα, είναι ανώτερο ανθρωποκεντρικά από τη δημοκρατία, η οποία ως εκ της φύσεώς της, υποστασιοποιείται δια της σύνολης ελευθερίας. Δεν αιτιολογεί ωστόσο τη σφοδρή της επιθυμία να ορίσει την αντιπροσώπευση ως δημοκρατία, μολονότι δεν αγνοεί ότι η τελευταία τοποθετείται στον αντίποδα των συστημάτων εξουσίας. Για το ζήτημα αυτό βλέπε τα έργα μας, «Για μια νέα προσέγγιση της δημοκρατίας στην αρχαιότητα και στην εποχή μας», στο: Guy Haarscher, Mario Telo (επιμ.), *Μετά τον κομμουνισμό*, Αθήνα, (ελλ. μτφρ.), 1997, σελ. 209 κ.ε. και «Η δημοκρατία στην τεχνολογική κοινωνία», στο: *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών* 18, 1996. Συναφές με τη διχοτομική προσέγγιση της πολιτικής από τους ηρακλείς της «νεοτερικότητας», είναι και η αδιέξοδη ταύτιση της έννοιας της «πολιτικής κοινωνίας» με το «κράτος», κατ' αντιδιαστολήν προς την «κοινωνία πολιτών», η οποία όμως συνυπάρχει στον ίδιο πολιτειακό τόπο και χρόνο. Ωστόσο, και η απλή παρατήρηση του ελληνικού κοσμοσυστήματος, κάνει εμφανές ότι η διαφορά μεταξύ «κοινωνίας πολιτών» και «πολιτικής κοινωνίας» είναι τυπολογική και ανταποκρίνεται σε δυο διαφορετικά και μάλιστα επάλληλα στάδια ανθρωποκεντρικής εξέλιξης. Η «κοινωνία πολιτών» αφορά σε μια πρώιμη ανθρωποκεντρική περίοδο, ενώ η «πολιτική κοινωνία» στη φάση της ανθρωποκεντρικής ολοκλήρωσης και συνδυάζεται με τη δημοκρατική αυτονομία.

3. Το «επιχειρησιακό» διατακτικό της πολιτικής που εγκλωπώνεται εξ ολοκλήρου το «νεοτερικό» πρόταγμα, σε συνδυασμό με την προσέγγισή της ως εξουσίας και ευρέως ως δύναμης, δίδει –βασικά– έμφαση στην αποτελεσματικότητα της πολιτικής λειτουργίας και οπωσδήποτε υπονοεί ότι η άσκησή της οφείλει να αποδίδεται στους «ειδικούς». Με απλούστερη διατύπωση, αγνοεί τη λειτουργία της πολιτικής ως πεδίου πραγμάτωσης της ελευθερίας πέραν του ατομικού, στο κοινωνικό και στο πολιτικό. Περισσότερα, στη μελέτη μας, «Η πολιτική ως αντικείμενο στη διδασκαλία και την έρευνα», στο: Στέλιος Αλεξανδρόπουλος (επιμ.), *Προοπτικές και μέλλον των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα*, Ρέθυμνο, 1999, σελ. 175-225.

4. Ανάλογα θα είχε να παρατηρήσει κανείς για πλείστες άλλες παρα-

μέτρους της «ελληνικής» ελευθερίας (όπως στον τομέα της εργασίας κ.λπ.) τις οποίες η «νεωτερικότητα» εξέλαβε ως ασύμβατες με τη δική της –πράγματι απλώς πρώιμη– πρόσληψη του ανθρώπου.

5. Στο μέτρο που το «κοινό» αποτέλεσε το καταστατικό πολιτειακό θεμέλιο υπό το ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα μικρής κλίμακας, το ζήτημα δεν ήταν κυρίως η διατήρησή του στη μεγάλη κλίμακα, αλλά η προβολή των πολιτικών του συστημάτων, και εν προκειμένω του κεκτημένου της δημοκρατίας, στο επίπεδο της νέας πολιτειακής πραγματικότητας του κράτους-έθνους. Τούτο όμως όπως είναι φανερό παραπέμπει στο πρώιμο στάδιο που διέρχεται το νεότερο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα και συνακόλουθα στην αδυναμία του να βιώσει σύνθετες κοινωνικο-πολιτικές καταστάσεις που αντιστοιχούν σε επόμενες περιόδους.

6. Όντως στην περίπτωση της Ελλάδας, το πρόβλημα εστιάζεται στη δυσκολία της κοινωνίας να συναρμονισθεί με το «διατακτικό» του ψυχρού πολέμου, το οποίο αξίωνε την παραίτησή της από τη λειτουργία της εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία. Αντιθέτως, στην περίπτωση των χωρών της Ιβηρικής Χερσονήσου, το αυταρχικό καθεστώς εγγράφεται στη διαδικασία μετάβασης για πρώτη φορά, σε ένα ανθρωποκεντρικά διατεταγμένο πολιτικό σύστημα, το οποίο άλλωστε ήταν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό –ζητούμενο– στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου.

Κοσμοπολιτισμός και διασπορά: Η πρωτοπορία στην Ελλάδα και αλλού

Παναγιώτης Μποσνάκης*

Περίληψη

Απαντώντας σε ερωτήματα γύρω από την ιστορικότητα και το θάνατο της πρωτοπορίας, η εργασία αυτή προτείνει ένα νέο ορισμό γι' αυτήν, με βάση νέα πολιτιστικά δεδομένα, όπως είναι ο αυξημένος κοσμοπολιτισμός, η διασπορά και η γλωσσική ετερογένεια στις σημερινές κοινωνίες, που ολοένα και περισσότερο πορεύονται προς την παγκοσμιοποίηση. Στο πλαίσιο αυτό, η μέλητη αυτή εξετάζει περιθωριακές, «πλωτές» πρωτοπορίες, όπως της Ελλάδας και Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα για να καταδειχτεί η δυναμικότητα του επιχειρήματος.

«Άραγε είναι όλες οι γλώσσες της γραφής νεκρές;
Και η λογοτεχνική γλώσσα σημαδεύεται από ένα καθημερινό θάνατο δίχως ξύπνημα; Τι είναι νεκρό και τι ζωντανό;»

του Arkadii –συντρόφου ποιητή–
για τις χιονισμένες νύχτες της Ουκρανίας

Τέτοια ερωτήματα εγείρουν συχνά σοβαροί κριτικοί που επιχειρηματολογούν για το τέλος της γραφής, το θάνατο του συγγραφέα, την εξαφάνιση κάθε πρωτοπορίας και τη βαθμιαία αφομοίωσή της από το μεταμοντερνισμό¹. Ο αργός και προοδευτικός «θάνατος» της πρωτοπορίας και η συνακόλουθη παραγραφή της από τα σύγχρονα λεξικά λογοτεχνικών όρων όμως, συνδέεται και με έ-

* Καθηγητής της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Μισσούρι, Σαιντ-Λούις (ΗΠΑ).

ναν άλλο «θάνατο»: το θάνατο του «καινούργιου», του ανανεωτικού, όλων εκείνων που παραμένουν νεκρά και ασάλευτα αλλά ενδεδυμένα με μία μεταμοντέρνα αμφίεση.

«Μισώ το μεταμοντερνισμό», ομολογούν συχνά πολλοί συγγραφείς της πρωτοπορίας. Τι ακριβώς όμως αυτό σημαίνει και ποιον μεταμοντερνισμό εννοούν; Ασφαλώς η διάσταση πρωτοπορίας και μεταμοντερνισμού ανασύρει στο φως και μία άλλη παρεξήγηση: την αλλοίωση που υπέστη το ίδιο το μεταμοντέρνο περί τα τέλη της δεκαετίας του '70 στις Η.Π.Α., όταν μία ομάδα θεωρητικών της λογοτεχνίας άρχιζαν να σφετερίζονται αυτόν τον περιζήτητο όρο. Πραγματικά, ήδη στα 1978 ο Ihab Hassan στην μελέτη του «Culture, Inteterminacy, and Value»² περιέγραψε το μεταμοντέρνο, κάνοντας αναφορές πιο πολύ στον Foucault και τον de Man, παρά στον Mc Luhan και τον John Cage. Τρία χρόνια αργότερα σε άλλη μελέτη³, ο Hassan παραθέτει κατάλογο ονομάτων αντιπροσωπευτικών του μεταμοντερνισμού που προέρχονται όμως –αυτή τη φορά– από το χώρο της θεωρίας (Jacques Derrida, Jean-Francois Lyotard, Michel Foucault, Hayden White, Jacques Lacan, Gilles Deleuze, Julia Kristeva, Jean Baudrillard και άλλοι). Είναι σε αυτό τον ορισμό του μεταμοντέρνου, σε αυτό το κλείσιμο της γραφής, ή καλύτερα, στον αποκλεισμό της από όλη την περιπέτεια της ανορθοδοξότητας, της τυχαιότητας και του νεωτερισμού, που η πρωτοπορία αντιστέκεται και όχι στον ουτοπικό χαρακτήρα της ανοιχτής, ασυνεχούς, αλεατορικής και ανολοκλήρωτης γραφής⁴.

Ο μεταμοντερνισμός, στην κυρίαρχη Αγγλοαμερικανική εκδοχή του, έκοψε και έραψε στα δικά του μέτρα και σταθμά όλες τις ανανεωτικές αιχμές. Ακόμη, διέκοψε όλες τις διόδους κριτικής προς το ίδιο το μέσον, αφού για το μεταμοντερνισμό, το μέσον πια δεν υφίσταται. Στην εργασία μου αυτή θέλω να αντισταθώ σε παρόμοιες προκαταλήψεις λογοτεχνικής αδράνειας και ανάπαυλας, τις οποίες διατυπώνουν διάφοροι κριτικοί της εποχής μας, εξετάζοντας μερικούς τρόπους με τους οποίους μία δι-εθνική πρωτοπορία, ή καλύτερα, μία ετερογενής γλωσσική πρωτοπορία, μπορεί να ανανεώσει έννοιες της γραφής και της λογοτεχνικότητας.

Μία αναγκαία εξήγηση πρώτα. Με τον όρο «πρωτοπορία» δεν αναφέρομαι στη γνωστή και δεδομένη, ιστορικά θεμελιωμένη, πρωτοπορία, όπως αυτή έχει συχνά περιγραφεί στα πλαίσια της ευρωκεντρικής, ή καλύτερα, μιας δυτικοευρωπαϊκής αισθητικής. Είναι αλήθεια ότι το σύνολο δυτικοευρωπαϊκών κριτικών αντιμετωπίζει την πρωτοπορία ως μία τέτοια. Παρόμοιες αποκαλυπτικές και διδακτικές έννοιες απέχουν πολύ από τα ενδιαφέροντά

μου. Όλη η παράδοση της φιλολογίας που έχει προσεγγίσει την πρωτοπορία, είτε ως αισθητικό ριζοσπαστισμό με προκαθορισμένους κανόνες, παρακολουθώντας το αντίστοιχο θεωρητικό σχήμα του Renato Poggioli⁵, είτε ως κριτική της αστικής κουλτούρας και του Δυτικού ορθολογισμού, ακολουθώντας τον Peter Bürger⁶, κατά την άποψή μου, είναι και ανεπαρκής και έχει κλείσει τον ιστορικό της κύκλο. Πρόθεσή μου είναι να διευρύνω τα όρια αυτού του όρου, συνδέοντάς τον με άλλα νεοεμφανιζόμενα κοινωνικοπολιτιστικά πεδία.

Ο ορισμός της πρωτοπορίας πρέπει να επαναγραφεί με νεότερα και σύγχρονα δεδομένα. Παρ' όλο που κάτι τέτοιο δεν έχει ως τώρα στο σύνολό του διατυπωθεί με την απαιτούμενη επιστημονική ευκρίνεια, εν τούτοις, είναι πολλοί οι κριτικοί και λογοτέχνες, κυρίως προερχόμενοι από το μετα-αποικιακό κόσμο, την Άπω Ανατολή και την Ανατολική Ευρώπη, που ολοένα και πιο συχνά καταφεύγουν σε ένα δικό τους λεξιλόγιο για να περιγράψουν ανάλογα φαινόμενα. Όλο και περισσότερο πληθαίνουν οι αποκλίνοσες από τον κανόνα απόπειρες επαναδιατύπωσης της πρωτοπορίας στην πολύ πρόσφατη βιβλιογραφία⁷.

Το κεντρικό και μονόπλευρο επιχείρημα του Peter Bürger στο βιβλίο του *Η Θεωρία της Πρωτοπορίας*, είναι ότι η πρωτοπορία επιχειρεί μία ριζοσπαστική κριτική της αστικής κουλτούρας, του θεσμού της Τέχνης, αλλά και του Δυτικού ορθολογισμού. Ο Bürger περιορίζει το αντικείμενό του στις «ιστορικές» πρωτοπορίες, δηλαδή το Ντανταϊσμό και το Σουρρεαλισμό, όπως αυτοί αναπτύχθηκαν στη Γερμανία και Γαλλία. Η προσέγγιση που επιχειρεί ο Bürger είναι καθαρά ιδεολογική και αναφέρεται αποκλειστικά στην κριτική του αστικού υποκειμένου. Όμως τι μπορούμε να πούμε για τις άλλες εναλλακτικές και «σιωπηλές» πρωτοπορίες; Ο Bürger αντικρύζει μόνον το θάνατο της πρωτοπορίας, γιατί, κατά τη γνώμη του, η ανανέωση αισθητικών μορφών επαφίεται αποκλειστικά στην αναπαραγωγική δυναμικότητα του καπιταλιστικού συστήματος.

Από την άλλη μεριά, ο Paul Mann⁸ πιστεύει ότι η στιγμή του θανάτου, το σημείο της αναβολής και της αποδιάρθρωσης, είναι η πιο σημαντική στιγμή για τη μακροβιότητα της πρωτοπορίας. Ο Mann ισχυρίζεται ότι αφού η ίδια η πρωτοπορία διακηρύσσει το τέλος και την καταστροφή της, η ανάστασή της δεν μπορεί να προέλθει από εξωγενείς δυνάμεις. Συνεπώς, κατά τη Marjorie Perloff⁹, μπορεί να συνδεθεί με μία συνεχή ανανέωση, και όπως εγώ ισχυρίζομαι, να συνδεθεί με την αδιάκοπη διαδικασία πειραματισμών, με πολλαπλές, ακόμη και ετερογενείς, γλώσσες. Κατά τη

γνώμη μου, η πρωτοπορία καθιστά ριζοσπαστικά όλα τα πιθανά μέσα της λογοτεχνικής δραστηριότητας. Είναι η ίδια η στιγμή της ακρότητας και η μανία του ριζοσπαστισμού που δικαιολογεί το θετικό ρόλο της. Επιπλέον, είναι η ελεύθερη σχέση της με μικτές παραδόσεις και υβριδικές κουλτούρες, το αδιάκοπο παιχνίδι με ετεροποιητικούς λόγους που της προσδίδει τα μέσα ισχύος της¹⁰. Επομένως, η πρωτοπορία εκπροσωπεί ένα θετικό πόλο, ένα ανοιχτό πεδίο πειραματισμών και ατέλειωτων προσπαθειών αποσταθεροποίησης της μορφής και του νοήματος, καθώς επίσης αποπρογραμματισμού κατεστημένων πολιτιστικών μορφωμάτων. Ειδικότερα, τα νεο-πρωτοποριακά κινήματα έχουν ασχοληθεί με ιδιαίτερη συνέπεια με την αποδυνάμωση κυρίαρχων μοντέλων και την αποκεντροποίηση της γραφής.

Σύμφωνα με τον Robert Dunn¹¹, κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια όλο και περισσότερο παριστάμεθα μάρτυρες μιας αυξανόμενης τάσης πολιτιστικών πρωτοποριών, οι οποίες λειτουργούν μέσα στο ευρύτερο πεδίο των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων. Αυτές οι νέες πρωτοπορίες προσδιορίζονται από τον τρόπο που αμφισβητούν και αναστηλώνουν το νόημα μίας ευρύτατης περιοχής κοινωνικών και πολιτιστικών θεμάτων. Έτσι η πρωτοπορία παρεμβαίνει στη σφαίρα της πολιτιστικής πολιτικής και αναπαράστασης των συγχρόνων κοινωνιών, με έναν ιδιαίτερα περίπλοκο τρόπο. Οι πρόσφατες πρωτοπορίες αναδεικνύουν πολλαπλές γλώσσες γραφής, πολυπολιτισμικότητα, πολιτική της διαφοράς, θεωρίες για τις μειονότητες και, τέλος, προφορικότητα έναντι της κειμενικότητας.

Η πρωτοπορία μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στις προϋποθέσεις κατανόησης της νέας φιλοσοφίας της υπερεθνικής Ευρώπης ή ακόμη του διεθνικού κόσμου, σε ένα νέο ομοσπονδιακό πνεύμα, γιατί είναι το μοναδικό καλλιτεχνικό κίνημα που αναπτύχθηκε ιστορικά βασισμένο στις αρχές του διεθνισμού και της αυτοκριτικής. Από αυτή την οπτική γωνία κοιταγμένη, η πρωτοπορία αποκτά ξανά έναν αναβαθμισμένο συγκριτικό ρόλο, ένα ρόλο που στην πραγματικότητα προβάλλει ένα καινούργιο μοντέλο πολιτιστικής πολιτικής έναντι τοπικών και εθνοκεντρικών γραφειοκρατειών. Καινούργιες μορφές επικοινωνίας δημιουργούνται πια ανάμεσα σε διαφορετικές πρωτοπορίες, σε διεθνές επίπεδο. Παραδείγματος χάριν, η στενή συνεργασία Αμερικανών και Ρώσων Γλωσσοκεντρικών ποιητών κατά τα τελευταία χρόνια, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για κοινά Φεστιβάλ ποίησης¹².

Μία τέτοια προσέγγιση ενισχύει αναπόφευκτα και κάποιες έννοιες εναλλακτικών γεωγραφιών, όπως τον κοσμοπολιτισμό και τη

διασπορά, θέματα που παραμερίζει ο Bürger. Τόσο ο κοσμοπολιτισμός όσο και η διασπορά επικαλούνται την ετερότητα. Αν και πρόκειται για παλιότερες εκδοχές της πρωτοπορίας, συνώνυμες συχνά με δοκιμασίες εξορίας, παρ' όλα αυτά, στο νέο κόσμο των τηλεπικοινωνιών, των μηχανών φαξ και του e-mail, αλλάζουν το ύψος τους, ακολουθώντας τις μεταβολές των νέων υπερεθνικών κοινωνιών. Ο κοσμοπολιτισμός και η διασπορά, καθένα με διαφορετικό τρόπο, αποτελούν θετικά κινήματα στα ενδο- και δια-παράδοσιακά δίκτυα. Και τα δύο αποτελούν μεταφορικές γλώσσες «αλλοτοπίας».

Αυτό που χρειάζεται να τονιστεί σήμερα είναι ο σχετικός χαρακτήρας της πρωτοπορίας: δηλαδή, η υπερβολική ταχύτητά της τόσο να συμπεριλάβει μία ευρεία περιοχή κοινωνικοπολιτιστικών πρακτικών, όσο και να διασχίσει ή ακόμη να διασυνδέσει, τις πλέον απομακρυσμένες γεωγραφικές περιοχές. Η αυτοπεριθωριοποίησή της από την κουλτούρα του κατεστημένου και της εύκολης κατανάλωσης, η «φυσική» σύνδεσή της με όλες τις μορφές πολιτιστικής αντιπαράθεσης, τη λογοτεχνία των μαύρων, τα τραγούδια των ιθαγενών Αμερικανών, το βρετανικό ροκ της εργατικής τάξης, τη λογοτεχνία των ομοφιλοφύλων, του τρίτου κόσμου και των διασπορών, είναι ακριβώς αυτή η δύναμη της εγγενούς διαφοράς που δίνει στην πρωτοπορία ισχύ και ενέργεια να επανακτήσει την αυθεντικότητά της.

Σε πρόσφατό του άρθρο για το μεταμοντερνισμό, στο περιοδικό *Socialist Review*, ο Charles Bernstein¹³ γράφει:

Μπορούμε να δράσουμε: δεν είμαστε παγιδευμένοι στη μεταμοντέρνα συνθήκη, εκτός εάν είμαστε πρόθυμοι να διακρίνουμε τα έργα τέχνης που προτείνουν καινούργιους τρόπους σύλληψης του σημερινού κόσμου από εκείνα που κυρίως επιδιώκουν να γκρεμίσουν κάθε δυνατότητα νοήματος. Για να γίνει αυτό, κάποιος πρέπει να μπορεί να διακρίνει ανάμεσα στην αποσπασματικότητα, που επιχειρεί να δώσει αξία στην έννοια ενός ελεύθερα πλωτού σημαίνοντος, ανεξάρτητου από κοινωνική σημασία, από τη μία πλευρά... και, από την άλλη, μία αποσπασματικότητα που αντανακλά τη σύλληψη της σημασίας πριν τη συμβατική αφήγηση, χρησιμοποιώντας την ασυνέχεια ως μέθοδο εισχώρησης σε άλλες δυνατότητες που παρέχει η γλώσσα.

Σε ένα παρόμοιο πλαίσιο, αντιλαμβάνομαι και το κάλεσμα γι' αυτές τις ελεύθερα πλωτές πρωτοπορίες που χαρακτηρίζονται από υψηλό δείκτη διασυνδετικότητας και αυτόματη σχέση μακροσυλλογικότητας.

Η κριτική στα ιστορικά κινήματα της πρωτοπορίας, προέρχεται από τις σκοτεινές πλευρές της και τα νόθα παιδιά της. Στις μέρες μας, είναι η επανάσταση των –προηγουμένως– περιθωριακών ομάδων που αποσταθεροποιούν τις κεντρικές αρχές και το θεώρημα του Bürger. Οι τόσο ξεχασμένες γραφές των περιφερειών, όπως της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, των Βαλκανίων, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, αλλά και του Τρίτου Κόσμου και όλων των μειονοτικών γραφών με τον υψηλό τους δείκτη διασποράς και διαρροής, είναι οι γραφές που επιδιώκουν να απογυμνώσουν τις ηγεμονικές τάσεις και το μονοπώλιο της μίας και μοναδικής ιερής Πρωτοπορίας (με κεφαλαίο Π). Η εκ των έδων σιωπηλή αποκέντρωση, ο πληθωρισμός των περιθωρίων και η αλληλεγγύη των διεσπαρμένων, είναι το πιο σημαντικό μέρος του παιχνιδιού. Ένας πολιτιστικός πλουραλισμός, κατά την παρατήρηση του Robert Dunn, με τις μικροτονικές αναπαραστάσεις του. Αλλά εδώ και μια εικοσαετία περίπου, η *σημασία* ενός κειμένου θεωρείται λιγότερο σημαντική από τη *δράση* του, όπως φαίνεται και από το θάνατο του κυριολεκτικού λόγου και τη δημιουργία των μεταφορικών διαδικασιών διαφόρων πολιτιστικών σημασιοδοτήσεων.

Αυτές οι μειονοτικές πρωτοπορίες συνοδεύονται και από υψηλό βαθμό κοσμοπολιτισμού και διασποράς. Εκδιωγμένες από τις εθνικές παραδόσεις τους, πραγματικές θυγατέρες νεωτερικότητας, επρόκειτο γρήγορα να υιοθετήσουν και να επιζητήσουν εξωτερικούς συμμάχους, παραδίδοντας τους εαυτούς τους σε όλη τη διασκέδαση της μεταγλώττισης και του ταξιδιού. Εν μέρει όμως και εξαιτίας της ιδεολογικής αστάθειάς τους, άντλησαν κατά πολύ και από γραφικά πια συνθήματα της ιστορικής Πρωτοπορίας, ή ακόμη, τη Γαλλική Επανάσταση, μεσσιανικές συνθηματολογίες, την ιδεολογία της εργατικής τάξης, την Παρισινή Κομμούνια και άλλα. Ας δούμε, παραδείγματος χάριν, τις ανεξάρτητες εκδόσεις της ομάδας του «Σκάμανδρου» και τους πρωτοπόρους της Κρακοβίας στην Πολωνία ή το κοσμοπολιτικό ελληνικό περιοδικό *ΠΑΛΙ*.

Αντίθετες προς το πνεύμα του εθνοκεντρισμού, ο οποίος προσθέτει έναν ιεραποστολικό τόνο στη λογοτεχνική δραστηριότητα, χωρίς να ενδίδουν σχεδόν καθόλου χώρο για πειραματισμό και παίγνιο, είτε στην Ελλάδα είτε σε άλλες περιοχές της μη Δυτικής Ευρώπης, αυτές οι πρωτοπορίες παρήγαγαν περιφερειακές γραφές εισαγόμενων μοντέλων. Στην Πολωνία δεν ήταν μόνη η Κρακοβία που κυριάρχησε στη λογοτεχνική σκηνή αλλά και η Βαρσοβία με τους αστικούς δορυφόρους της Πόζναν, Βίλνο και Λου-

μπλίν που εισήλθαν στην αγορά κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, μεταβάλλοντας το τοπίο της κουλτούρας. Στη μεταπολεμική Ρωσία, οι αυτοαποκαλούμενοι εμιγκρέ συγγραφείς του «τρίτου κύματος», που ζουν και εργάζονται σήμερα στις Η.Π.Α., δημιούργησαν μίαν άλλη μεγάλη παράδοση λογοτεχνικής διασποράς.

Η επανάσταση ενάντια στον εθνοκεντρισμό, ή καλύτερα, η εκκρεμότητα του εθνοκεντρισμού, είναι το σημείο εκκίνησης ενός απελευθερωτικού λόγου με ανοιχτό θέμα, γλωσσική προτίμηση και πολυπολιτισμικές κλίσεις. Με άλλα λόγια, η άρνηση του εθνοκεντρισμού γεννάει πλήθος δυνατοτήτων άλλων πολλαπλών –έως τώρα καταπιεσμένων– ικανοτήτων, για τη δημιουργία νέων και μη παραδοσιακών καλλιτεχνικών μορφών. Παραδείγματος χάριν, οι Τσέχοι Ποητικιστές, όπως οι Νεσβάλ, Μπιμπλ, Σάιφερτ και Χάλας, χρησιμοποιούν τη γλώσσα των οπτικών αισθήσεων και εικόνων για να απελευθερώσουν τη γλωσσική έκφραση από την καταπίεση του λογικού. Στην περίπτωση τους ο Παρισινός Κυβισμός ριζοσπαστικοποιεί τη γραφή τους με τρεις τρόπους:

Πρώτον, εντείνει τη διαδικασία της αποσύνθεσης και της επανατοποθέτησης τόσο του λεκτικού όσο και του θεματικού υλικού, για να ενισχύσει το καθεστώς της αυτονομίας του ποιητικού έργου.

Δεύτερον, εισάγει στην ποίηση νέες μεθόδους σύνθεσης, όπως είναι το κολάζ, το μοντάζ και το σιφτ.

Τρίτον, απογυμνώνει τα φυσικά και αισθητηριακά στοιχεία του γλωσσικού υλικού. Το ποιητικό κείμενο συλλαμβάνεται σαν ένα ακουστικό και οπτικό έργο τέχνης, σαν «αντικείμενο». Άλλα κινήματα, όπως ο Φουτουρισμός, ο Ντανταϊσμός και ο Σουρρεαλισμός συνεχίζουν, καθένα με τον τρόπο του, να καλλιεργούν ανάλογες τάσεις.

Στις μειονοτικές λογοτεχνίες, η πρωτοπορία γίνεται το κίνητρο και το όχημα κυκλοφορίας ιδεών ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια. Όσον αφορά την πολιτιστική πολιτική, ενσωματώνει προκλητικά όχι μόνον μοντέλα κοινωνικής αλλά και πολιτιστικής ετερότητας, συμπεριλαμβανομένου και του Δυτικού εξωτισμού. Έτσι αναδεικνύει την «πολιτιστική μετάφραση» ως μόνιμο διαπραγματευτή και μέτρο κάθε ανταλλαγής και διασύνδεσης. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το περιοδικό *ΠΑΛΙ* μετέφερε τα ενδιαφέροντα των Ελλήνων (ή τα ενδιαφέροντα της μικρής συντροφιάς των συνεργατών του) στο κέντρο των πιο σύγχρονων Ευρωπαϊκών και Αμερικανικών αναζητήσεων. Και ανάμεσα σε άλλες δυνάμεις που επίσης κατέστησαν δυνατό το διάλογο ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Δυτική Ευρώπη, το *ΠΑΛΙ*, παρά το μικρό μέγεθός του και

τους συνακόλουθους περιορισμούς του, πρόσφερε μία πολύ περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα με το πλουραλιστικό ύφος των πολλαπλών του παρουσιάσεων, που περιέχουν Γαλλικό, Ισπανικό και Αμερικανικό Σουρρεαλισμό, όχι μόνον από τον προσωπικό κύκλο του Μπρετόν αλλά και των αντιπάλων του Σουρρεαλιστών, μέχρι και τεχνικές του κολάζ, Μαύρη Αμερικανική πρωτοπορία και λογοτεχνία των Μπητ.

Εξάλλου, η πρωτοπορία ήταν πάντοτε ευέλικτη και διαδραστική ανάμεσα στις άλλες τέχνες, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για αμέτρητες αφηγήσεις κειμενικότητας. Το ΠΑΛΙ είναι ένα τέτοιο πολλαπλό αφήγημα που αποτελείται από ποιητικούς και πεζογραφικούς λόγους, πεζά ποιήματα, κολάζ, εικαστικά, θέατρο, σινεμά, μουσική, λογοτεχνική κριτική και σχόλια. Δημιουργεί μία μεταγλώσσα των συμπεριλαμβανομένων γλωσσών που παρουσιάζονται με πλουραλιστικό τρόπο. Καμία ιδιαίτερη γλώσσα δεν είναι προνομιούχος έναντι άλλης. Άλλωστε, μήπως δεν είναι η ίδια η πρωτοπορία που παρουσιάζει τη συνθετότητα της γραφής και της κουλτούρας και σε άλλα κοινωνικά πεδία;

Τελευταία παρουσιάζονται συγγραφείς και κριτικοί που αμφισβητούν το θάνατο της λογοτεχνίας. Αν και οι προσεγγίσεις διαφέρουν μεταξύ τους, επικρατεί η σταθερή πίστη ότι η κειμενικότητα διαδέχεται βαθμιαία την αισθητική. Η πρωτοπορία το έχει αποδείξει αυτό εδώ και μερικές δεκαετίες. Μία από τις πιο αξιολογώμενες και πειστικές προσεγγίσεις, είναι αυτή που παρουσιάζει την τέχνη και τη γραφή σαν ένα «τέχνασμα» και την ανάληψη της σύγχρονης τέχνης μέσα από αυτό που ο Bernstein και η Perloff αποκαλούν «ριζοσπαστικό τέχνασμα».

Μία τέτοια προσέγγιση προτείνει και την επαναδραστηριοποίηση της λογοτεχνίας, ερεθίζοντας κάποια κέντρα λογοτεχνικής δραστηριότητας που έχουν υποπέσει για καιρό σε αδράνεια, όπως ομιλία, θόρυβος, συγκεκριμένα αντικείμενα, εγγραφές και μέσα του ηλεκτρονικού πολιτισμού, επιστημονικά εργαλεία από φυσική, αρχιτεκτονική κ.λπ. Η εξομίωση τέτοιων καλλιτεχνικών μέσων, όπως στην περίπτωση του John Cage, συντελεί στην παραγωγή του «τεχνάσματος».

Εξάλλου, τα τελευταία είκοσι χρόνια περίπου, έχουμε γίνει μάρτυρες μίας επιστροφής προς το «τέχνασμα», με ένα ριζοσπαστικά προγραμματικό τόνο, όχι μόνον στον κοινό λόγο και την ομιλία, αλλά και στο φορμαλιστικό στίχο με τον επιτηδευμένο ποιητικό λόγο και την αυτεπίγνωτη επιστροφή σε «κατεστημένες» μορφές και γένη. Έτσι, γίνεται καλύτερα κατανοητό ότι το «τέ-

χνασμα» δεν είναι μία μανιέρα ή μία υφολογική επινόηση, αλλά μία «κατασκευή», που έχει κάποιος επιλέξει, και η ίδια η ανάγνωση και αποκωδικοποίησή του είναι και αυτή μία κατασκευή. Και όπως λέει ο Michel de Certeau:

«Η κοινωνία μας έχει μεταβληθεί σε κοινωνία της αφήγησης με τριπλή έννοια: πρώτον, με το να ορίζεται από αφηγήσεις (αυτές της διαφήμισης και των πληροφοριών), δεύτερον, με τις παραπομπές σε αυτές, και τρίτον, με την αδιάκοπη ανάγνωσή τους¹⁴».

Σημειώσεις

1. Ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. από τα 1975-1990 η πρωτοπορία είχε ουσιαστικά επισκιαστεί και απωθηθεί από τον ανερχόμενο μεταμοντερνισμό. Βλέπε και Hassan I., *Paracriticisms: Seven Speculations of the Times*, University of Illinois press, Urbana, 1975. Επίσης βλέπε το Συμπόσιο για τον Μεταμοντερνισμό στην επιθεώρηση *Bucknell, Review*, 26, Χειμώνας 1980.

2. Hassan I., *The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture*, Ohio State University Press, Columbus, 1987.

3. Ihab Hassan, «Towards a Concept of Postmodernism», στο βιβλίο της Patricia Waugh (επιμ.), *Revolution of the World*, Arnold, London, 1977, σελ. 95-101.

4. Βλέπε επίσης το σημαντικότερο για την εποχή του άρθρο του David Antin «Modernism and Postmodernism: Approaching the Present in American Poetry», στον Bove P. (επιμ.), *Early Postmodernism*, Duke University Press, Durham, 1995, σελ. 40-77.

5. Poggioli R., *Theory of the Avant-Garde*, Belnap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1968.

6. Bürger P., *Theory of the Avant-Garde*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1984.

7. Ξεχωρίζει το έργο των Marjorie Perloff, Jerome Rothenberg, Charles Bernstein και Mikhail N. Epstein ανάμεσα σε άλλους.

8. Mann P., *The Theory Death of the Avant-Garde*, Indiana University Press, Bloomington, 1992.

9. Βλέπε το κεφάλαιο «Avant-Garde or Endgame?», της Perloff M., *Radical Artifice*, University of Chicago Press, Chicago, 1991.

10. Βλέπε Bhadha H.K., *The Location of Culture*, Routledge, London, 1994 και Said E.W., *Culture and Imperialism*, Knopf, New York, 1993.

11. Dunn R., «Postmodernism: Populism, Mass Culture and Avant-Garde», *Theory, Culture and Society*, τόμ. 8, τεύχ. 1, Φεβρουάριος 1991, σελ. 111-135.

12. Αναφέρομαι σε κοινά φεστιβάλ, συνέδρια, σεμινάρια και πολλές άλλες ανταλλαγές που έχουν αναπτυχθεί ανάμεσα στις δύο πλευρές. Από Ρωσικής πλευράς, σημειώνω τους Arkadii Dragomoshchenko, Vladimir Druk, Ilya Kutik, Alexei Parshchikov, Dimitri Prigov, Olga Sedakova, Ivan Zhdanov. Από Αμερικανικής, τους Michael Palmer, Marjorie Perloff, Lyn Hejinian, John High.

13. Bernstein C., «Centering the Postmodern», *Socialist Review*, τεύχ. 19, 1989, σελ. 48.

14. De Certeau M., «The Jabbering of Social Life», στον Blonsky M., (επιμ.), *On Signs*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1985.

Κοσμοπολιτισμός και χειραφέτηση: Μια μη-θεμελιωτική απάντηση στο Richard Rorty

Μαριάννα Παπαστεφάνου*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι η θεωρία του Ρόρτυ παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα. Η Ρορτιανή έννοια του κοσμοπολιτισμού προϋποθέτει, από τη μια ένα δυνητικό κριτικής της ιδεολογίας, και από την άλλη, μια ανθρώπινη ικανότητα για αυτοστοχασμό. Ο δισταγμός του Ρόρτυ να αναγνωρίσει αυτές τις προϋποθέσεις καθιστά την αντιθεμελιωτική του πρόταση αδύναμη. Αντίθετα, η Χαμπερμασιανή επαναδιατύπωση του αυτοστοχασμού και της κριτικής της ιδεολογίας σε συσχέτιση με ένα χειραφετητικό ιδεώδες, μπορεί να αποτελέσει μια πειστική μη-θεμελιωτική εναλλακτική θεώρηση του θέματος.

Εισαγωγή

Η υπαρξιστική αμφισβήτηση του πρωτείου ενός καθορισμένου και αμετάβλητου πυρήνα υποκειμενικότητας (ουσίας), η μεταμοντέρνα πολεμική εναντίον του Καρτεσιανού σολιψισμού και των ολιστικών μετα-αφηγήσεων και η –από πλείστες κατευθύνσεις– κριτική στην ουτοπική και εσχατολογική αισιοδοξία της νεωτερικότητας, αποτελούν μεγάλο μέρος του θεωρητικού υπόβαθρου που δικαιολογεί μια επαναδιαπραγμάτευση όρων όπως η χειραφέτηση,

* Λέκτορας στη Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο της Κύπρου.

η ανθρώπινη φύση, ο κοσμοπολιτισμός, η επικοινωνία και η ορθολογικότητα.

Το ίδιο αίτημα γίνεται πιο πειστικό, αν λάβει κανείς υπόψη του, σε πρακτικο-πολιτικό επίπεδο, τις εξελίξεις στα πρώην κομμουνιστικά κράτη, την εμφάνιση νέων κοινωνικών κινημάτων, την κυβερνητική, καθώς και την πλανητικής εμβέλειας κατασκευή και μετάδοση πολιτισμικού και ερμηνευτικού υλικού από συγκεκριμένα κέντρα πληροφόρησης.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, κάποιοι μεταμοντέρνοι στοχαστές υιοθετούν μίαν, άλλοτε παιγνιώδη, άλλοτε σκεπτικιστική στάση προς την ιδέα του υποκειμένου και της ταυτότητάς του ή του ορθού του λόγου και των κάθε λογής θεμελίων του. Συχνά δε λείπει και μια απορριπτική διάθεση που ουσιαστικά παρασύρει όλα τα Διαφωτιστικά ιδεώδη.

Λιγότερο κατηγορηματική, η δεύτερη (Apel, Habermas, Wellmer) και η τρίτη (Brunkhorst, Honneth) γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης, επιλέγει μια επανεκτίμηση και αναθεώρηση των ιδεωδών του Δυτικού κόσμου μέσα από ένα διαφορετικό παράδειγμα. Με την αξιοποίηση της εμπειρίας της (μετα-)αναλυτικής φιλοσοφίας, ο Apel και ο Habermas προτείνουν μια πραγματολογική-γλωσσολογική στροφή από το παράδειγμα της φιλοσοφίας της συνείδησης (υποκείμενο-αντικείμενο), στη φιλοσοφία της διυκειμενικότητας.

Η διαμάχη μεταμοντέρνων-Χαμπερμασιανών, έμμεσα νοηματοδοτεί το παρόν άρθρο, το οποίο στοχεύει στην κριτική αποτίμηση, μέσα από μια Χαμπερμασιανή οπτική συγκεκριμένων θέσεων του μεταμοντέρνου φιλοσόφου Richard Rorty, με την ελπίδα ότι η άμεση και σαφής αντιπαλότητα των δύο πόλων της διαμάχης δε θα επισκιάσει τα πιθανά σημεία σύγκλισης και εποικοδομητικού διαλόγου μεταξύ τους.

Ο Ρορτιανός αντιθεμελιωτισμός

Στο άρθρο του «Κοσμοπολιτισμός χωρίς Χειραφέτηση: Μια απάντηση στο Lyotard»¹, ο Rorty προτείνει μια φιλελεύθερη-πραγματιστική θεωρία κοσμοπολιτισμού, ενώ συνάμα απορρίπτει το χειραφετητικό ιδεώδες. Είναι γνωστή η Καντιανή συσχέτιση της έννοιας της ωριμότητας και αυτοπραγμάτωσης υποκειμένων και

λαών (Mündigkeit) με την έννοια του κοσμοπολιτισμού, καθώς και οι σύγχρονες, νεο-Καντιανές και μη, επαναδιαπραγματεύσεις της. Αυτή ακριβώς η συσχέτιση αποτελεί έναν από τους στόχους της πολεμικής πολλών μεταμοντέρνων ενάντια στη μοντερνικότητα. Ωθώντας τον Αμερικανικό πραγματισμό του Dewey στις έσχατες συνέπειές του, ο Rorty αποκηρύσσει κάθε υπερβατολογική θεωρηση της ανθρώπινης φύσης και της υποκειμενικότητας. Αμφισβητεί κάθε φυλογενετικό και οντογενετικό έρεισμα ενός «λυτρωτικού» γίγνεσθαι, ακόμα και όταν το τελευταίο έχει απεκδυθεί των εσχατολογικών ή μεσσιανών προσδιορισμών, προκειμένου να αποφύγει την υποψία του θεμελιωτισμού. Παράλληλα, προωθεί μια θεωρία προόδου στα πλαίσια ενός φιλελευθερισμού τον οποίο παρουσιάζει ως το καλύτερο μοντέλο, υποψήφιο για παγκόσμια αποδοχή. Ο Rorty αντιλαμβάνεται την πρόοδο αποκλειστικά ως αυξανόμενη βελτίωση των συνθηκών ζωής. Η Δυτική δημοκρατία αποτελεί την πεμππουσία μιας τέτοιας βελτίωσης και προκαθορίζει την πορεία ανάπτυξης του Δυτικού κόσμου.

Ως επακόλουθο αυτής της Ρορτιανής προτίμησης για μια έννοια της προόδου που να αντλεί από μια μόνο συγκεκριμένη κουλτούρα και όχι από καθολικά (universalistic) χαρακτηριστικά της ανθρωπότητας, ο κοσμοπολιτισμός εμφανίζεται ως μια σημαντική δυτική τάση, η αποτελεσματικότητα της οποίας δεν οφείλεται στη δύναμή της να χειραφετεί ένα υποτιθέμενα καταπιεσμένο ανθρώπινο δυνητικό αλλά στην πρακτική της σημασία για την επιβολή των αξιών της ανεκτικότητας και της προστασίας των πολιτών. Ξεχωριστό κύρος αποκτά με αυτόν τον τρόπο η συσχέτιση διαφέροντος και αυτοσυντήρησης και όχι το διαφέρον για αυτοπραγμάτωση και αυτονομία. Αυτό υποδηλώνει σιωπηρά η Ρορτιανή θεώρηση των ανθρώπινων αναγκών ως πρωταρχικά βιολογικών – πράγμα που προδίδει κατάλοιπα θετικισμού στη Ρορτιανή αντίληψη. Συνεπώς, ο λόγος για τον οποίο η Αμερικανική δημοκρατία –κατά το Ρόρτυ– δικαιούται να διεκδικεί οικουμενική αξία και βαρύτητα, είναι η αποτελεσματικότητά της αναφορικά με την προστασία της ανθρώπινης ζωής και δικαιωμάτων! Αυτή η άποψή του είναι καθαυτή αμφισβητήσιμη τόσο ώστε να αξίζει να επικεντρωθεί κανείς στην αναιρέσή της και με μη-φιλοσοφικά επιχειρήματα. Ο στόχος του παρόντος άρθρου όμως, είναι πιο περιορισμένος και ειδικός. Στόχος είναι η κριτική παρουσίαση των θεωρητικών υποθέσεων που στηρίζουν τις απόψεις του Ρόρτυ και η κατάδειξη της στενότητας του ορισμού του ανθρώπινου διαφέροντος (human interest), που αυτές οι απόψεις συνεπάγονται.

Χειραφέτηση και θεωρίες υποκειμενικότητας

Ας ξεκινήσουμε, όμως, με μερικές γενικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις. Η Ρορτιανή απόρριψη του χειραφετητικού ιδεώδους δεν είναι τυχαία. Η έννοια της χειραφέτησης έχει φιλοσοφικά συνδεθεί με ένα πλήθος ανθρώπινων χαρακτηριστικών ή και αξιών² [υπερβατολογική κατανόηση (Apperzeption), αυτοσυνείδηση, αυτονομία, αντικειμενικότητα και δικαιοσύνη] των οποίων οι συνισταμένες είναι συχνά περιπτές ή ακόμα και ασύμβατες με τη θετικιστική κοσμοθεωρία. Η απόλυτη Ρορτιανή άρνηση θεωριών της υποκειμενικότητας και του ορθολογισμού, με το επιχείρημα ότι όλες είναι ξεπερασμένες μετα-αφηγήσεις (metanarratives), τον οδηγεί σε γνωσιοθεωρητικό μηχηβιορισμό³.

Πολλοί από τους μεταμοντέρνους φιλοσόφους οριοθετούν την κοσμοθεωρία τους στην αντίθεσή της προς τη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, καθώς φρονούν ότι η υποκειμενικότητα εφευρέθηκε μάλλον, παρά απλώς μελετήθηκε από νεωτερικά φιλοσοφικά συστήματα. Δεν είναι τυχαίο ότι έτσι καταλήγουν σε μια Χαϊντεγγεριανού τύπου ταύτιση της Δυτικής ερμηνείας της αυτοσυντήρησης ως αυτεπιβεβαίωσης (self-certainty) με την ίδια την αυτοσυναίσθηση (self-acquaintance)⁴. Η αναίρεση του υπερβατολογικού (transcendental) υποκειμένου περιορίζει το εμπειρικό υποκείμενο είτε στη βιολογική του διάσταση ή στην απόλυτη εξάρτηση και διαμόρφωσή του από το κοινωνικό-γλωσσικό του πλαίσιο (context). Η δυσκολία με το βιολογικό ή τον πολιτισμικό/γλωσσικό ντετερμινισμό, σχετικά με το θέμα μας, είναι ότι δυσχεραίνει τρομερά την εξήγηση φαινομένων όπως η υπέρβαση μιας υπάρχουσας κατάστασης, η συνεχής διαδοχή και δημιουργία νέων γλωσσικών παιχνιδιών (αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό θεωρείται και ένα από τα μεγάλα προβλήματα της Βιτκενσταϊνικής θεωρίας), η ελεύθερη και ενσυνείδητη απόφαση σε αντίθεση με τον ετεροκαθορισμό και η προσωπική ευθύνη.

Η άμεση συνέπεια αυτής της δυσκολίας είναι ότι ο κοσμοπολιτισμός είτε επιβάλλεται δογματικά ή με επίκληση μιας εξίσου αστήρικτης βουλευσιοκρατίας ή θυσιάζεται στο βωμό ενός στείου τοπικισμού (localism). Ο Ρόρτυ φαίνεται να προτιμά τη διατήρηση του οικουμενικού ιδεώδους χωρίς, εντούτοις, να αποφεύγει τον εθνοκεντρισμό. Σε αυτήν την παράδοξη σύζευξη, τον οδηγεί η πεποίθηση ότι μόνο η Αμερικανική δημοκρατία μπορεί να εγγυηθεί την ευημερία όλων των λαών και μόνο τα δυτικά πρότυπα αξίζουν στο σύνολό τους να διεκδικήσουν οικουμενικό κύρος. Πίσω από

αυτή την άποψη κρύβεται η απόλυτη απόρριψη του Ορθού Λόγου που υπηρετεί τον αυτοκαθορισμό και την αυτοπραγμάτωση για χάρη μιας σιωπηρά βιολογιστικής –στην περίπτωση του Ρόρτυ– κατανόησης των όντων, ως αποκλειστικά χωροχρονικών οντοτήτων ή ως μηχανών⁵. Η ακόλουθη παρατήρηση του Ρόρτυ είναι ενδεικτική ακριβώς αυτής της τάσης ενός αριθμού μεταμοντέρνων θεωρητικών: «Θέλουμε αφηγήσεις αυξανόμενου κοσμοπολιτισμού, αλλά όχι αφηγήσεις χειραφέτησης. Πιστεύουμε ότι η βιολογική εξέλιξη δε χειραφέτησε τίποτα στην πορεία από τους τριλοβίτες στους ανθρωποειδείς. Δεν υπάρχει ανθρώπινη φύση που κάποτε να ήταν, ή ακόμη να είναι, αλυσοδεμένη» (σελ. 61).

Η εμπιστοσύνη του Ρόρτυ σε έναν μηχηβιοριστικό αντι-Καρτεσιανισμό και στον πραγματισμό της εκδοχής του Dewey, τον ωθεί να υπερασπιστεί τον κοσμοπολιτισμό χωρίς το έρεισμα μιας πίστης στις δυνατότητες αυτό-πραγμάτωσης και ελευθερίας και σε ό,τι άλλο υποδηλώνει η έννοια της χειραφέτησης. Ο J.F. Lyotard, αντίθετα, παρόλο που φαίνεται να συμεριζεται αρκετές από τις θέσεις του Ρόρτυ (στού οποίου τη σκέψη άλλωστε, έχει φανερά ασκήσει επίδραση), απορρίπτει την πιθανότητα ισότιμου διαλόγου και συναίνεσης ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές ζωής και γλωσσικά παιγνίδια⁶ και ως εκ τούτου, την πεποίθηση ότι η εγκατάλειψη ενός παιγνιδιού με σκοπό την υιοθέτηση ενός άλλου μπορεί να επιτευχθεί χωρίς βία και καταναγκασμό, αλλά με επίκληση της ανθρώπινης κριτικής ικανότητας. Ο άτεγκτος νομιναλισμός του Λυοτάρ είναι ασυμβίβαστος με την ιδέα ότι είναι δυνατή η αντικειμενική αξιολόγηση γλωσσικών παιγνιδιών και ερμηνευτικού υλικού προερχόμενου από διαφορετικές κουλτούρες. Επομένως, ο κοσμοπολιτισμός στη σκέψη του Λυοτάρ έχει αρνητική χροιά, μια που ισοδυναμεί με βίαιη ιεράρχηση τρόπων σκέψης που κατά βάση δε θα έπρεπε να συγκρίνονται, αφού βασίζονται σε ασύμμετρα γλωσσικά παιγνίδια (incommensurable language games). Ο Ρόρτυ διαφωνεί με τη θεωρία περί γλώσσας που ο Λυοτάρ πρεσβεύει και αντιπαραθέτει επιχειρήματα που στη διατύπωσή τους (αν και όχι στις βαθύτερες τους προϋποθέσεις), θυμίζουν έντονα τη γλωσσική στροφή που έχουν επιχειρήσει η δεύτερη και η τρίτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης.

Ο Λυοτάρ απορρίπτει τον κοσμοπολιτισμό λόγω της υποτιθέμενα αναγκαίας συνύφανσής του με έννοιες όπως η ενότητα, η καθολικότητα, η ομοιογένεια, η αρμονία και η συναίνεση, τις οποίες πολλοί μεταμοντέρνοι θεωρούν συνένοχες στην καταπίεση της ετερότητας και της πολυφωνίας. Ο κοσμοπολιτισμός είναι ολο-

κληρωτισμός, στο βαθμό που ως ιδεώδες αντλεί τη δικαιολόγησή του μέσα από την ισχύ του σε μια συγκεκριμένη κουλτούρα με επεκτατικές και επιθετικές τάσεις προς άλλες κουλτούρες (για παράδειγμα: Ο κοσμοπολιτισμός ως ιδεολόγημα ενός κόσμου που βλέπει οτιδήποτε μη-Δυτικό ως κατώτερο, απολίτιστο και ασήμαντο) χωρίς να έχει κάποιο έρεισμα στις πραγματιστικές αφηγήσεις άλλων πολιτισμών. Ο Λυστάρ όχι απλώς δεν παρέχει μια θεωρία γλώσσας και ορθολογικότητας που να επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα σε πειθώ και βία, αλλά περισσότερο, πολεμά αυτήν την ίδια την επίκληση της νομιμοποιητικής δύναμης του Λόγου. Επομένως, κατά την άποψή του, ένας κοσμοπολιτισμός, ακόμα και αντι-ορθολογικός όπως του Ρόρτυ, δε διαφέρει και πολύ από το φασισμό. Στην απάντησή του ο Ρόρτυ δίκαια δίνει έμφαση στη βασική διαφορά ανάμεσα «στο Ναζιστή που λέει "είμαστε καλοί γιατί είμαστε η συγκεκριμένη ομάδα που είμαστε" και στο ρεφορμιστή φιλελεύθερο που λέει "είμαστε καλοί γιατί, με πειθώ παρά με βία, τελικά θα πείσουμε όλους τους άλλους ότι είμαστε"» (σελ. 62). Βέβαια, το κατά πόσο ο φιλελευθερισμός μπορεί πραγματικά να πείσει ότι είναι καλύτερος από υπαρκτές ή ιδεατές εναλλακτικές προτάσεις, είναι πολύ συζητήσιμο. Αλλά αρκεί για το θέμα μας να τονιστεί, ότι το Ρορτιανό αντεπιχείρημα της διάκρισης ανάμεσα σε βία και πειθώ, επιτυγχάνει να υποδείξει τις αδυναμίες των θεωριών που δεν έχουν πάρει αποστάσεις από τον πολιτισμικό σχετικισμό.

Εντούτοις, και ο ίδιος ο Ρόρτυ δεν μπορεί να δικαιολογήσει ικανοποιητικά αυτή τη διάκριση λόγω των σχετικιστικών συνεπειών των δικών του απόψεων περί υποκειμένου. Ενώ, λοιπόν, έχει διαγνώσει το πρόβλημα στη φιλοσοφία του Λυστάρ, δε φαίνεται να αντιπροτείνει μια ουσιαστική παρέμβαση. Πιο αναλυτικά: Όπως γράφει ο Ρόρτυ, «ο Λυστάρ θα ισχυριζόταν ότι η ύπαρξη ασύμμετρων, μη μεταφράσιμων διαλόγων (discourses) προκαλεί αμβολίες για την αντίθεση βίας και πειθούς» (σελ. 62-63). «Ο Λυστάρ πιστεύει ότι οι γλώσσες χωρίζονται η μια από την άλλη με ασύμβατα συστήματα γλωσσικών κανόνων», και έτσι ο Λυστάρ «υιοθετεί αυτό που ο Davidson έχει ονομάσει «το τρίτο, και ίσως τελευταίο, δόγμα του εμπειρισμού: Τη διάκριση ανάμεσα σε μορφή και περιεχόμενο» (σελ. 65). Με δεδομένη την κριτική του Ρόρτυ μπορεί κανείς να ασκήσει στο Λυστάρ την κριτική του Habermas στο Wittgenstein. Όπως για τον Βιτγκενστάιν οι κανόνες διδάσκουν τους όρους συμμόρφωσης ή απόκλισης μιας πρότασης, χωρίς να καθορίζονται οι όροι της πιθανής ερμηνείας των

ίδιων των κανόνων⁷, επομένως ο ανακλαστικός (self-reflective) χαρακτήρας της γλώσσας χάνεται, παρόμοια για τον Λυοτάρ τίποτα δεν υπερβαίνει τους κανόνες. Πράγματι, ο Βιτκενστάιν διείδε ότι ένα συμβολικό επίπεδο δεν εξαντλεί τις δυνατότητες εφαρμογής των γραμματικών κανόνων και ότι είναι απαραίτητη μια σύνδεση γλώσσας και πράξης, «αλλά παρέμεινε αρκετά θετικιστής ώστε να θεωρεί τη διαδικασία μάθησης ως αναπαραγωγή ενός καθορισμένου προτύπου, σαν να ήταν τα κοινωνικοποιημένα άτομα εντελώς υποταγμένα στη γλώσσα τους και τις δραστηριότητές τους» (έμφαση δική μου)⁸.

Η Ρορτιανή κριτική στη θεωρία του Λυοτάρ

Για ποιους λόγους, όμως, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι οι περιορισμοί που επιβάλλουν οι κανόνες στο νόημα, ή η μορφή στο περιεχόμενο, δεν εμποδίζουν την επιτυχημένη επικοινωνία ανάμεσα σε διαφορετικές κουλτούρες; Γιατί τα γλωσσικά παιχνίδια είναι σε ικανοποιητικό βαθμό μεταφράσιμα; Πώς είναι δυνατή η εξάπλωση, χωρίς εξαναγκασμό, μιας νέας μορφής ζωής; Ο Ρόρτυ γράφει (σελ. 63): «Οι πολιτισμικές διαφορές δε διαφέρουν ως είδος από τις διαφορές ανάμεσα σε παλιές και (“επαναστατικές”) νέες θεωρίες που εισάγονται στα πλαίσια μιας και μόνης κουλτούρας». Αυτή η αναγνώριση της ομοιότητας ανάμεσα σε συγχρονικές και διαχρονικές συναντήσεις (encounters) με το καινούργιο και το άγνωστο, κατά το Ρόρτυ, συμβαδίζει με την απόρριψη της θέσης της «μη-μεταφρασιμότητας» των διαφορετικών γλωσσικών παιχνιδιών. «Η ιδέα μιας γλώσσας μη-μεταφράσιμης στη δική μας, είναι ανόητη αν “μη-μεταφράσιμη” σημαίνει “μη-μαθήσιμη” (unlearnable)» (σελ. 63). Ανάμεσα στους λόγους για τους οποίους μια τέτοια κατανόηση της γλώσσας δε θα είχε νόημα, είναι το ότι δε θα λάμβανε υπόψη της το γεγονός της μετατόπισης της ταυτότητας ατόμων και λαών μέσα από τις μεταβολές της από κοινού εμπειρίας. Αυτή η μετατόπιση ανοίγει τα υποκείμενα διαταράσσοντας την ενότητα και την επιφανειακή στατικότητα τους και ενισχύει τη δεκτικότητα τους προς την ετερότητα. Συχνά, η ομοιότητα των συστατικών της εμπειρίας οδηγεί σε μια σύγκλιση ιδεών, διαφερόντων και αντιλήψεων, ανθρώπων από διαφορετικούς πολιτισμούς. «Ο ανθρωπολόγος και ο ιθαγενής συμφωνούν, σε τελική ανάλυση, σε έναν τεράστιο αριθμό κοινών τό-

πων. Συνήθως συμμερίζονται πεποιθήσεις π.χ. για το πόσο επιθυμητό είναι να βρεθεί νερό, για το πόσο επικίνδυνο είναι το να χαιδέει κανείς δηλητηριώδη φίδια, για την ανάγκη καταφυγίου στην καταιγίδα, για την τραγωδία του θανάτου αγαπημένων προσώπων, τη σημασία του θάρρους και της καρτερικότητας, κ.λπ. Αν δεν συνέβαινε αυτό, όπως έχει παρατηρήσει ο Donald Davidson, θα ήταν δύσκολο να δούμε πώς και οι δυο είναι ικανοί να μάθουν ο ένας τη γλώσσα του άλλου αρκετά, ώστε να αναγνωρίζει ο ένας τον άλλο ως χρήστη γλώσσας και επομένως ως προσωπικότητα» (σελ. 63). Το ότι μπορούμε να διδασκόμαστε από άλλες κουλτούρες καθώς και από το παρελθόν, αποδεικνύει κατά τον Ρόρτυ ότι πρέπει να αξιοποιήσουμε σοβαρά τη διαφορά ανάμεσα στον προσηλυτισμό μέσω βίας και σε αυτόν που επιτυγχάνεται με πειθώ.

Υπόρρητες προϋποθέσεις της κριτικής του Ρόρτυ

Ας δούμε τώρα τι προϋποτίθεται από τα σχόλια του Ρόρτυ για τη γλώσσα και από την κριτική του στο Λυστάρ. Πρώτον, ένα πολιτισμικό σύστημα θεωρείται ως πορώδης, ανολοκλήρωτη, και ανοιχτή δομή και ως τέτοια, υποκείμενη σε διαφοροποίηση, συμπλήρωση, ή ακόμα και αφομοίωση από άλλες κουλτούρες. Και η παράδοση ως αποτέλεσμα διαχρονικών συναντήσεων ανάμεσα σε μορφές ζωής εντός μιας κουλτούρας, και η μετάφραση ως αποτέλεσμα μιας συγχρονικής υπέρβασης διαφόρων πολιτισμικών συνόρων, δεν είναι μόνο θεωρητικά δυνατές αλλά και εμπειρικά διαθέσιμες και παρατηρήσιμες.

Δεύτερο, υποτίθεται ότι η ίδια η αναγνώριση του άλλου ως συνομιλητή, προδίδει την ύπαρξη κοινής εμπειρίας και τη δυνατότητα μιας γλωσσικά διαμεσολαβημένης κατανόησης αυτής της εμπειρίας. Αυτό όμως μπορεί να οδηγήσει σε αντιφατικά συμπεράσματα. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι αυτό που μας καθιστά ικανούς να εξηγήσουμε γλωσσικά τις κοινές εμπειρικές συνθήκες ζωής είναι το σύνολο των τυπικών (formal) γλωσσικών ιδιοτήτων που καθορίζουν όχι μόνο τη γλωσσική μας ικανότητα (αυτό θα αρκούσε και για την ισχύ μιας «ιδιωτικής» γλώσσας) αλλά επίσης την επικοινωνιακή μας ικανότητα, τη δυνατότητα να τοποθετήσουμε την ομιλία μας σε ένα πλαίσιο συνθηκών και ταυτόχρονα να υπερβαίνουμε αυτή την τοποθέτηση μέσα από τη γλωσσική συνά-

ντηση με την ετερότητα. Ο Ρόρτυ θα προτιμούσε να αποφύγει αυτή την ερμηνεία, για δύο λόγους: Θα δέσμευε τον ίδιο τον Ρόρτυ σε αυτό για το οποίο (για διαφορετικούς λόγους φυσικά) επικρίνει τον Λυστάρ και τον Χάμπερμας, δηλαδή σε αυτό που ο Davidson ονομάζει «τρίτο δόγμα του εμπειρισμού», στη διάκριση μορφής και περιεχομένου. Ακόμη, θα εισήγαγε ξανά, και αυτή τη φορά από το παράθυρο, ένα γλωσσικό υπερβατολογισμό ή στην καλύτερη περίπτωση, ημι-πραγματολογία (quasi-transcendentalism). Άρα, ο Ρόρτυ, αν θέλει να είναι συνεπής με το γενικότερο πνεύμα της φιλοσοφίας που προτιμά, πρέπει να αποφύγει τη μορφική πραγματολογία (formal pragmatics) και να περιοριστεί στη θεώρηση της πραγματολογίας της γλώσσας (που επιτρέπει τη διαπερατότητα των πολιτισμικών δομών) ως αυστηρά εμπειρικής και αναπόφευκτα εξαρτημένης από συνθήκες.

Τρίτο, το να μην είναι βίαιη η συνάντηση πολιτισμών, σημαίνει ότι η αποδοχή καινούριου ερμηνευτικού περιεχομένου επιτυγχάνεται χωρίς εξαναγκασμό. Που με τη σειρά του σημαίνει ότι η ξένη κουλτούρα πρέπει να απευθυνθεί είτε στη γνωστική ή στη συναισθηματική (ή και στις δυο) διάσταση της προσωπικότητας του προσηλυτιζόμενου. Αυτόματα εγείρονται ερωτήματα 1) για τον τρόπο με τον οποίο ορίζουμε τη «βία» και την «πειθώ», 2) την ψυχολογική σημασία της κατανόησής μας της ταυτότητας του Εγώ και της δυνατότητας αυτοκαθορισμού, και 3) την ερμηνεία της σχέσης Λόγου και συναισθημάτων. Μια μεγάλης σπουδαιότητας συνέπεια της διάκρισης ανάμεσα σε βία και πειθώ, που σωστά ο Ρόρτυ επιθυμεί να διατηρήσει (χωρίς ίσως να αντιλαμβάνεται αυτή τη συνέπεια που η διάκριση συνεπάγεται), είναι ότι αποδεικνύει 4) την ανάγκη για μια θεωρία κοινωνικής δράσης που να θεμελιώνει και να δικαιολογεί την εννοιολογική διαφοροποίηση ανάμεσα σε βίαιη και ειρηνική πολιτισμική επαφή.

1) Ας ασχοληθούμε με τη διάκριση βίας και πειθούς. Η Ρορτιανή αντίληψη της βίας υποφέρει από βιολογισμό τόσο όσο και η ιδέα του περί ανθρώπινης φύσης. Γράφει: «Μπορούμε να δούμε τον ανεκπαίδευτο ιθαγενή να πείθεται παρά να αναγκάζεται να γίνει κοσμοπολίτης (cosmopolitan) στο βαθμό που έχοντας μάθει τα γλωσσικά παιχνίδια της Ευρώπης, αποφασίζει να εγκαταλείψει αυτά που έπαιζε πριν - χωρίς να έχει απειληθεί με απώλεια τροφής, καταφυγίου, ή Lebensraum (= ζωτικού χώρου - Μ.Π.) στην περίπτωση που πάρει την αντίθετη απόφαση» (σελ. 67). Μια τέτοια κατανόηση της βίας δεν αντιλαμβάνεται πόσο αδιόρατοι μπορεί να είναι οι μηχανισμοί που χαρακτηρίζουν σχέσεις εξουσίας και

πόσο συχνά πλήττουν μεταϋλιστικές ανάγκες και δικαιώματα περισσότερο, παρά άμεσα υλιστικά διαφέροντα. Συνήθως η αποικιοποίηση κάποιων βιόκοσμων από έναν κυρίαρχο, παίρνει τη μορφή πολιτισμικού επεκτατισμού που θίγει όχι μόνο βασικές ανάγκες αλλά και ερμηνείες αναγκών. Αν η βία αναφέρεται σε απειλές κατά της βιολογικής ύπαρξης, όπως φαίνεται να πιστεύει ο Ρόρτυ, τότε ο προσηλυτισμένος μέσω απάτης, παρά απειλής, πρέπει να θεωρείται αυτόνομος και όχι ετερόνομος!

2) Με το να απορρίπτει μια γνωστική (μη-μπεχθεβιοριστική) κατανόηση της υποκειμενικότητας, ο Ρόρτυ χάνει ακριβώς εκείνα τα θεωρητικά μέσα που επιτρέπουν τη διάκριση ανάμεσα σε αυτονομία και ετερονομία. Στην προσπάθεια να αποφύγει τους συνειρμούς Καντιανού κριτικού ιδεαλισμού που συνοδεύουν αυτούς τους όρους, ο Ρόρτυ τους εγκαταλείπει. Επειδή όμως νιώθει την ανάγκη –σε αντίθεση με άλλους μεταμοντέρνους– να υπερασπιστεί ένα μοντέλο που θεμελιώνεται στη διάκριση αυτονομίας-ετερονομίας, το δυτικό φιλελευθερισμό και την πολιτική κοινωνία (civil society) που συνεπάγεται, διατηρεί σιωπηρά τη διάκριση, χωρίς να τη δικαιολογεί ικανοποιητικά. Μια πιο ουσιαστική πρόταση προκύπτει, πιστεύω, από τους πραγματιστές φιλοσόφους της γλώσσας, που βασίζονται στην παράδοση της Σχολής της Φρανκφούρτης.

Τι οδηγεί τα άτομα στο να αντιστέκονται στην αποικιοποίηση του βιόκοσμού τους από έναν άλλο; Πώς μπορούμε να αξιολογούμε κοσμοθεωρίες διαφορετικών πλαισίων; Σε αντίθεση με τους περισσότερους μεταμοντέρνους, συμπεριλαμβανομένου και του Ρόρτυ, οι πραγματιστές φιλόσοφοι της γλώσσας (pragmatic philosophers of language) αρνούνται ότι η απόρριψη εξω-γλωσσικών μετανομών και τυπικών μεταγλωσσών συμβαδίζει με την απόρριψη των αυτοκρινόμενων (self-reflective) δομών της ίδιας της γλώσσας. Αν αυτοκαθοριζόμενο είναι το άτομο που μπορεί να στηρίξει με επιχειρήματα τις επιλογές του, τότε ελευθερία σημαίνει συνειδητή δράση, δράση που δίνει προτεραιότητα στο λόγο και όχι στο δογματισμό.

3) Σχετικά τώρα με το δίπολο «λόγος και συναισθήματα»: Αν η έννοια της βίας δεν αναφέρεται αποκλειστικά σε ωμό εξαναγκασμό αλλά, αντίθετα, προσδιορίζει και την ψυχολογική πίεση, την εξαπάτηση ή τη σιωπηρή στρατηγική δράση, τότε, παρόμοια, η πειθώ πρέπει να αναφέρεται σε μια ισορροπημένη επίκληση γνωστικών και συγκινησιακών διαστάσεων της προσωπικότητας. Με άλλα λόγια, ενστερνιζόμαστε μια νέα θεωρία προερχόμενη από το

βιόκοσμό μας ή από μια ξένη κουλτούρα, ελεύθερα, μόνο αν την κατανοούμε και την επιθυμούμε ορθολογικά. Ο κακός δυϊσμός που μας ωθεί σε μια δραστική εκλογή ανάμεσα στο λόγο και τα συναισθήματα, είναι παρωχημένος, αφού βασίζεται σε μια μεταφυσική αντίληψη του λόγου ως ενός αφηρημένου, αξιολογικά ουδέτερου, και καθαρού (pure) επέκεινα της εμπειρίας, και στη θεώρηση του συναισθήματος ως σκοτεινής, αχαλίνωτης και ασυμφιλίωτης με τη λογική, πλευράς της υποκειμενικότητας. Η στράτευση λόγου και συναισθήματος μέσα από την υπεράσπιση ενός διαφέροντος που λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη για γνώση (knowledge-constitutive interest), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κριτική των ιδεολογιών (Ideologiekritik) και η αυτό-κριτική, είναι διαποτισμένες με ένα χειραφετητικό διαφέρον. Επομένως, οι συναντήσεις με την ετερότητα όποιας μορφής, πάντα παρέχουν τη δυνατότητα για μια νέα μορφοποίηση της ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας. Και μια τέτοια νέα μορφοποίηση είναι σχετικά ανώδυνη, μόνο όταν συντελείται με την πειστικότητα του καλύτερου επιχειρήματος και όχι με εξαναγκασμό. Όμως, αυτά τα συμπεράσματα είναι ασυμβίβαστα με τη Ρορτιανή απόρριψη του υποκειμένου και της ορθολογικότητας, όπως αυτή διασώζεται με τη Χαμπερμασιανή σύνδεση χειραφετητικού διαφέροντος και γλώσσας. Λόγω της απουσίας μιας θεωρίας του υπερεμπειρικού υποκειμένου και της αυτοσυνείδησης, ο Ρόρτυ δεν μπορεί να προτείνει μια συνεπή αποτίμηση της διαφοράς πειθούς και βίας γι' αυτό και καταφεύγει σε βιολογιστικές αναγωγές της ανθρώπινης φύσης, του υποκειμένου, και της βίας.

4) Σε τελική ανάλυση, μια βαθύτερη μελέτη της διάκρισης ανάμεσα σε βία και πειθώ, απαιτεί μια παράλληλη διάκριση εντός της κοινωνικής δράσης. Με τι ισοδυναμεί ο βίαιος προσυλητισμός στην ορολογία κοινωνικής θεωρίας; Ισοδυναμεί με την απειλή –καθάρια στρατηγικού τύπου– που, για παράδειγμα, εκτοξεύει ένας επίδοξος δολοφόνος όταν φωνάζει «ψηλά τα χέρια»; Και ποιο νόημα έχει να πειστεί κάποιος χωρίς βία, αν η δράση που επιφέρει την πειθώ δεν μπορεί σε γενικές γραμμές και με σαφήνεια να διακριθεί από την ένσκηπη (goal-oriented) και ιδιοτελή δράση; Πώς δικαιολογεί ο Ρόρτυ την προτίμησή του για πειθώ; Προφανώς με το να επικαλείται την προτεραιότητα της μη βίας που αναγνωρίζει η φιλελεύθερη κοινωνική θεωρία. Δεν εξηγεί όμως γιατί και πώς αυτή η προτεραιότητα μπορεί ή πρέπει να γίνει αποδεκτή από όσους δεν προέρχονται από το Ρορτιανό Δυτικό, φιλελεύθερο, χώρο. (Αναφέρομαι ειδικότερα σε μη-Δυτικούς κόσμους, τη χωρίς βία

προσέλκυση των οποίων σε Δυτικά μοντέλα, θα αδυνατούσε η επίκληση μιας μόνης κοινής εμπειρίας να εξηγήσει. Τα εμπειρικά περιεχόμενα της γλώσσας μας και της γλώσσας τους, δε θα ήταν συγκρίσιμα αλλά ούτε και ανακoinώσιμα δίχως να προϋποτίθενται κάποιες τυπικές δομές, ιδιότητες και απαιτήσεις κύρους (validity claims) κοινές σε όλα τα συστήματα επικοινωνίας που αντιλαμβανόμαστε ως φυσικές γλώσσες, δηλαδή, κάποια δι-ιστορικά (transhistorical) χαρακτηριστικά που καθορίζουν τη γλωσσική συγκρότηση του υποκειμένου.) Η διαφορά πειθούς και βίας είναι ουσιαστική και φιλοσοφικά χρήσιμη όταν εξηγείται μέσα από την προϋπόθεση της διαφοράς επικοινωνιακής και στρατηγικής δράσης. Η προτεραιότητα της επικοινωνιακής δράσης¹⁰, δηλαδή της προσανατολισμένης προς αμοιβαία κατανόηση των δρώντων, έναντι της στρατηγικής, δηλαδή της ιδιοτελούς ένσκοπης δράσης, ολοφάνερα καθιστά την προτεραιότητα της πειθούς έναντι της βίας, κάτι παραπάνω από απλή προτίμηση ή επιθυμία. Της δίνει φιλοσοφικό έρεισμα και δεσμευτικό-κανονιστικό περιεχόμενο.

Προοπτικές για μια Χαμπερμασιανή παρέμβαση

Βέβαια, από την άλλη, αν θέλουμε να αποφύγουμε το θεμελιωτισμό και όλα τα αρνητικά επακόλουθα που αυτός συνεπάγεται, θα πρέπει να δούμε το πρωτείο της επικοινωνιακής δράσης ως απλή ρυθμιστική (regulative) ιδέα που παρέχεται από την ίδια γλώσσα και όχι ως συνταγή προτεινόμενη αυθαίρετα από θεωρητικούς της δεοντολογικής ηθικής ή ως μυστικιστική κλίση φιλοσόφων που αυτοανακηρύσσονται προφήτες¹¹. Γι' αυτό η πρωταρχικότητα της επικοινωνιακής λογικής πρέπει να διαφανεί ως ανοικτή (συχνά αναξιοποίητη και σε λανθάνουσα κατάσταση) πιθανότητα και όχι ως ισχύον φαινόμενο. Η ενδημικότητά της στη γλώσσα έχει ένα χαρακτήρα που –παρά τα γεγονότα (counterfactuality)– αντανakλάται στις κανονιστικές προϋποθέσεις της επιχειρηματολογίας. Μόνο έτσι μπορεί η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης και λογικής να δικαιολογήσει την πίστη στη δυνατότητα γνήσιας συναίνεσης ανάμεσα σε διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις, χωρίς η ρήξη με το θεμελιωτισμό να πλήξει τα χειραφετητικά και οικουμενικά ιδεώδη. Και έτσι μπορεί να διασωθεί το μεταμοντέρνο αίτημα, ώστε η κριτική στις μεγάλες αφηγήσεις να μην καταλήξει σε πολιτική παραίτηση ή άγονο σχετικισμό.

Το πρωτείο της επικοινωνιακής λογικής και ο χαρακτηρισμός μιας δράσης ως στρατηγικής, προϋποθέτει τη δυνατότητα κριτικής τοποθέτησης προς τα διάφορα γλωσσικά παιχνίδια, πράγμα που υποδηλώνει τη δυνατότητα της ίδιας της γλώσσας να παράγει γλωσσικά παιχνίδια με μεταγλωσσικό ρόλο. Είναι αλήθεια ότι η παραγωγή τυπικής μεταγλώσσας βασίζεται στο αντιθετικό ζεύγος (binary opposition) σκέψης και καθημερινής γλώσσας ή λογικής και γραμματικής, όπου το πρώτο σκέλος υπερτιμάται με το να θεωρείται ποιοτικά διαφορετικό και ανεξάρτητο από το δεύτερο πάνω στο οποίο δρα θεραπευτικά. Και ο τόπος προέλευσης αυτής της αντιπαλότητας μορφής και περιεχομένου είναι μια δογματική μεταφυσική. Μπορεί, λοιπόν, να συμφωνήσει κανείς με το Ρόρτυ στο ότι η βασική ιδέα της τυπικής μεταγλώσσας είναι αστήρικτη. Αυτό όμως, κατά κανένα τρόπο δεν αποδεικνύει ότι η απόρριψη των τυπικών μεταγλωσσών αναγκαστικά συνεπάγεται την απόρριψη της πιθανότητας, η ίδια η καθημερινή γλώσσα μέσα από αυτοανακλαστικές δομικές λειτουργίες να παρέχει τα μέσα για την αυτοκριτική της, δηλαδή να παρέχει μεταγλωσσικές δυνατότητες. Αν ισχύει αυτό το τελευταίο, τότε ο δυϊσμός της ασυμμετρίας σκέψης και γλώσσας ή μορφής και περιεχομένου που προαναφέρθηκε εγκαταλείπεται, μια που τώρα οι δυο πόλοι συνυφαίνονται σε μια σχέση αλληλεπίδρασης που εξίσου διατηρεί τις αποστάσεις και από έναν αναγωγικό μονισμό και έναν άκαμπτο δυϊσμό. Τον αναγωγικό μονισμό όμως είναι που δεν μπορεί να αποφύγει ο φιλόσοφος που περιορίζεται σε μια εμπειρική πραγματολογία (empirical pragmatics). Η εμπειρική πραγματολογία δεν μπορεί να αναγνωρίσει μια διπλή δομή στη γλώσσα που να επιτρέπει το μετρημένο ουνιβερσαλισμό που απαιτείται για την κατανόηση της αυτοανακλαστικότητας της γλώσσας και που στηρίζει την κριτική ικανότητα διάκρισης πειθούς-βίας, θεμιτού-αθέμιτου και διαλλακτικότητας-δογματισμού. Μια ουνιβερσαλιστική πραγματολογία (universal pragmatics) θα αποδείκνυε πειστικότερα ότι «δεν μπορούμε να αποφύγουμε ορισμένες ουνιβερσαλιστικές προϋποθέσεις της χρήσης της γλώσσας για επίτευξη κατανόησης», και που¹² (ιδωμένη προσεκτικά και λεπτομερειακά) διευκολύνει την αποφυγή του θεμελιωτισμού μιας τυπικής μεταγλώσσας εξωγενούς στην καθημερινή γλώσσα και συγχρόνως τις σχετικιστικές έσχατες συνέπειες της απόρριψης του ορθού λόγου.

Η θεωρία των ανθρώπινων διαφερόντων του πρώιμου Χάμπερμας, κατά την οποία ένα χειραφετητικό διαφέρον που συγκροτεί τη γνώση (knowledge-constitutive interest) αποκαλύπτει μια αυτό-

κριτική διάσταση, ενδημική στην ορθολογικότητα, συμπληρώνεται στο κατοπινό έργο του με μια ερμηνεία των γλωσσικών απαιτήσεων κύρους (ουνιβερσαλιστική πραγματολογία), της ικανότητας ομιλίας και των γλωσσικών δομών, που παρουσιάζει το λόγο ως βαθιά ριζωμένο στη γλώσσα και αναλύει το δογματισμό, την ιδεολογία και τη στρατηγικότητα ως μορφές διαστρεβλωμένης επικοινωνίας. Τη συμπλήρωση αυτή ακολουθεί μια σύζευξη της θεωρίας της επικοινωνιακής δράσης και της πραγματολογίας με μια επικοινωνιακή ηθική και πολιτική φιλοσοφία, με βάση τις κανονιστικές προϋποθέσεις της επιχειρηματολογίας και την προοπτική μιας διαλογικής διαμόρφωσης της βούλησης¹³.

Μια τέτοια ανάλυση της γλώσσας, αναλαμβάνει το έργο της ανίχνευσης και ανοικοδόμησης των γενικών συνθηκών προαπαιτούμενων για επίτευξη αμοιβαίας κατανόησης, ενώ συγχρόνως λαμβάνει υπόψη της τις πραγματιστικές-ενδεχομενικές διαστάσεις της καθημερινής γλώσσας. Οι γενικές συνθήκες της ομιλίας αποδεικνύονται από το γεγονός ότι η ισότητα των συμμετόχων στο διάλογο και η κοινή ευθύνη για την έκβασή του, είναι αναπόδραστοι (ineluctable) όροι που σιωπηρά ή ασυνείδητα αποδεχόμαστε κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης, καθώς επίσης και από το γεγονός ότι κάθε πρόταση εγείρει σαφείς ή υπονοούμενες απαιτήσεις κύρους, που μπορούν να κριθούν από διάφορες οπτικές που αφορούν τις σχέσεις μας με τα αντικειμενικά, τα κοινωνικά και τα υποκειμενικά συστατικά του βίκοσμού μας. Η ορθολογικότητα είναι συμφυής με τη γλώσσα, εφόσον τα ομιλιακά ενεργήματα είναι συνυφασμένα με απαιτήσεις εγκυρότητας που αυτόματα διατίθενται για κριτική τοποθέτηση και αξιολόγηση.

Παρά το Χαμπερμασιανό ισχυρισμό ότι κανονιστικές προϋποθέσεις του διαλόγου δε συνιστούν τη βάση για *prima philosophia*¹⁴, οι Αμερικανοί πραγματιστές μπορούν να αντιτάξουν ότι, ανεξάρτητα από τις όποιες διαβεβαιώσεις για το αντίθετο, κάθε απόπειρα να οριοθετηθεί το σχετικό ή αβέβαιο και το μη-σχετικό ή διυποκειμενικά έγκυρο, με βάση κάποια γλωσσικά δεδομένα, συνεπάγεται μια δόση θεμελιωτισμού. Εκ πρώτης όψεως, και αφού η ουνιβερσαλιστική πραγματολογία εμφανίζεται ως αντίδοτο στον πολιτιστικό σχετικισμό, μια τέτοια κριτική θα φαινόταν πειστική. Μια πιο προσεκτική μελέτη θα έδειχνε όμως ότι αυτή η Ρορτιανού τύπου κριτική, προέρχεται από μια εννοιολογική σύγχυση: Ο θεμελιωτισμός ταυτίζεται λανθασμένα με τη δικαιολόγηση (*justification*) και ο φαλλιμπιλισμός (*fallibilism*) με το σχετικισμό. Είναι δυνατόν να συμφωνεί κανείς με το φαλλιμπιλισμό χωρίς να καταλήγει σε

σχετικισμό. Παρόμοια, στην περίπτωση ενός αδιάλλακτου σχετικιστή, ο υποκειμενισμός συχνά αναλαμβάνει θεμελιωτικούς ρόλους, μόνο που τώρα τα έσχατα θεμέλια είναι άλλα από αυτά που παραδοσιακά έχουν αναγνωριστεί ως τέτοια. Ο Χάμπερμας δέχεται μια απεριόριστη αρχή φαλλιμπλισμού που αποτρέπει από το να ανακηρυχθούν οι προϋποθέσεις της επιχειρηματολογίας σε έσχατα φιλοσοφικά θεμέλια. Έτσι ο Χάμπερμας όχι απλώς απορρίπτει τον απριорισμό της «φιλοσοφίας της προέλευσης» (Ursprung-sphilosophie) και το συνακόλουθο θεμελιωτισμό, αλλά ακόμη επικρίνει κάθε προσπάθεια για ανατίμηση, διατήρηση, υπεράσπιση ή και αντικατάσταση του cogito ή κάποιας άλλης εξω-γλωσσικής απαρχής με ένα γλωσσικό θεμελιωτικό αξίωμα. Η συνεχιζόμενη διαμάχη του με τον Κ.Ο. Άπελ, επιβεβαιώνει αυτόν ακριβώς τον αντι-θεμελιωτισμό του¹⁵. Ακόμη και αυτός ο ίδιος ο φαλλιμπλισμός δεν πρέπει να αποτελέσει Αρχιμήδειο σημείο κατά την άποψη του Χάμπερμας. Ο φαλλιμπλισμός είναι ένα απλό γραμματικό ζήτημα. Όπως ο ίδιος αναφέρει: «Αντιλαμβάνομαι το φαλλιμπλισμό μόνο με την έννοια μιας γραμματικής εξήγησης που φυσικά και αυτή η ίδια πρέπει να δικαιολογηθεί και γι' αυτό το λόγο, είναι κατ' αρχήν διαθέσιμη για επανεξέταση»¹⁶.

Όταν ο Ρόρτυ επιτίθεται στην ιδέα της χειραφέτησης και επικαλείται τη σχέση της με θεωρίες περί αμετάβλητης ουσίας, ταυτότητας και ανθρώπινης φύσης, αυτό που θα έπρεπε πραγματικά να υφίσταται την πολεμική του είναι οι θεμελιωτικές, εσχατολογικές και μεσσιανικές θεωρητικές προϋποθέσεις μιας πολύ συγκεκριμένης κατανόησης της χειραφέτησης ως γραμμικής, μονόδρομης και τελεολογικής διαδικασίας. Δε λαμβάνει υπόψη του ότι αυτή είναι μόνο μια πιθανή θεώρηση της χειραφέτησης, και μάλιστα, μια που έχει ήδη δεχτεί τα πυρά πολλών σύγχρονων φιλοσόφων. Με αυτόν τον τρόπο, ο Ρόρτυ πρόωρα αρνείται την πιθανότητα επαναδιαπραγμάτευσης της ιδέας της χειραφέτησης στο πλαίσιο ενός νέου παραδείγματος, κατά το οποίο να μην ο θεμελιωτισμός είναι περιττός, όχι όμως το ιδεώδες της αυτονομίας και της ελευθέρης αλλά ορθολογικής δράσης. Επομένως, δεν μπορεί να δικαιολογήσει τα εννοιολογικά μέσα για ένα νέο ορισμό της αυτόκριτικής και της κριτικής της ιδεολογίας. Έναν ορισμό που θα ανατιμούσε τη χειραφέτηση αναγορεύοντάς την σε λανθάνοντα σκοπό της γλωσσικά διαμεσολαβημένης αλληλεπίδρασης. Ενώ για έναν υπερασπιστή του αμερικανικού πραγματισμού αυτή η παράλειψη είναι, υποτίθεται, χωρίς κόστος, για ένα στοχαστή της πραγματολογικής φιλοσοφίας της γλώσσας, η ίδια παράλειψη

οδηγεί σε αντιφατικά συμπεράσματα ως προς τον κοσμοπολιτισμό και τη διάκριση πειθούς-βίας, βάσει της οποίας ο τελευταίος νομιμοποιείται.

Έτσι, ο Ρορτιανός κοσμοπολιτισμός, χωρίς έρεισμα στο χειραφετητικό διαφέρον που αποκαλύπτει η σύμπλεξη λόγου και γλώσσας¹⁷, είναι στην καλύτερη περίπτωση πολιτικά ανενεργός και στη χειρότερη ισοδύναμος με πολιτισμικό ιμπεριαλισμό. Η αποσύνδεση κοσμοπολιτισμού και χειραφέτησης και η απόρριψη της δεύτερης που προτείνει ο Ρόρτυ δεν είναι απαραίτητη. Μπορεί να γίνει ακόμη και επικίνδυνη μέσα στην αδυναμία της να δώσει στην προτεραιότητα της πειθούς κάτι παραπάνω από το χαρακτήρα της απλής προτίμησης ή του δυτικού παραδοσιακού πολιτικού ήθους. Χωρίς μια πιο στέρεη βάση, η πεποίθηση περί κατανοησιμότητας και μεταφρασιμότητας των γλωσσικών παιγνιδιών δεν αντέχει στην κριτική του Λυοτάρ που πρεσβεύει τα αντίθετα¹⁸. Και επειδή είναι στο φιλοσοφικό χαρακτηρισμό των γλωσσικών παιγνιδιών εκεί όπου κυρίως διακυβεύεται αξιολογικά ο κοσμοπολιτισμός, είναι δύσκολο η άτεγκτη Ρορτιανή πολεμική προς το υποκείμενο και την ορθολογικότητα, να μην υποσκάψει την υπεράσπιση του κοσμοπολιτισμού. Σε αντίθεση με τον αμερικανικό νεό-πραγματισμό, η φιλοσοφία της δεύτερης και τρίτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης δείχνει ότι μπορεί να διατηρηθούν ο κοσμοπολιτισμός και η χειραφέτηση ως ρυθμιστικές ιδέες, χωρίς καταφυγή στο θεμελιωτισμό. Τελικά, ο αντι-θεμελιωτικός ζήλος δεν επιφέρει αναγκαστικά την απόλυτη κριτική στα χειραφετητικά οράματα. Όπως γράφει ο Jacques Derrida, «τίποτα δε μου φαίνεται λιγότερο ξεπερασμένο από το κλασσικό χειραφετητικό ιδεώδες. Δεν μπορούμε να επιχειρήσουμε να το αποκλείσουμε σήμερα, είτε ωμά είτε εκλεπτυσμένα, τουλάχιστον όχι χωρίς να το έχουμε αντιμετωπίσει πολύ επιπόλαια και χωρίς να αναλαμβάνουμε την ευθύνη της χειρότερης συνενοχής»²⁰.

Σημειώσεις

1. Richard Rorty, «Cosmopolitanism without Emancipation: A Response to Lyotard», in *Modernity and Identity*, eds. Scott Lash and Jonathan Friedman (Oxford, Blackwell, 1992).

2. Κάποιες από αυτές τις αξίες ή αρχές, διατυπωμένες εντός παραδοσιακών φιλοσοφικών παραδειγμάτων, έχουν δικαιολογημένα μπει στο στόχαστρο της μεταμοντέρνας πολεμικής. Εκεί όπου η μεταμοντέρνα

κριτική πέφτει στο κενό, είναι όταν αντιμετωπίζει όλους τους φιλοσοφικούς της αντιπάλους ως απλές παραλλαγές μιας καρικατούρας με βασικά στοιχεία την παραδοσιακότητα, τον καρτεσιανισμό, την πατριαρχικότητα και τον εθνοκεντρισμό. Δείγμα αυτού του τύπου μεταμοντέρνας παρανόησης αντίπαλων θεωριών είναι η αβάσιμη κριτική του Λυοτάρ στον Χάμπερμας στο «What is Postmodernism?», στο: J.F. Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, trans. Geoff Bennington and Brian Massumi, Manchester University Press, 1984.

3. Για κριτικές ενάντια στο γνωστοθεωρητικό μηπεχειορισμό (epistemological behaviorism) του Ρόρτυ, βλ. Thomas A. McCarthy. «Philosophy and Social Practice: Avoiding the Ethnocentric Predicament», στο: Axel Honneth, Thomas McCarthy, Claus Offe, Albrecht Wellmer (eds), *Philosophical Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1992.

4. Ένα τέτοιο επιχείρημα επικαλείται ο Γερμανός φιλόσοφος Dieter Henrich στη μελέτη του «The Origins of the Theory of the Subject», στο: *Philosophical Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*, σελ. 32 κ.ε. Σχετικά με τη διαμάχη περί υποκειμενικότητας ανάμεσα σε Γερμανούς και Γάλλους φιλοσόφους βλ. Manfred Frank, *What Is Neostructuralism?*, Sabine Wilke, Richard Gray, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1989· Peter Dews, *Logics of Disintegration*, London, New York, Verso, 1987 και *The Limits of Disenchantment*, London, New York, Verso, 1995. Για τη θεωρία υποκειμενικότητας των φιλοσόφων της αποδόμησης όπως οι Jacques Derrida, Philippe Lacoue-Labarthe και Jean Nancy, στο: Eduardo Cadava, Peter Connor, Jean-Luc Nancy (eds), *Who Comes After the Subject?*, Routledge, New York, London, 1991.

5. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτή η κριτική εναντίον του Ρόρτυ δεν υπαγορεύεται από έναν ιδεαλισμό Χαγκελιανού τύπου, αλλά και ούτε από ένα σαμανισμό της Καρτεσιανής οντολογικής διάκρισης σε *res cogitans* - *res extensa*, δεν προέρχεται δηλαδή από τους κόλπους της παραδοσιακής μεταφυσικής. Αντίθετα, βασίζεται σε μια ανατίμηση δυο βασικών διαστάσεων της υποκειμενικότητας, που η μοντερνικότητα πράγματι περιθωριοποίησε, μέσα από την προτεραιότητα που έδωσε στην αντίληψη του υποκειμένου ως χωροχρονικής μονάδας. Αυτές οι διαστάσεις είναι ο κοινωνικός ρόλος και η βιογραφία - προσωπική ιστορία (*Lebensgeschichte*) του υποκειμένου. Για τη σημασία της ανατίμησης αυτών των διαστάσεων της υποκειμενικότητας, για την υπεράσπιση μιας εμμενούς ιδέας ορθού λόγου, βλ. J. Habermas, *Postmetaphysical Thinking*, Polity Press, Cambridge, 1992.

6. Για παράδειγμα βλ. τον ορισμό της έννοιας *differend* που δίνει ο Λυοτάρ όταν σχολιάζει τις εξοργιστικές απόψεις του Γάλλου «ιστορικού» Faurisson περί Ναζισμού και Ολοκαυτώματος, στο: Lyotard, *The Differend*, trans. Georges Van Den Abbeele, Manchester University Press, Manchester, 1988.

7. Βλ. Habermas, *On the Logic of the Social Sciences*, trans. Shierry Weber Nicholsen and Jerry A. Stark, Polity Press, Cambridge, 1990, σελ. 148.

8. Όπ. παρ., σελ. 149.

9. Αυτή τη στράτευση ο Habermas την εξάγει μέσα από μια γλωσσική-δι-υποκειμενική επαναδιατύπωση του αστερισμού λόγος - δράση - αυτό-αναφορικότητα του Fichte. Για περισσότερα, βλ. κυρίως τα πρώιμα έργα του Habermas, *Knowledge and Human Interests*, και *Theory and Practice*.

10. Βέβαια, αυτή η προτεραιότητα είναι αντικείμενο σοβαρής και πολύ έντονης διαμάχης και σε φιλοσοφικούς και σε κοινωνιολογικούς κύκλους. Θεωρώ ότι τα επιχειρήματα υπέρ της επικοινωνιακής δράσης είναι πιο πειστικά από τα αντεπιχειρήματα. Δυστυχώς λόγω χώρου δεν μπορώ να επεκταθώ σε έκθεση και ανάλυση των δύο απόψεων. Για μια υπεράσπιση της προτεραιότητας, βλ. Habermas, *Postmetaphysical Thinking*, Georgia Warnke, «Communicative Rationality and Cultural Values», στο: Stephen White (ed.), *The Cambridge Companion to Habermas* Cambridge University Press, Cambridge, 1995 και στη βιβλιοκριτική του βιβλίου του David Rasmussen, *Reading Habermas*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1990, από τον James L. Marsh, *International Philosophical Quarterly* 33, 1993, σελ. 480-482 όπου ο Μαρς εξηγεί συνοπτικά πως ο Καρλ-Οττο Άπελ αποδεικνύει ότι η μη-αναγνώριση της προτεραιότητας της επικοινωνιακής λογικής και δράσης ισοδυναμεί με εκτελεστική αντίφαση (performative contradiction). Για αντεπιχειρήματα, βλ. Rasmussen, *Reading Habermas*, Jonathan Culler, «Communicative Competence and Normative Force», *New German Critique* 35, 1985, σελ. 133-144.

11. Για κινδύνους αυτού του τύπου, που απειλούν και θεωρίες με Χαϊντεγκεριανές ρίζες όπως του Levinas βλ. την κριτική που ασκεί στον Karl-Otto Apel ο A. Wellmer στο βιβλίο του *Ethik und Dialog*, Suhrkamp, Frankfurt, 1986.

12. Habermas, «A Reply», σελ. 228.

13. Για πρώιμες απόψεις του Χάμπερμας περί γλώσσας και επικοινωνίας, βλ. Habermas, «Towards a Theory of Communication Competence», *Inquiry* 13, 1970, σελ. 360-375· «What is Universal Pragmatics?», στο: Habermas, *Communication and Evolution of Society*, trans. T. McCarthy Polity Press, Cambridge, 1984 – Γερμανικό πρωτότυπο, 1976. Για πιο πρόσφατες, βλ. Habermas, *The Theory of Communicative Action 1 and 2*, Polity Press, Cambridge, 1991, 1989 αντίστοιχα και «Actions, Speech Acts, Linguistically Mediated Interactions and the Lifeworld», 1994, έντυπο στην κατοχή μου. Για παρόμοιες απόψεις του συνεργάτη του Apel, βλ. Apel, «The Problem of Philosophical Fundamental Grounding in Light of a Transcendental-Pragmatic of Language», *Man and World* 8, 1975, σελ. 239-275· «La Semiotique Transcendentale et les Paradigmes de la Prima Philosophia», *Revue de Metaphysique et de morale* 92, 1987, σελ. 147-

163: «Meaning-Constitution and Justification of Vality: Has Heidegger Overcome Transcendental Philosophy by Philosophy of Being?», 1995 στο: Marianna Papastephanou (ed.), *K.O. Apel: From a Transcendental-Semiotic Point of View*, Manchester University Press, Manchester, 1998 και «The impact of Analytic Philosophy on my Intellectual Biography», *όπ. παρ.* Περί επικοινωνιακής ηθικής, βλ. Habermas, *Moral Consciousness and Communicative Action*, trans. C. Lenhardt and S. W. Nicholsen, Polity Press, Cambridge, 1992 και Apel, «L' Ethique du Discours Comme Ethique de la Responsabilite», *Revue de Mtaphysique et de Morale* 98, 1993, σελ. 505-537.

14. Βλ. Habermas, *Justification and Application*, trans. Claran Cronin, Polity Press, Cambridge, 1995, όπου ο Χάμπερμας επικρίνει το θεμελιωτισμό που χαρακτηρίζει την εκδοχή της επικοινωνιακής θεωρίας που προτείνει ο συνεργάτης του Κ.Ο. Άπελ. Για μια υπεράσπιση του θεμελιωτισμού υπό όρους, βλ. Apel, «The Problem of Philosophical Grounding...».

15. Για τη διαμάχη Apel-Habermas, βλ. Παπαστεφάνου, «Communicative Action and Philosophical Foundations: Comments on the Apel-Habermas Debate», *Philosophy and Social Criticism*, forthcoming.

16. Habermas, «A Reply», στο: Axel Honneth, Hans Joas (eds.), *Communicative Action*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1991, σελ. 231.

17. Η συσχέτιση του χειραφετητικού διαφέροντος με τη σύμπλεξη λόγου και γλώσσας, συνδέεται με ιδιότυπους πολιτισμικο-γλωσσικούς καθορισμούς. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι σε σχέση αντινομίας με τη γενικότερη θέση του παρόντος άρθρου ότι ο ντετερμινισμός (βιολογικός ή πολιτισμικός-γλωσσικός) δυσχεραίνει την εξήγηση της υπέρβασης υπαρχουσών καταστάσεων και γι' αυτό πρέπει να αμφισβητηθεί. Δεν υπάρχει όμως αντινομία για τον εξής λόγο: Οι περιορισμένοι και ιδιότυποι πολιτισμικο-γλωσσικοί καθορισμοί δε σημαίνουν αναγκαστικά την απουσία ορθολογικότητας, αυτονομίας του υποκειμένου, ή την αδυναμία υπέρβασης των καθορισμών μέσα από κριτική-διαλογική εξέτασή τους. Το πολύ-πολύ να μιλήσει κανείς για ένταση ανάμεσα σε ετεροκαθορισμό και αυτοκαθορισμό, όχι όμως και για αμοιβαίο αποκλεισμό ή ασυμβατότητα. Αντίθετα, ένας απόλυτος πολιτισμικός-γλωσσικός καθορισμός που αναλαμβάνει το ρόλο του μοναδικού «κατασκευαστή» υποκειμενικότητας, ανάγει το υποκείμενο σε επιφάνεια (βλ. πρώιμο Φουκώ) χωρίς κάποιο ερμηνευτικό βάθος. Έτσι αποκλείει εξ ορισμού την ορθολογικότητα, για που το Εγώ ολοκληρωτικά «κατασκευάζεται» από την εκάστοτε γλώσσα και κουλτούρα. Το να δεχόμαστε, λοιπόν, την ύπαρξη συγκεκριμένων και πολλαπλών ντετερμινισμών δεν αντιφάσκει με την άρνησή μας να απολυτοποιήσουμε τον πολιτισμικό καθορισμό, γενικά.

18. Για μια συνοπτική παρουσίαση του ορισμού των γλωσσικών παιχνιδιών από τον Βίτκενστάιν καθώς και για μια κριτική της νεο-πραγματιστικής ερμηνείας του Βίτκενστάιν (π.χ. η ερμηνεία που υιοθετεί ο Λυο-

τάρ), βλ. Habermas, *On the Logic of the Social Sciences*, Polity Press, Cambridge, 1988, σελ. 130 κ.ε. (Ο Χάμπερμας δεν κάνει αναφορά στο Λυοτάρ, αλλά έχει υπόψη του προγενέστερες νεο-πραγματιστικές τάσεις).

Εκεί γίνεται σαφές ότι ο ιστός των γλωσσικών παιχνιδιών που συνδέουν γλώσσα και πράξη μπορεί να εξηγηθεί είτε λογικά από τις συνθήκες κατανόησης της ίδιας της γλώσσας, είτε εμπειρικά μέσα από τη σύνδεση συμπεριφοράς (behavior) και χρήσης σημείων (signs). Η πρώτη εξήγηση αφήνει περιθώριο για ανάπτυξη μιας θεωρίας επικοινωνιακού ορθού λόγου ως δομικού στοιχείου της αυτο-ανακλαστικότητας της γλώσσας. Η δεύτερη αποκλείει τον ορθό λόγο ως λειτουργό της κατανοησιμότητας και μεταφρασιμότητας των γλωσσικών παιχνιδιών και οδηγεί μάλλον στη Λυοταριανή θεωρία των γλωσσικών παιχνιδιών ως «νησίδων» (islets). Ο Ρόρτυ θεωρητικά θα είχε αντιρρήσεις στην πρώτη εξήγηση, αλλά πολιτικά, πιστεύω ότι θα είχε δυσκολίες να δεχτεί τις συνέπειες της δεύτερης εξήγησης.

19. Ως βασικοί εκπρόσωποι της δεύτερης γενιάς αναφέρονται ο Άπελ και ο Χάμπερμας. Εκπρόσωποι της τρίτης (και ανερχόμενης) γενιάς θεωρούνται ο Α. Βέλμερ, ο Α. Χόνετ, και ο Χ. Μπρούνκχορστ.

20. J. Derrida, «Force of Law: The "Mystical Foundation of Authority"», στο: Drucilla Cornell (ed.), *Deconstruction and the Possibility of Justice*, Routledge, New York, 1992.

Το επιχειρηματικό γίνεσθαι και η λογική του παραλόγου

Βάιος Λάζος*, Αθανάσιος Βαζακίδης**

Περίληψη

Το Παράλογο για την ανθρώπινη πραγματικότητα είναι το «α-πρόοπτο» το οποίο εξηγείται και σαν «μοιραίο». Αυτή η αναζήτηση της Γνώσης πέρα από το κοσμικό πλαίσιο, ως αναλυτική και επεξηγηματική αρχή της λογικής του Παραλόγου, αποτελεί τον επιστημονικό στόχο των συγγραφέων του άρθρου αυτού.

1. Η παράλογη «λογική» του λογικού «παραλόγου»

Ο πρωταθλητής Τ. έσφιξε με δύναμη το τιμόνι και πάτησε δυνατά το γκάζι. Το αυτοκίνητο –μια Λαμποργκίνι τελευταίο μοντέλο, εικοσαβάβιδη– μούγκρισε άγρια και τινάχτηκε σαν βολίδα μπροστά. Σε πολύ λίγα δευτερόλεπτα η επιτάχυνση της έφτασε στο αποκορύφωμα και η μηχανή μούγκριζε σαν τζάμπο, ενώ οι ρόδες δεν προλαβαίνανε να ακουμπήσουν στην άσφαλτο. Πετούσανε σαν ορμητικός και άγριος σίφουνας.

Ο πρωταθλητής Τ. δεν προλάβαινε να βλέπει το δρόμο μπροστά του. Η Λαμποργκίνι του τον κατάπινε σαν αστραπή. Έβλεπε τα δένδρα, τους λοφίσκους και τα ρυάκια αφού πρώτα τα προσπερνούσε και αφού ήδη τα είχε αφήσει πίσω του. Απίστευτο. Έτρεχε με ταχύτητα ιλιγγιώδη. Έτσι τη στροφή και το μικρό βρα-

* Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

χάκι που την «έκλεινε» δεν πρόλαβε να τα δει πριν πέσει πάνω τους. Τα είδε αφού το αυτοκίνητό του διαλύθηκε με πάταγο και ο ίδιος κειτόταν ήδη νεκρός στο χαντάκι. Νεκρός από αυτοκινητιστικό δυστύχημα και να βλέπει το τρακάρισμα μετά το θάνατό του; Παράλογο δεν είναι;

Γιατί παράλογο;

Αν υποθέσουμε ότι ο πρωταθλητής Τ. έτρεχε παραπάνω από την ταχύτητα του φωτός, δεν θα ήταν «φυσιολογικό» και όχι «παράλογο» να δει το ίδιο του το τρακάρισμά του αφού αυτό θα συνέβαινε και αφού ο ίδιος θα ήταν ήδη νεκρός στο χαντάκι; Μάλλον ναι. Ή μάλλον, όχι «μάλλον ναι» αλλά «σίγουρα ναι». Διότι αφού το κοινό φως της ημέρας τρέχει με Χ ταχύτητα άρα και το μάτι μας θα πρέπει να τρέχει με την ίδια ταχύτητα Χ για να μπορεί να βλέπει τα αντικείμενα μπροστά του. Ή σωστότερα: Αφού το κοινό φως της ημέρας τρέχει με Χ ταχύτητα, τότε και το φως που εκπέμπουν τα αντικείμενα μπροστά μας θα τρέχει και αυτό με την ίδια ταχύτητα (την ταχύτητα Χ ήτοι 300.000 χλμ. το δευτερόλεπτο) καθώς θα έρχεται από αυτά προς τα μάτια μας. Αν λοιπόν ο πρωταθλητής μας τρέχει με 310.000 χλμ. θα έπεφτε «φυσιολογικά» (και... λογικά) πάνω στα αντικείμενα πριν αυτά προλάβουν να στείλουν το φως τους στα μάτια του. Παράλογο λοιπόν ή μήπως και το «παράλογο» είναι κι αυτό «λογικό» και απλώς ο δικός μας μικρός και πεπερασμένος νους δεν μπορεί να το συλλάβει;

Συμβαίνει αυτό το δεύτερο. Και αυτό, μολοντί πολύ συχνά στη ζωή μας συναντάμε αρκετές τέτοιες «παράλογες» καταστάσεις που τις παίρνουμε απλώς σαν «μοιραίες», γιατί δεν ξέρουμε γιατί συμβαίνουν και δεν θέλουμε να ζούμε χωρίς την ανακούφιση μιας δικαιολογίας ή μιας ψευτο-εξήγησης.

Ωστόσο, όπως θα κατάλαβε ήδη ο προσεκτικός αναγνώστης, μιλάμε εδώ για την πασίγνωστη «Θεωρία της σχετικότητας» του Αϊνστάιν. Ο πρωταθλητής μας δεν «παίζει» εδώ με την ταχύτητα της Λαμποργκίνι του, αλλά με την ταχύτητα του φωτός. Γιατί σύμφωνα με τη θεωρία του Αϊνστάιν όσο πλησιάζουμε –ας πούμε «τρέχοντας» ή «πετώντας»– την ταχύτητα του φωτός, (300.000 χλμ. το δευτερόλεπτο) τόσο ο χρόνος επιμηκύνεται και αν την φτάσουμε, τότε ο χρόνος έχει επιμηκυνθεί τόσο προς το άπειρο, ώστε φτάνει στο μηδέν, γίνεται ο ίδιος μηδέν, «σβήνει», δεν υπάρχει. Αλλά ζωή χωρίς χρόνο, δεν είναι παράλογο και αυτό;

Λογικά αν το σκεφτούμε δεν είναι παράλογο. Διότι –με απλή διατύπωση να το πούμε και χωρίς περίπλοκες μαθηματικές εξισώ-

σεις– ο μανιώδης πρωταθλητής μας που τρέχει πάνω από την ταχύτητα του φωτός δεν αντιλαμβάνεται το χρόνο, αφού βλέπει τα γεγονότα (και τα αντικείμενα) μπροστά του μετά το χρόνο, μεταχρονίως (ας το πούμε έτσι), μεταχρονικά. Δηλαδή (άλλο παράλογο και αυτό), ζει στο ...μέλλον! Ο «πρόχειρος» αναγνώστης σίγουρα θα νιώθει ότι ...θα αποτρελαθεί με τέτοιες «σοφιστείες» –ή ότι ο υποστηρικτής τέτοιων σκέψεων είναι ο ίδιος «αποτρελαμένος»– αλλά λίγο προσεκτικότερα αν σκεφθεί τα δεδομένα, θα δει άνετα ότι δεν υπάρχει στην ουσία τίποτε παράλογο. Άλλωστε μην ξεχνάμε κάτι που είπε ένας ασήμαντος και ανώνυμος σοφός: αν υπήρχε μόνο η λογική στη ζωή ο κόσμος θα είχε μείνει ακίνητος στην αρχέγονη κατάστασή του και θα ντυνότανε με προβιές.

Παράλογο λοιπόν δεν είναι αυτό που ανατρέπει τη λογική, αλλά αυτό που ανατρέπει τη λογική των δικών μας δυνατοτήτων.

Σκεφτείτε λ.χ. την πλήρη ανατροπή της λογικής του Κολοκοτρώνη, αν του έλεγε κανείς ότι έχει τη δυνατότητα να τον βάλει μπροστά σε ένα μηχάνημα να κάνει δηλώσεις για τις αυθαιρεσίες των βαυαρών συμβούλων του Όθωνα στην Αθήνα και να ακούνε τις δηλώσεις αυτές οι συγχωριανοί του στην Δημητσάνα της Πελοποννήσου. Σίγουρα ο γέρος του Μοριά θα το θεωρούσε παράλογο. Δεν θάταν όμως παράλογο παρά μόνο για τη δική του, την τοτινή εποχή. Σήμερα το ραδιόφωνο και η τηλεόραση είναι μια πολύ σαχλή καθημερινότητα.

Έχουμε με άλλα λόγια εδώ μία κατάσταση που ξεφεύγει από τα κοινά όρια της κοσμικής μας λογικής και περνάει στη σφαίρα μιας ιδιαίτερης λογικής, μιας υπερ-λογικής ή καλύτερα μιας συμπαντικής λογικής. Με απλά λόγια, το παράλογο (για τον άνθρωπο στην καθημερινότητά του ή στην δράση του εν γένει) είναι το «απρόοπτο» που του συμβαίνει, και που το εξηγεί σαν «μοιραίο» λόγω της άγνοιάς του. Και τούτο διότι «εκεί έξω», δηλαδή έξω από τα κοσμικά του όρια, υπάρχει μια άγνωστη Γνώση που αυτή μόνο είναι ικανή να εξηγήσει τη λογική του Παραλόγου.

Τι θα γινότανε λοιπόν, αν ο πρωταθλητής μας ξεπερνούσε (όχι έφτανε) την ταχύτητα του φωτός; Σύμφωνα με τη συμπαντική λογική του ανθρώπινου παραλόγου –διότι είναι φανερό πως έχουμε να κάνουμε εδώ με ένα ανθρώπινο παράλογο που διέπεται από μια συμπαντική λογική για να εξηγηθεί– ή αλλιώς σύμφωνα με την άγνωστη Γνώση, ο επίδοξος πρωταθλητής μας θα περνούσε σε ένα παράλληλο σύμπαν, σε ένα αντι-σύμπαν με αντίστροφη φορά όμως: η ταχύτητα του φωτός θα μηδενιζότανε αυτή η ίδια και θα αποτελούσε το φραγματικό όριο, που θα τον εμπόδιζε να

επιστρέψει στο δικό μας σύμπαν. Θα παγιδευόταν δηλαδή στο Μέλλον και δε θα είχε ελπίδα επιστροφής στο Παρόν. Θα είχαμε τότε μια αντιστροφή των δεδομένων: το ανθρώπινο Παράλογο θα χανόταν μέσα σε μια «μαύρη τρύπα» της συμπαντικής Λογικής.

Όλα αυτά δεν είναι εκτός πραγματικότητας. Η συμπαντική λογική κυριαρχεί απόλυτα και πάνω στη δική μας πραγματικότητα σαν ανθρώπινο παράλογο, εξαιτίας της άγνοιάς μας. Είναι δηλαδή για μας το «Μοιραίο», που εμφανίζεται συχνά και σαν «Απρόοπτο» και ερμηνεύεται λόγω άγνοιάς από μας, σαν «Παράλογο». Αυτό είναι ένα δεδομένο ευκόλως διαπιστώσιμο σε όλα τα «γίνεσθαι» της ανθρώπινης ζωής, ακόμα και στο οικονομικό γίνεσθαι ή ειδικότερα στο επιχειρηματικό.

2. Το επιχειρηματικό γίνεσθαι

Πράγματι. Η επιχείρηση και το εξελισσόμενο σε αυτή επιχειρηματικό γίνεσθαι, αποτελεί μια μικρογραφία του προαναφερθέντος συμπαντικού γίνεσθαι. Ακριβέστερα, το επιχειρηματικό γίνεσθαι ή πιο απλά η επιχείρηση, αποτελεί μία από τις άπειρες μικρογραφίες του κοσμικού γίνεσθαι το οποίο (κοσμικό γίνεσθαι) και αυτό με τη σειρά του αποτελεί μικρογραφία του συμπαντικού γίνεσθαι. Πάνω από όλα τα γίνεσθαι λοιπόν, είναι το συμπαντικό – η απόλυτη Γνώση αλλιώς. Κατά συνέπεια, το κοσμικό μας γίνεσθαι, όπως και το αστρικό, το γαλαξιακό και άλλα τμήματα του σύμπαντος, αποτελούν «κατ' εικόνα και ομοίωση αυτού», τις μικρογραφίες του. Κάθε μια από αυτές τις «μικρογραφίες» (από αυτά τα μικρο-«Γίνεσθαι») αποτελείται με τη σειρά της (σαν συνιστώντα μέρη της) από υπο-γίνεσθαι ή αλλιώς από μικρότερες υποκείμενες μικρογραφίες (του). Έτσι π.χ. δίπλα στο επιχειρηματικό, υπάρχει και το οικονομικό, το πολιτικό, το θρησκευτικό και άλλα γίνεσθαι σαν συνιστώντα μέρη και ταυτόχρονα σαν μικρογραφίες του κοσμικού γίνεσθαι. Η θέση τους είναι επάλληλη, ακριβώς όπως άπειροι κόσμοι, που βρίσκονται σε επάλληλες τοποθετήσεις μεταξύ τους (ο ένας «πάνω» ή «πλάι» στον άλλο) και που έχουν σαν ανώτατο, υπερκείμενο γίνεσθαι το κοσμικό γίνεσθαι. Μια τοποθέτηση που μόνο με τη σοφία του Θεού μπορούμε να συλλάβουμε.

3. Η εξίσωση προσδοκιών $\Delta\rho = \Lambda + \Pi$

Απρόοπτο, μοιραίο και παράλογο, λοιπόν. Όμως αυτά είναι η επίφαση των δρώμενων ή των δεδομένων. Το βάθρο τους είναι η λογική (η Υπερ-Λογική ακριβώς) που ακόμα δεν κατακτήσαμε. Έτσι στη ζωή μας (ή και στην επιχείρησή μας σαν μάνατζερ) δρούμε με βάση την παρακάτω εξίσωση προσδοκιών:

$$\Delta\rho = \Lambda + \Pi$$

όπου: $\Delta\rho$ = δράση (μας),

Λ = λογικές ενέργειες ή συμβάντα ή αλλιώς λογικά αποτελέσματα ύστερα από «λογικές» ενέργειες μας,

Π = αποτελέσματα από παράλογες ενέργειες ή παράλογα συμβάντα.

Αυτή η εξίσωση περιγράφει συνολικά τα όρια της ανθρωπίνης (της κοσμικής) λογικής, όπως αυτή μετουσιώνεται σε (στις) προσδοκίες μας. Εξηγεί ταυτόχρονα τη θέληση του ανθρώπου για την κοσμική του (σκέλος Λ) δράση και το φόβο του για το συμπτωτικό άγνωστο (σκέλος Π). Αν στη θέση αυτού του Π το άτομο κατορθώσει να βάλει την πίστη του προς το Θεό, τότε απελευθερώνεται και γίνεται δημιουργικό. Δεν έχει φοβίες μπροστά στο Απρόοπτο και το Παράλογο, ούτε το δέχεται σαν Μοιραίο αλλά επιζητεί τη σύγκρουση μαζί του, το παραμονεύει και το στοχεύει. Και συχνά το πετυχαίνει.

Πάρτε σαν παράδειγμα τον αγράμματο αλλά τόσο πετυχημένο, αυτοδίδακτο επιχειρηματία που δρα μέσα στο ευρύτερο επιχειρηματικό γίγνεσθαι. Στην εξίσωσή μας εδώ το Π ενσαρκώνει το περίφημο «επιχειρηματικό ένστικτο» που τον κάνει να μεγαλουργεί (βλέπε τόσους πολλούς αυτοδίδακτους επιχειρηματίες που έγιναν κολοσσοί), ενώ το Λ αντιπροσωπεύει την «στρωπή», «στιλιζαρισμένη», επιστημονική (ή «τεχνοκρατική») σκέψη του Ορθολογισμού. Που δε σε αφήνει να σκεφτείς (να σκεφτείς, όχι να πιστέψεις) ότι 3+3 πιθανόν να κάνουν 7 και όχι 6. Αντίθετα το «επιχειρηματικό ένστικτο» σε αφήνει. Και το σκέφτεσαι, ρίχνεσαι στο παράλογο και δημιουργείς στο τέλος έναν επιχειρηματικό κολοσσό.

Είναι φανερό ότι τα Λ και Π από τη φύση τους μπορούν να εκφραστούν και να πάρουν κατ' επέκταση τιμές μεταξύ συν και πλην. Τότε θάχουμε:

$$\Delta\rho = (\pm \Lambda) + (\pm \Pi)$$

Αυτή η συμπληρωμένη εξίσωση μας λέει ότι οι προσδοκίες μας τόσο από τη «λογική» ή «ορθολογική» συμπεριφορά μας (Λ) όσο και από την «παράλογη» (Π) μπορεί να διαψευσθούν οπότε θα 'χουμε:

$$\Lambda = \Pi = 0$$

ή ακόμα και να έχουν αρνητικό αποτέλεσμα, δηλαδή ζημιά οπότε θα έχουμε:

$$(-\Lambda) \text{ και } (-\Pi)$$

Σε πλήρη ανάπτυξη επομένως η αρχική εξίσωση είναι:

$$\Delta\rho = (+\Lambda) + (-\Lambda) + (+\Pi) + (-\Pi)$$

Αυτή η εξίσωση ισχύει όπως είναι φανερό, όταν δρούμε για ένα στόχο με πολλές ενέργειες, οπότε είναι δυνατό ένα επιμέρους Π , όπως π.χ. το $\Pi 3$ να είναι αρνητικό ($-\Pi 3$), ένα άλλο να είναι θετικό ($+\Pi 6$), το $\Lambda 4$ να είναι θετικό ($+\Lambda 4$), το $\Lambda 2$ αρνητικό ($-\Lambda 2$), κ.ο.κ. Το αθροιστικό αποτέλεσμα όλων αυτών κατόπιν, μας δίνει το βαθμό πραγμάτωσης (ή επίτευξης) των προσδοκιών μας.

Συνοπτικά εκφραζόμενο, το Π δεν παίρνει πάντα θετικό πρόσημο αλλά παίρνει και αρνητικό, διότι υπάρχουν δεδομένα της υπερ-λογικής που ούτε «τεχνοκρατικά» μέσω του Λ τα ξέρουμε, ούτε το «ένστικτό» μας μέσω του Π τα συλλαμβάνει, και έτσι το τελικό Π παίρνει τότε αρνητικό πρόσημο, ενώ η επιχειρηματική μας προσπάθεια καταλήγει σε πενιχρά αποτελέσματα ή σε πλήρη αποτυχία.

4. Μάνατζερ - το «κοπρόσκυλο» της επιχείρησης

Παράλληλα το Λ αντιπροσωπεύει όπως είπαμε, τον Ορθολογισμό που τον ενσαρκώνει εδώ στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι ο μορφωμένος, ο τεχνοκράτης, ο μάνατζερ. Και αυτός όμως στις ενέργειές του θα πάρει αρκετές φορές (τις περισσότερες αυτός από ό,τι ο αυτοδίδακτος επιχειρηματίας) αρνητικό πρόσημο. Επιπλέον ο δυστυχής έχει και το μειονέκτημα ότι ενώ είναι φορτωμένος (βαρυφορτωμένος μάλιστα) από τεχνοκρατικές γνώσεις για ολική ποιότητα, για συστήματα παραγωγής και για γραμμικές εξισώσεις είναι τελείως... σκράπας από επιχειρηματικό ταλέντο. Τούβλο, ξύλο απελέκητο. Αν πάρει αυτός από μόνος του την επιχεί-

ρηση στα χέρια του θα την χρεοκοπήσει σε χρόνο ρεκόρ. Εκτός και αν συνδυάζει και τα δύο, Λ και Π, πράγμα σπάνιο. Έτσι πολύ συχνά ο τεχνοκράτης μάνατζερ καταντάει να είναι ο θεωρητικός της επιχείρησης που από μόνος του χάριν της επιχειρηματικής του αδεξιότητας βαθαίνει ακόμη περισσότερο το χάσμα μεταξύ θεωρίας και πράξης. Διότι προσφέρει μόνο τις ψυχρές «τεχνοκρατικές» γνώσεις του. Δεν είναι παράλογο λοιπόν, να υποθέσει κανείς μετά από όλα αυτά, ότι τώρα με την ανάπτυξη της πληροφορικής αρκεί ένα κατάλληλο πρόγραμμα στο κομπιούτερ με το οποίο ο αυτοδίδακτος επιχειρηματίας θα κάνει ένα-δύο κλικ (ή η γραμματέας του) και θα βγάζει στην οθόνη μπροστά του τις «τεχνοκρατικές» γνώσεις που του λείπουν, ώστε να αχρηστευθεί ο ρόλος του μάνατζερ. Οπότε αυτός από θεωρητικός που είναι θα γίνει απλώς το «κοπρόσκυλο» της επιχείρησης, που θα το έχει εκεί ο φουκαράς ο επιχειρηματίας μόνο για «απρόοπτες» και «δύσκολες» περιπτώσεις, (τρέχα-γύρευε δηλαδή) ή απλώς για το γνωστό... φόβο των Ιουδαίων.

Ήδη αυτό το φαινόμενο είναι εμφανές σε πολλά είδη επιχειρήσεων (αυτόματες πωλήσεις, πωλήσεις εξ αποστάσεως κ.λπ.), όπου ο μάνατζερ έγινε πράγματι μια διακοσμητική γλάστρα χρησιμη μόνο σε ειδικές περιπτώσεις – ακριβώς δηλαδή όπως ένα κοπρόσκυλο που το έχουμε για να γαβγίζει πότε-πότε (βραχνά και αυτό) προς νυχτερινή μας παρηγορία.

5. Το κόστος του παραλόγου

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε για λίγο ακόμα στη βασική μας εξίσωση: Το Π και το Λ βρίσκονται καταρχάς σε μια συνεχή και θα λέγαμε αδυσώπητη σύγκρουση. Στη σύγκρουση αυτή πολύ λίγες φορές φταίει το Π. Συνήθως το Λ παρεμβαίνει ανασταλτικά προς το Π και αυτό είναι... λογικό, αφού το Λ αντιπροσωπεύει τη λογική, τον ορθολογισμό.

Από την άλλη πλευρά, αν διερευνήσουμε περισσότερο το Π, θα δούμε ότι έχει τρία βασικά συνιστώσα μέρη. Έχουμε δηλαδή:

$$\Pi = M + A + T$$

όπου: M = μοιραίο,
A = απρόοπτο,
T = τολμηρό.

και επειδή το Π μπορεί να είναι θετικό ή αρνητικό έχουμε και για αυτό:

$$\Pi = (\pm M) + (\pm A) + (\pm T)$$

Όπως φαίνεται από τους προσδιορισμούς που κάναμε, το M είναι τελείως ανεξήγητο για μας, μοιραίο, της «μοίρας το γραμμένο». Συχνά, το προκαλούμε έμμεσα με την μοιρολατρική στάση μας. Το A εξηγείται ίσως αλλά δεν το περιμένουμε και βέβαια ούτε το προκαλούμε, όπως το M . Είναι το ξαφνικό, το απροσδόκητο και τόσο στη θετική, όσο και στην αρνητική του έκφανση, διαμορφώνει συχνά στον ανθρώπινο βίο, ένα «νόμο» το λεγόμενο «νόμο του απρόοπτου», κατά τον οποίο συχνά μια υπόθεση «λύεται» από κάτι μη αναμενόμενο και μη προκληθέν από δική μας ενέργεια. Στη θετική του έκφανση, είναι αυτό που λέμε «η θεία πρόνοια μερίμνησε» και στην αρνητική του, «έτσι το θέλησε η μοίρα». Τέλος το T είναι το κυρίως παράλογο, το σάλτο μορτάλε, το ριψοκίνδυνο που το συλλαμβάνουμε με το ένστικτο και το στοχεύουμε συνειδητά. Σε αντίθεση με το T , το M έρχεται είτε από α-συνείδητη ενέργεια είτε χωρίς ενέργεια, άρα δεν το προκαλούμε άμεσα, όπως το T .

Ειδικότερα στο επιχειρηματικό γίνεσθαι, το T υποδηλώνει ριψοκίνδυνο επιχειρηματία, ενώ το M , ανίκανο μάνατζερ. Το A συνεπάγεται ετοιμότητα τόσο για τον επιχειρηματία όσο και για τον μάνατζερ. Έτσι, αν εξασφαλίσουμε το «ζην» με το Λ στην επιχείρησή μας (ή στη ζωή μας) τότε ανετότερα επιδιώκεται το Π με το ένστικτό μας. Αλλά αυτό δεν είναι απαραίτητος όρος, είναι όμως μια βάση κοστολόγησης του Π , διότι αν αυτό το τελευταίο πάρει τελικά αρνητικό πρόσημο και στα τρία συστατικά του στοιχεία (M , A , T), τότε η επιχείρηση θα μπορεί να σταθεί τουλάχιστον στο νεκρό σημείο της αφού θα ισχύει:

$$\begin{aligned}\Delta\rho &= \Lambda + \Pi \\ \Delta\rho &= \Lambda + (-M - A - T) \\ \Delta\rho &= \Lambda - M - A - T\end{aligned}$$

και αν:

$$-M - A - T = 0$$

που σημαίνει αποτυχία των Π ενεργειών μας, τότε μένει η κατά συνθήκη ικανοποιητική για την επιχείρησή μας εξίσωση:

$$\Delta\rho = \Lambda$$

που εξασφαλίζει το «ζην» στην επιχείρησή μας και άρα το «νεκρό σημείο» της.

Αν αντίθετα δεν ισχύει η ισότητα:

$$\Delta\rho = \Lambda$$

αλλά η ανισότητα:

$$\Delta\rho > \Lambda$$

που σημαίνει ότι το Λ δεν μας αποδίδει ικανοποιητικό αποτέλεσμα για την επιχείρησή μας και άρα δεν εξασφαλίζεται το νεκρό σημείο της, τότε το κόστος είναι αρνητικό και η επιχείρηση ενδεχομένως να οδηγηθεί σε πτώχευση ή –γενικότερα και πάντως από τη συγκεκριμένη δράση της– σε αποτυχία.

6. Ένστικτο του Παραλόγου ή Παράλογο του Ενστίκτου;

Τι είναι λοιπόν το (επιχειρηματικό εδώ, θρησκευτικό, κοινωνικό ή στρατιωτικό αλλού) «ένστικτο» ή αλλιώς, ποιες είναι οι κινητήριες συνιστώσες του Παραλόγου; Το να ψάξεις αυτό το ερώτημα στον πυρήνα του, είναι μάταιο πράγμα, γιατί για την ανθρώπινη λογική, την κοσμική λογική, προσκρούει στην αρχή της αιτιότητας κατά την οποία σε κάθε αιτιατό (αποτέλεσμα) προηγείται ένα αίτιο, μια ενέργεια.

Ο μάνατζερ π.χ. ενεργεί ακριβώς έτσι – δηλαδή σύμφωνα με την αρχή της αιτιότητας, με την έννοια ότι δεν κάνει τίποτε, αν δεν έχει πριν από αυτό τις αποδείξεις του. Επί παραδείγματι δε θα ρίξει ένα νέο προϊόν στην αγορά (αιτιατό), αν δεν έχει ενθαρρυντικές αποδείξεις από μία προηγηθείσα έρευνά του (αίτιο). Αντίθετα το Ένστικτο λειτουργεί αντίστροφα. Εγκαταλείπει τον ορθολογικό «χωρο-χρόνο» του μάνατζερ και δρα εισερχόμενο σε έναν αντιορθολογικό υπερ-χωροχρόνο, κατ' αντίστροφη ακριβώς φορά: σκοπεύει το Αιτιατό δημιουργώντας το Αίτιο, ενώ ο μάνατζερ σκοπεύει το Αίτιο, δημιουργώντας το Αιτιατό.

Σύμφωνα λοιπόν με την αρχή της αιτιότητας είναι ένα κοσμικό «παράλογο» να προσπαθήσεις π.χ. να ανάψεις το φως πριν γυρίσεις το διακόπτη ή (για το μανιώςδη πρωταθλητή μας) να σκοτωθείς πριν γίνει το τρακάρισμά σου ή γενικότερα να έχεις ένα αποτέλεσμα πριν κάνεις την ενέργεια που θα το προκαλέσει. Αυτά

όλα όμως ισχύουν μέσα στο περίγραμμα που καθορίζουν οι 5 κοσμικές μας αισθήσεις. Υπάρχει όμως και η έκτη αίσθηση, η συμπαντική, που συλλαμβάνει πράγματα ασύλληπτα από τις 5, γιατί συντονίζεται με τη «λογική» του σύμπαντος, τη συμπαντική λογική. Σε αυτή τη λογική, ο άνθρωπος εισχωρεί αργά και σχεδόν ανεπαίσθητα. Πόση γνώση κατακτήσαμε από τον καιρό του Σωκράτη, μέχρι σήμερα; Πολλή; Όχι. Σε σχέση με την απέραντη γνώση που διέπει το σύμπαν, ασήμαντη. Και δεν είμαστε απόλυτα σίγουροι και γι' αυτή που κατακτήσαμε. Μιλάμε π.χ. για «μαύρες τρύπες» στο διάστημα ή για διαστολή του σύμπαντος, αλλά δεν είμαστε σε θέση να τα αποδείξουμε απόλυτα. Εν πάση περιπτώσει κατακτήσαμε κάτι από τη λογική του σύμπαντος. Αυτό όμως που κατακτήσαμε, ο βαθμός εισχώρησης δηλαδή, είναι η σχετική γνώση. Η απόλυτη γνώση εντούτοις είναι απέραντη, χαώδης, απροσπέλαστη, όσο και το ίδιο το σύμπαν. Έτσι, το Ένστικτο με τη διαπλοκή του προς το Παράλογο δείχνει φαινομενικά να παράγει ένα Αιτιατό (ένα Αποτέλεσμα) χωρίς Αίτιο (χωρίς Ενέργεια) – ανάβει δηλαδή το φως χωρίς γύρισμα του διακόπτη. Αυτό όμως μόνο επιφανειακά. Διότι στην πραγματικότητα το Ένστικτο δεν κάνει τίποτα άλλο, παρά να κινείται με τις συνιστώσες του Παραλόγου, όπως αυτές καθορίζονται από τη συμπαντική υπερ-λογική.

Σε πυκνή διατύπωση λοιπόν και με βάση την «εξίσωση προσδοκιών» που παραθέσαμε παραπάνω, υπάρχει πάντα ένα φραγματικό όριο στη γνώση μας, κατά τον ίδιο τρόπο που για το χρόνο είναι το όριο του φωτός, που δεν μπορούμε να ξεπεράσουμε. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε ποτέ να φτάσουμε στην απόλυτη Γνώση, διότι υπάρχει η «γνωστή» κοσμική μας Γνώση και η άγνωστη υπερ-κοσμική Γνώση. Η αρχή της αιτιότητας δηλαδή ισχύει, αλλά την ξέρουμε μόνο στην κοσμική μας Γνώση, στην άγνωστη Γνώση δεν μας είναι ακόμα ψηλαφίσιμη. Ίσως να είναι αύριο. Ίσως... Ωστόσο γνωστή και άγνωστη Γνώση υπάρχουν. Όπως λέει και ο Πλάτων στον Ευθύδημο, «οι ιδέες υπάρχουν, οι ερευνητές απλώς τις αποκαλύπτουν». Έτσι για την κοσμική μας λογική η άγνωστη Γνώση υπάρχει μεν, αλλά δεν ανακαλύφθηκε ακόμα. Αυτό σημαίνει μεταξύ άλλων κάτι ασύλληπτο: ότι υπάρχουν άπειρα παράλληλα και άγνωστα σύμπαντα Γνώσεων που λειτουργούν με τους δικούς τους νόμους, τους άγνωστους σε μας. Αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε προκύπτει το ερώτημα σε ποιο ακριβώς «γνωστό» σύμπαν ζει ο καθένας μας, αν δεχθούμε –όπως είναι «λογικό»– ότι ο καθένας μας έχει την δική του Ατομική Γνώση. Καθώς επίσης και ποια αλληλοεπίδραση έχουν τα «γνωστά» σύμπαντα μεταξύ

τους, αλλά και τα «γνωστά» με τα «άγνωστα» πάλι μεταξύ τους. Και εν τέλει σε ποιο σύμπαν ζούμε «αληθινά», ή σε ποιο θα ζήσουμε ή δεν θα μπορέσουμε να ζήσουμε. Με άλλα λόγια ποια Γνώση είναι βατή, ποια άβατη και πως θα τη φτάσουμε ή δεν θα τη φτάσουμε.

7. Εξίσωση Μνήμης $Mv = ΚΛ + ΚΠ$

Επειδή η Γνώση δεν είναι τίποτε άλλο παρά Μνήμη των βιωμάτων που καταγράφονται ατομικά και συνολικά και ο συσχετισμός αυτών των καταγραφών, η γνωστή μας εξίσωση προσδοκιών:

$$\Delta\rho = \Lambda + \Pi$$

μπορεί να ιδωθεί (ως αντικατόπτρισμα) σαν μια αντίστοιχη «Εξίσωση Μνήμης» ήτοι:

$$Mv = ΚΛ + ΚΠ$$

όπου: $Mv =$ μνήμη,

$ΚΛ =$ καταγραφές του Σύμπαντος- Λ ,

$ΚΠ =$ καταγραφές του Σύμπαντος- Π .

Η εξίσωση αυτή σημαίνει ότι για την Δράση μας συνισταμένες είναι οι «λογικές» ενέργειες (Λ στην εξίσωση προσδοκιών) που βγαίνουν από τις καταγραφές του Σύμπαντος- Λ ($ΚΛ$ της εξίσωσης μνήμης) καθώς επίσης και οι «παράλογες» ενέργειες (Π στην εξίσωση προσδοκιών) που αυτές τώρα βγαίνουν από τις καταγραφές του Σύμπαντος- Π ($ΚΠ$ της εξίσωσης μνήμης). Ό,τι καταγράφουμε σαν Μνήμη –και εν τέλει Γνώση– μας χρειάζεται στην κατάσταση των «λογικών» μας ενεργειών και ό,τι δεν έχουμε ακόμα καταγράψει, το επιχειρούμε από «Ένστικτο» με μια παράλογη ενέργεια. Έτσι είμαστε αναγκασμένοι να «παίζουμε» με το «απρόοπτο», ή για τους δειλούς με το «μοιραίο» και για τους τολμηρούς με το «παράλογο». Το είδαμε αυτό πολύ «πρόχειρα» στο επιχειρηματικό γίγνεσθαι. Το ίδιο συμβαίνει σε όλα τα κοσμικά και τα συμπαντικά γίγνεσθαι. Η Υπερ-Λογική είναι πάντα αχανής και κερδίζει εκείνος που με το τολμηρό «ένστικτό» του (ακριβώς όπως ο αυτοδίδακτος επιχειρηματίας) τα βάζει με το παράλογο.

Κι εδώ γίνεται εμφανής ακριβώς, ο ρόλος του «κοπρόσκυλου» για τον μάνατζερ. Διότι οι «τεχνοκράτες» είναι άχρηστοι, αφού η

φύση –εδώ η Αγορά– δημιουργεί από μόνη της τα κενά με δυσδιάκριτους τρόπους, συχνά ορατούς μόνο στο επιχειρηματικό «Ένστικτο» και σπάνια στην τεχνοκρατική Γνώση, η οποία περιχαρτωμένη επί πλέον στον περίγυρο των μαθηματικών της εξισώσεων, ενσαρκώνει κατ' ανάγκη και έναν άκρατο συντηρητισμό, ανίκανο για εξάρσεις και τολμηρές «τρέλες». Αυτές, μόνο το Ένστικτο τις επιχειρεί. Με άλλα λόγια ο μάνατζερ λόγω του συντηρητισμού που απορρέει από τον Ορθολογισμό του, δεν μπορεί να δημιουργήσει επιχειρηματικό γίνεσθαι. Μόνο σαν «γραμματοκιβώτιο» μπορεί να λειτουργήσει, χρήσιμο στο επιχειρηματικό Ένστικτο. Αυτό το βρίσκει κανείς όχι μόνο και όχι κατ' ανάγκη στο επιχειρηματικό γίνεσθαι αλλά και στο πολιτικό, το κοινωνικό, το θρησκευτικό, παντού. Ένας αγράμματος καμηλιέρης π.χ. ήταν ο Μωάμεθ και όμως έφτιαξε μια ολόκληρη θρησκεία και οι δικοί μας Δώδεκα Απόστολοι ήταν απλοί ψαράδες και μεροκαματιάρηδες. Όμως το έντονο «επιχειρηματικό ένστικτο» –για τους πιστούς η θεία φώτιση, που πράγματι ήταν Θεία στους Αγίους Αποστόλους μας– τους επέτρεψε να μεγαλοουργήσουν.

Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε όμως ότι όταν λέμε «Μάνατζερ» δεν εννοούμε τον «πληροφορημένο» υπάλληλο (για τις εξελίξεις, τα νέα δεδομένα της αγοράς κ.λπ.), «πληροφόρηση» που μπορεί να την έχει από μόνος του και ο ίδιος ο επιχειρηματίας δίπλα στο ένστικτό του ή μέσω 1-2 ή 10 καλά «πληροφορημένων» υπαλλήλων του, αλλά τον καταρτισμένο επιστημονικά τεχνοκράτη, που μέσω ακριβώς της κατάρτισής του αυτής, κάνει επιχειρηματικά βήματα. Ένστικτο-Κατάρτιση επομένως χωρίζουν τα δύο πρόσωπα (Επιχειρηματία-Μάνατζερ). Άλλως, ο Μάνατζερ στη θέση του πληροφορημένου (του «γραμματικού») θα είναι πάντα χρήσιμος για την επιχείρηση.

Εν τέλει δηλαδή, το ανθρώπινο παράλογο έχει τη συμπαντική του λογική που για μας είναι ανεξερεύνητη από αδυναμία νοήσεώς της. Δείτε απλώς τους κραδασμούς που δέχονται όλα τα μεγάλα χρηματιστήρια του κόσμου από μια κρίση στο χρηματιστήριο π.χ. του Χονγκ-Κονγκ. Το πώς και γιατί αυτοί οι κραδασμοί «μεταφέρονται» από το Χονγκ-Κονγκ σε όλο τον κόσμο, το ξέρουμε εμείς οι οικονομολόγοι, γιατί σε μεγάλο βαθμό μπορέσαμε να δούμε, τους «δρόμους» των κραδασμών αυτών. Και αυτοί οι «δρόμοι» είναι π.χ. οι διεθνείς κερδοσκόποι, η μαζική εκροή-εισροή θερμού χρήματος ή επενδυτικών κεφαλαίων, η ψυχολογία του μικρού επενδυτή, η μαύρη κερδοσκοπία, ο τζόγος κ.ο.κ. Σε άλλες περιπτώσεις όμως δεν τους ξέρουμε αυτούς τους «δρό-

μους», γιατί είναι δυσδιάκριτοι κι έτσι δεν μπορούμε να καταλάβουμε γιατί π.χ. μια αύξηση των επιτοκίων μπορεί να οδηγήσει σε επενδυτικό μαρασμό και ταυτόχρονα να μην προσελκύσει τις αποταμιεύσεις στις τράπεζες. Ακόμα περισσότερο δεν μπορούμε να καταλάβουμε γιατί ο Ωνάσης έγινε από λοστρόμος μέγας και τρανός εφοπλιστής και εντελώς καθόλου δεν ξέρουμε και μας φαίνεται παράλογο, πως ο μανιώδης πρωταθλητής μας είναι δυνατόν να δει το ίδιο το τρακάρισμά του όταν ήδη κείται νεκρός στο χαττάκι. Κάποια άλλη λογική τα διέπει όλα αυτά, υπερ-κοσμική, υπερ-λογική, συμπαντική.

Έτσι, τα πράγματα σε όλα τα κοσμικά γίνεσθαι, γίνονται πάντα με τη νομοτέλεια της συμπαντικής λογικής. Ο Ορθολογισμός του μάνατζερ με άλλα λόγια, έχει το όριο του στην τελευταία μαθηματική εξίσωση των μοντέλων του και εκεί η σκέψη του μηδενίζεται τείνοντας προς το αχανές άπειρο. Ακριβέστερα η «χρονοσκέψη» του υπερβαίνει το όριο της, εξαντλεί το πεδίο του Ορθολογισμού και παίρνει άλλη διάσταση, τη διάσταση του Παραλόγου. Και ήδη, εδώ αρχίζει το πεδίο δράσεως του «Ενστίκτου» το οποίο έχει κατ' αντίστροφη φορά το φραγματικό του όριο στην τελευταία εξίσωση του Ορθολογισμού. Έτσι τα δυο πεδία –του μαντζερικού Ορθολογισμού και του επιχειρηματικού Ενστίκτου– δε συναντώνται, γιατί υπάρχει ένα κοινό φραγματικό όριο που τα χωρίζει, ακριβώς όπως η ταχύτητα του φωτός φράζει το Χρόνο από το Τώρα προς το Μέλλον.

Αν ρωτήσουμε λοιπόν έναν αυτοδίδακτο επιχειρηματία πως τα κατάφερε και έστησε «έναν τέτοιο κολοσσό», θα μας απαντήσει σίγουρα ότι δεν ενήργησε με καμία λογική, αλλά με το ένστικτο, κυνηγώντας όχι το «λογικό» αλλά το «παράλογο». Που μπορεί να το πει και αλλιώς παράτολμο, τυχαίο, μοιραίο, απρόοπτο ή κάτι παρόμοιο. Όπως και να σας το ονομάσει εντούτοις, δεν θα μπορέσει να σας δώσει μία συνταγή για να το «κυνηγήσετε» και εσείς. Και τούτο διότι η λειτουργικότητα του Παραλόγου μολονότι υπάρχει και είναι συμπαντική, δεν κατανοείται με την κοσμική, πεπερασμένη λογική του ανθρώπου –αλλιώς δεν θα ήταν παράλογο– ακριβώς όπως δεν κατανοείται και η δυνατότητα του νεκρού από το τροχαίο πρωταθλητή μας να δει το τρακάρισμα μετά τον ακαριαίο θάνατό του. Το παράλογο δεν καταλαβαίνεται, δεν εννοείται, απλώς «συλλαμβάνεται», εναρμονίζεται κάποια στιγμή με το Π των προσδοκιών μας και παίρνει έτσι θετικό πρόσημο – όσες φορές το πάρει.

8. Το χάος της Θεωρίας του Χάους

Παρόλα αυτά η γνωστή «Θεωρία του Χάους» προσπαθεί τελείως εξω-λογικά να καταλάβει τη Λογική του Παραλόγου, με το να ψάχνει να βρει τους κανόνες με τους οποίους λειτουργεί το παράλογο αυτό. Έτσι το μόνο που καταφέρνει ψάχνοντας, είναι να κάνει μια τρύπα στο νερό, αφού δεν μπόρεσε ακόμη να καταλάβει ούτε την ίδια την ουσία της. Δεν μπόρεσε δηλαδή να καταλάβει πώς και με ποιους κανόνες, αν ρίξουμε μέσα σε ένα ποτήρι νερό, μια πρόσθετη ποσότητα νερού, θα προκληθεί αναταραχή, πώς και με ποιους κανόνες αυτή η αναταραχή θα λειτουργήσει για λίγο και πώς και με ποιους κανόνες εντέλει θα επέλθει μια νέα ισορροπία στο ποτήρι, όταν το νερό ηρεμήσει σε ένα νέο (ανώτερο) επίπεδο. Με άλλα λόγια η Θεωρία του Χάους αντί να στοχεύσει στο ίδιο το Παράλογο, στοχεύει στη Λογική του.

Η διαφορά εδώ είναι εμφανής και ειδοποιός. Ψάχνει να βρει πώς λειτουργεί η αναταραχή του νερού μέσα στο ποτήρι, ενώ το μόνο κατορθωτό θα ήταν να στοχεύσει σε ένα από τα άπειρα μικροκύματα της αναταραχής, να το αναλύσει και να ωφεληθεί από την ανάλυση αυτή. Έτσι η θεωρία αυτή λειτουργεί σαν τον κυνηγό που στήνει μια τεράστια παγίδα για να πιάσει με μιας όλα τα θηράματα του λόγγου, ενώ θα πετύχαινε καλύτερα αποτελέσματα αν έστηνε πολλές παγίδες, σε μερικές από τις οποίες σίγουρα κατόπιν κάποια θηράματα θα πιάνονταν. Η διαφορά λοιπόν ανάμεσα στις δύο μεθόδους (του Χάους και του Παραλόγου) είναι εμφανής, όπως είπαμε και ειδοποιός. Όλα τα θηράματα δεν μπορούμε να τα πιάσουμε, όλο το Χάος δεν μπορούμε να το δούμε με μιας, ενώ μπορούμε κάποια στιγμή να «συλλάβουμε» αυτό το ίδιο το Παράλογο σε κάποια μορφή του, χωρίς στατικές εξηγήσεις. Και δεν μπορούμε με μιας να δούμε όλο το Χάος γιατί απλούστατα δεν υπάρχει... χάος. Υπάρχει μόνο η άγνωστη Γνώση που δεν είναι βατή από μας.

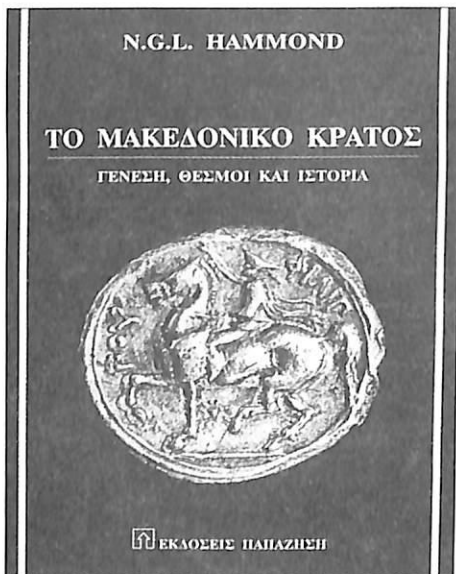
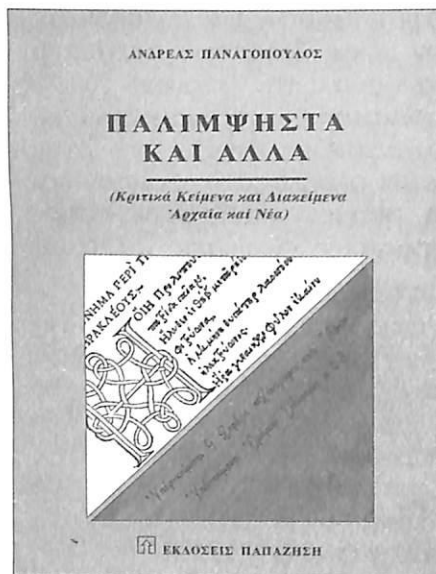
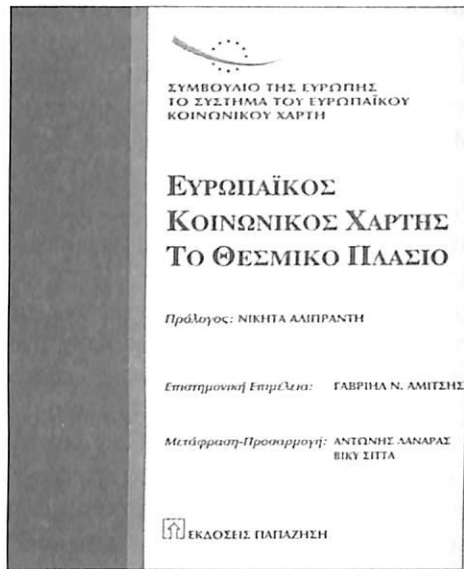
Πως το λέει πολύ λυρικά και περιγραφικά η Αγία Γραφή στην θαυμάσια αλληγορία της για τον Πύργο της Βαβέλ; Οι «σοφοί» της εποχής εκείνης, παίζοντας με την τοτινή εκδοχή της «Θεωρίας του Χάους» νομίσανε ότι μπορούν να φτάσουν μέχρι ψηλά, πάνω στο Θεό και να κατακτήσουν έτσι την απόλυτη Γνώση. «Τεχνοκράτες» ήταν οι άνθρωποι, αλλά ξέρετε που στηρίξαν την έπαρσή τους; Σε μια «νέα» τεχνογνωσία που είχαν κατακτήσει: Στην ανακάλυψη δηλαδή του ψημένου πηλού (του τούβλου με άλλα λόγια) και της ασβέστης. Τα δύο αυτά υλικά τους δίνανε τη

δυνατότητα να χτίζουν γερότερες οικοδομές, από ό,τι ήταν ως τώρα οι ξερολιθιές που στήνανε πρόχειρα και οι αχυροκαλύβες τους. Έτσι, σκέφτηκαν να χτίσουν έναν τεράστιο πύργο που «θα φτάνει ως το Θεό» ή πιο εντοπισμένα στην τοτινή πραγματικότητα, σκεφθήκανε να χτίσουν τον «ουρανοξύστη» της εποχής τους. Με άλλα λόγια, πιστέψανε ότι προχωράνε προς την κατάκτηση της απόλυτης Γνώσης. Αλλά το μόνο που κατάφεραν, ήταν να δημιουργήσουν ένα σκέτο... χάος. Διότι με ασβέστη και τούβλα βέβαια δεν μπορείς παρά να κτίσεις ένα μέτριο σε ύψος οικοδόμημα, δύο-τριών ορόφων. Έτσι, βρεθήκανε πολύ γρήγορα σε αδιέξοδο και προφανώς αρχίσανε να κάνουν νέες μελέτες, να προτείνουν νέες μεθόδους οικοδόμησης, να αντιπροτείνουν νέα μοντέλα και τελικά να μπερδευτούν τόσο, ώστε να μην μπορούν να συνεννοηθούν μεταξύ τους σχετικά με το περαιτέρω χτίσιμο του «πύργου» τους. Πολύ όμορφα λοιπόν και πολύ παραστατικά, η Αγία Γραφή μας λέει τότε ότι στην απόλυτη γνώση δεν μπορείς να φτάσεις, και ως εκ τούτου κάθε προσπάθεια οδηγεί σε σύγχυση και νοητικό αδιέξοδο – που εδώ αλληγορικά μας το παρουσιάζει σαν «γλωσσικό». Διότι προσθέτει: Και είπεν ο Κύριος: «Δεύτε και καταβάντες συγγέωμεν αυτών εκεί την γλώσσαν, ίνα μη ακούσωσι έκαστος την φωνήν του πλησίον... και διέσπερε αυτούς ο Κύριος εκείθεν και επαύσαντο οικοδομούντες τον Πύργον.»

Αληθινά, η τελευταία μαθηματική εξίσωση των τεχνοκρατών είναι το πιο αστείο σκαλοπάτι για να ανεβούμε ψηλά πάνω στην απόλυτη Γνώση. Διότι ο Θεός κυβερνάει ολόκληρο το Σύμπαν και όχι μόνο τη μικρούλικη, πεπερασμένη, ασήμαντη ανθρώπινη υπαρέξούλα μας. Και μάλιστα όχι με μαθηματικές εξισώσεις, αλλά με την ασύλληπτη μεγαλοσύνη Του.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ: 3822 496, 3838 020, FAX: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ, ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ: 3216 148, FAX: 3313 074

Η σύγχρονη θεωρία του εξωτερικού εμπορίου: Μια συνοπτική παρουσίαση

Γιάννης Μάντζαρης*

Περίληψη

Η θεωρία του Εξωτερικού Εμπορίου σαν ένα δυναμικό και συνεχώς εξελισσόμενο τμήμα της Πολιτικής Οικονομίας, πέρασε από τον ακραίο προστατευτισμό των Μερκαντιλιστών στην εποχή της φιλελευθεροποίησης, που προσπαθεί να εισάγει στο παγκόσμιο εμπόριο η τελευταία συνθήκη της GATT, και να παρακάμψει με τον τρόπο αυτό τις στρεβλώσεις που προκαλούν στην οικονομική (και όχι μόνο) ευημερία των κρατών, οι διάφορες μορφές προστατευτισμού. Με όπλα προερχόμενα τώρα από το οπλοστάσιο της Μικρο-οικονομικής θεωρίας, η σύγχρονη θεωρία του Εξωτερικού Εμπορίου, προσπαθεί να εξηγήσει φαινόμενα που αδυνατούσε να εξηγήσει η παραδοσιακή θεωρία, και να ενσωματώσει στο νέο μοντέλο, τομείς όπως το περιβάλλον, τους φυσικούς πόρους κ.λπ. Σημαντικό τμήμα επίσης της σύγχρονης θεωρίας του διεθνούς εμπορίου, καταλαμβάνει η εξέταση της επιρροής των διαφόρων ομάδων συμφερόντων, των lobbies, στα κέντρα λήψεως πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων. Τις τάσεις αυτές της μοντέρνας θεωρίας του εξωτερικού εμπορίου στη διεθνή βιβλιογραφία, προσπαθούμε να παρουσιάσουμε με αυτή την εργασία.

1. Εισαγωγή

Οι θεωρίες για το Εξωτερικό Εμπόριο¹ εμφανίσθηκαν πριν πολλούς αιώνες, τότε που το Διεθνές Εμπόριο και τα θετικά του

* Δρ. Οικονομικών επιστημών.

αποτελέσματα, ήταν στόχος όλων των βιομηχανικών χωρών. Η θεωρία όμως που για δεκαετίες κυριάρχησε στην επιστημονική κοινότητα και έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διατύπωση απόψεων επί του θέματος, ήταν αυτή των Heckscher, Ohlin και Samuelson για τις (διαφορετικές) αναλογίες των συντελεστών παραγωγής. Οι προσπάθειες που έγιναν στη δεκαετία του '60, μέσω των λεγόμενων διαλόγων του Cambridge, και με βάση μια Νεο-ρικαρδιανή αντίληψη για τη θεωρία του Εξωτερικού Εμπορίου, να φέρουν στην επιφάνεια ένα εναλλακτικό υπόδειγμα², δεν ευδοκίμησαν. Στην αρχή της δεκαετίας του '80, και στα πλαίσια του παραδοσιακού μοντέλου των Heckscher και Ohlin, έγινε άλλη προσπάθεια παρουσίασης νέων θέσεων, οι οποίες σχετικοποιούν μερικά από τα πιο γνωστά αποτελέσματα του μοντέλου και οδηγούν σε άλλες οικονομικοπολιτικές κατευθύνσεις.

Πρώτα έγινε δυνατόν να εξηγηθούν φαινόμενα, που απέτυχε να εξηγήσει η παραδοσιακή θεωρία, ιδιαίτερα το ενδοβιομηχανικό εμπόριο. Η συνεκτίμηση των αρχών του ατελούς ανταγωνισμού, οδήγησε στην επανεξέταση των οικονομικοπολιτικών συνεπειών των παραδοσιακών θέσεων. Με τον συνυπολογισμό και της πολιτικής, στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στο οικονομικό μοντέλο, έγινε δυνατή η ερμηνεία του παρατηρούμενου –στην πραγματικότητα– προστατευτισμού, που δεν περιορίζεται πλέον μόνο στην περιγραφή που είχε αυτός σε θέματα Ευημερίας. Τέλος συμπληρώθηκε η στατική θεώρηση του μοντέλου των Heckscher, Ohlin και Samuelson με δυναμικά στοιχεία, τα οποία εξηγούν την ύπαρξη ενδογενών συγκριτικών πλεονεκτημάτων. Μια συνοπτική ανάλυση αυτών των θέσεων, παρουσιάζεται στις μελέτες των Kierzkowski³, Krugman⁴ και Broll-Girloy⁵. Προτού όμως παραθέσουμε αυτές τις θέσεις, θα κάνουμε μια ανακεφαλαίωση των αποτελεσμάτων του παραδοσιακού μοντέλου του Εξωτερικού Εμπορίου.

2. Το μοντέλο των Heckscher-Ohlin

Οι θέσεις των Heckscher και Ohlin ανήκουν στις βασικές αρχές διδασκαλίας της θεωρίας του Εξωτερικού Εμπορίου. Το μοντέλο τους περιλαμβάνει δύο χώρες, δύο αγαθά, δύο συντελεστές παραγωγής, οι οποίοι κινούνται ελεύθερα μεταξύ των κλάδων, καθώς και νεοκλασική τεχνολογία. Η ουσία αυτού του μο-

ντέλου εκφράζεται με το γνωστό θεώρημα των Heckscher και Ohlin το οποίο αναφέρει ότι: ένα κράτος εξάγει εκείνο το προϊόν, για την παραγωγή του οποίου χρησιμοποιείται εκείνος ο συντελεστής παραγωγής, που βρίσκεται σε αφθονία, και γίνεται εντατική εκμετάλλευσή του. Σε αυτή τη θέση βασίστηκε το θεώρημα του Rybczynski, το θεώρημα των Stolper και Samuelson και το θεώρημα της ισορροπίας των τιμών των συντελεστών παραγωγής. Το θεώρημα του Rybczynski, εξετάζει τις μεταβολές στην ποσότητα των διαθεσίμων συντελεστών παραγωγής, καθώς και τις επιπτώσεις της κατανομής τους μέσα σε ένα μικρό κράτος. Το θεώρημα των Stolper και Samuelson προσδιορίζει τους κερδισμένους και ζημιωμένους από τις διακυμάνσεις των διεθνών τιμών: η αμοιβή του συντελεστή που χρησιμοποιήθηκε εντατικά για την παραγωγή του αγαθού, το οποίο έγινε ακριβότερο, σίγουρα ανέρχεται. Το θεώρημα της ισορροπίας των τιμών των συντελεστών παραγωγής τέλος, αναφέρει, ότι πραγματοποιείται ισορροπία τιμών όταν τα εξεταζόμενα κράτη δεν έχουν και τόσο διαφορετική δομή. Ως εκ τούτου, το διεθνές εμπόριο αποτελεί ένα ατελές υποκατάστατο της διεθνούς κινητικότητας των συντελεστών παραγωγής.

Όλες οι παράμετροι παρουσιάζονται στο κιτίνον-διάγραμμα, με διαφορές στις εντάσεις εξοπλισμού σε συντελεστές παραγωγής μιας ενσωματωμένης παγκόσμιας οικονομίας⁶. Μέσω της εντατικοποίησης των επί μέρους κλάδων, παρουσιάζεται στο κιτίνον-διάγραμμα ένα παραλληλόγραμμο. Εάν το σημείο εξοπλισμού είναι μέσα στο παραλληλόγραμμο, τότε είναι δυνατή μια ισορροπία των τιμών των συντελεστών παραγωγής μέσω του διεθνούς εμπορίου. Σε άλλη περίπτωση πρέπει οι συντελεστές παραγωγής να μετακινούνται μεταξύ των κρατών, προκειμένου να εξισορροπηθούν οι τιμές τους.

Αυτή η σχέση υποκατάστασης μεταξύ διακλαδικής και διεθνούς κινητικότητας των συντελεστών, παίζει και στην πράξη ένα μεγάλο ρόλο, σε σχέση με τη μετανάστευση της εργατικής δύναμης και τις άμεσες επενδύσεις. Στο βαθμό που αίρονται οι περιορισμοί στη διεθνή κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής, μεταναστεύει, ιδιαίτερα το παραγωγικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο, εκεί όπου η οριακή τους παραγωγικότητα είναι υψηλότερη⁷.

Μεγάλης σημασίας είναι επίσης και οι πολιτικο-εμπορικές επιπτώσεις του μοντέλου των Heckscher και Ohlin. Μπορεί να αποδειχθεί ότι όχι μόνο ο κόσμος συνολικά, αλλά και κάθε ξεχωριστό κράτος μπορεί να κερδίσει από το ελεύθερο εμπόριο. Προβλήματα διανομής τα οποία ανακύπτουν, και έτσι κάποιοι συντελεστές

ζημιώνουν ενώ άλλοι κερδίζουν, μπορούν να αντιμετωπισθούν με μεταβιβαστικές πληρωμές⁸.

Εξαιρέση του κανόνα, ότι το ελεύθερο εμπόριο είναι η καλύτερη των επιλογών, αποτελούν ο προστατευτικός, και ο άριστος δασμός⁹. Η βασική ιδέα του προστατευτικού δασμού είναι ότι οι νέοι τομείς και επιχειρήσεις πρέπει να προστατευθούν για τόσο διάστημα, όσο χρειάζεται για να γίνουν διεθνώς ανταγωνιστικοί. Ουσιαστικό επιχείρημα ενάντια στην επιβολή προστατευτικών δασμών, είναι κι αυτό που συνήθως συμβαίνει, ότι τίποτε δεν είναι μονιμότερο του προσωρινού, δηλαδή από ένα χρονικά περιορισμένο προστατευτικό δασμό η εμπειρία απέδειξε, ότι δημιουργείται ένας διαχρονικά σταθερός δασμός. Θα μπορούσαν φυσικά οι επιχειρήσεις σε περίπτωση μιας δύσκολης περιόδου προσαρμογής, να χρηματοδοτηθούν από την αγορά κεφαλαίου. Εάν αυτό δεν είναι δυνατό, ενώ ο τομέας μακροχρόνια είναι ανταγωνιστικός, τότε οι αιτίες εντοπίζονται στην ελλιπή οργάνωση της αγοράς κεφαλαίου, η οποία πρέπει να διορθωθεί με ανάλογα μέτρα. Ένας δασμός λοιπόν έχει μόνο Second-best-ιδιότητες. Το επιχείρημα του άριστου δασμού βασίζεται στη θέση, ότι ένα μεγάλο κράτος μπορεί μέσω εμπορικο-πολιτικών μέτρων να επηρεάσει τους Terms of Trade. Ένας δασμός σε ένα εισαγόμενο αγαθό επιδρά μειωτικά στη ζήτηση αυτού του αγαθού. Έτσι πέφτει η τιμή του, και το κράτος μπορεί να ανταλλάξει με μια μονάδα εγχωρίου προϊόντος περισσότερα αλλοδαπά αγαθά. Με αυτόν τον τρόπο, οι δυνατότητες κατανάλωσης και η ευημερία του καλύτερου. Βεβαίως και τα άλλα κράτη μπορούν να επιβάλλουν από την πλευρά τους άριστους δασμούς. Με βάση αυτά δημιουργείται η κατά NASH-Ισορροπία του προστατευτισμού, η οποία είναι βεβαίως υποδεέστερη αυτής του ελεύθερου εμπορίου¹⁰.

Το παραδοσιακό μοντέλο του ελεύθερου εμπορίου εμπλουτίστηκε με πολλές νέες θέσεις π.χ. τη μεταβλητή προσφορά των συντελεστών¹¹, το περιβάλλον ως συντελεστού παραγωγής¹², τους φυσικούς πόρους¹³, τα ενδιάμεσα προϊόντα¹⁴ κ.λπ. Οι βασικές του παραδοχές έχουν επιβεβαιωθεί. Η επέκταση του 2 x 2 x 2 μοντέλου σε περισσότερα από δύο κράτη, συντελεστές και αγαθά, έδειξε ότι τα αποτελέσματα του μοντέλου των Heckscher και Ohlin είναι πολύ ισχυρά. Όμως ορισμένες επεξηγήσεις χάνουν τη σημαντικότητά τους και έχουν μια σχετική μόνο σημασία. Τέλος θα πρέπει να τονισθεί, ότι σε ένα τμήμα της επιστημονικής βιβλιογραφίας¹⁵, έχει επικρατήσει η παρουσίασή του σε δυαδική μορφή. Αντί για συναρτήσεις παραγωγής και χρησιμότητας, εξε-

τάζονται συναρτήσεις κόστους και εξόδων. Αυτός ο τρόπος παρουσίασης προσφέρει πλεονεκτήματα στην εξαγωγή ορισμένων αποτελεσμάτων, όμως δεν έχουν επιρροή στα ίδια τα αποτελέσματα. Εάν κανείς ανακεφαλαιώσει τις θέσεις του μοντέλου των Heckscher και Ohlin διαπιστώνει, ότι το εξωτερικό εμπόριο στηρίζεται στις διαφορές εξοπλισμού σε συντελεστές, και αποτελεί την καλύτερη εμπορική πολιτική. Σε αυτά τα δύο κεντρικά σημεία στηρίζεται η κριτική στη νέα θεωρία του εξωτερικού εμπορίου.

3. Το ενδοβιομηχανικό εμπόριο

Το θεώρημα των Heckscher και Ohlin εξηγεί το εμπόριο μεταξύ των κρατών σε προϊόντα τα οποία διαφέρουν σαφώς μεταξύ τους. Τα κράτη εμπορεύονται με συμπληρωματικά αγαθά. Εάν παρατηρήσει κανείς την πραγματικότητα, διαπιστώνει ότι ένα μεγάλο μέρος του παγκόσμιου ενδοβιομηχανικού εμπορίου είναι: κράτη με παρόμοιες οικονομικές δομές ανταλλάσσουν παρόμοια προϊόντα¹⁶. Ο καταμερισμός της εργασίας λειτουργεί υποκατάστατα. Έτσι π.χ. η Γαλλία εισάγει αυτοκίνητα από τη Γερμανία, εξάγει όμως ταυτόχρονα αυτοκίνητα προς τη Γερμανία. Με τη θέση των Heckscher και Ohlin τέτοια φαινόμενα θα εξηγούντο μόνο εάν ο συγκεκριμένος τομέας σε μια χώρα ήταν υψηλής εντάσεως εργασίας ενώ στην άλλη χώρα υψηλής εντάσεως κεφαλαίου. Επειδή όμως η πραγματικότητα δεν είναι έτσι, χρειαζόμαστε ένα νέο υπόδειγμα για να εξηγήσουμε το ενδοβιομηχανικό εμπόριο.

Με αφετηρία μοντέλα ζήτησης διαφοροποιημένων προϊόντων και μονοπωλιακού ανταγωνισμού, από την πλευρά της προσφοράς, αναπτύχθηκαν άλλα μοντέλα, τα οποία εξηγούν το ενδοβιομηχανικό εμπόριο¹⁷. Γίνεται αποδεκτό ότι οι καταναλωτές είτε έχουν διαφορετικές προτιμήσεις, για να προτιμούν διαφορετικές παραλλαγές των αγαθών, ή αλλιώς, ότι αγαπούν αυτή την ποικιλία της προσφοράς¹⁸. Εάν αποδεχθεί κανείς ακόμη και την προϋπόθεση των αυξανόμενων αποδόσεων κλίμακας στην παραγωγή των διάφορων παραλλαγών των προϊόντων, τότε μπορεί να αποδείξει ότι τα κράτη, όταν δεν είναι πολύ διαφορετικά μεταξύ τους, όσον αφορά τον εξοπλισμό σε συντελεστές παραγωγής, μπορούν να εξειδικευθούν σε διαφορετικές παραλλαγές του ίδιου προϊόντος και να το εξάγουν σε διαφορετική κάθε φορά χώρα.

Εάν παρατηρήσει κανείς δύο παρόμοια κράτη, θα διαπιστώσει

ότι σε κατάσταση αυτάρκειας, σε κάθε χώρα θα επέλθει μια τέτοια οικονομική δομή, κατά την οποία X εταιρίες σε μονοπωλιακό ανταγωνισμό, θα προσφέρουν η κάθε μια ένα προϊόν. Κατά το άνοιγμα των κρατών θα αυξηθεί ο αριθμός των προσφερομένων παραλλαγών, επειδή κάθε φορά το προϊόν του αλλοδαπού κράτους είναι δυνατό να τοποθετηθεί στην εγχώρια αγορά. Ταυτόχρονα ένας αριθμός προσφερόντων αποκλείεται από την αγορά. Οι εναπομείναντες μπορούν με την επίτευξη αυξανόμενων αποδόσεων κλίμακας, να καταλάβουν μεγαλύτερο μερίδιο στην αγορά. Κέρδη από το διεθνές εμπόριο προκύπτουν εν πρώτοις από την καλύτερη κάλυψη των αναγκών των καταναλωτών, λόγω της αύξησης του αριθμού των προσφερομένων αγαθών και από την άλλη, λόγω αύξησης του μεγέθους της αγοράς, και την επίτευξη αυξημένων αποδόσεων κλίμακας εκ μέρους των προσφερόντων. Η αισιόδοξη πρόγνωση διαφόρων μελετών για τα αποτελέσματα της δημιουργίας της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Εσωτερικής Αγοράς, στηρίζεται ακριβώς σε αυτές τις προβλέψεις.

Εάν εισάγει κανείς σε αυτό το μοντέλο των διαφοροποιημένων αγαθών και άλλους τομείς, οι οποίοι παράγουν ομοιογενή αγαθά, και αποδεχθεί τις διαφορές μεταξύ των κρατών σε σχέση με τον εξοπλισμό τους σε συντελεστές, προτιμήσεις ή τεχνολογία, τότε φαίνεται ότι ενδο- και διαβιομηχανικό εμπόριο μπορεί να γίνει ταυτόχρονα¹⁹. Το επεξηγηματικό παράδειγμα της θέσεως των Heckscher και Ohlin και αυτό του μοντέλου των διαφοροποιημένων αγαθών, είναι ως εκ τούτου, συμπληρωματικά.

4. Η Εμπορική πολιτική σε συνθήκες ατελούς ανταγωνισμού

Στο Μοντέλο των Heckscher και Ohlin γίνεται αποδεκτό, ότι νοικοκυριά και επιχειρήσεις συμπεριφέρονται ως αποδέκτες τιμών. Επικρατεί τέλειος ανταγωνισμός. Αυτή η παραδοχή δεν ισχύει πάντα. Αυξανόμενες αποδόσεις κλίμακας οδηγούν σε ολιγοπωλιακές ή μονοπωλιακές δομές αγοράς. Στα μοντέλα της νέας θεωρίας του εξωτερικού εμπορίου εξετάζονται οι επιδράσεις αυτών των συνθηκών αγοράς του ατελούς ανταγωνισμού, σε συγκεκριμένες εμπορικοπολιτικές επιλογές. Με βάση τους Heckscher και Ohlin η μοναδική απόκλιση από την αρχή του ελεύθερου εμπορίου είναι ο άριστος δασμός ως αποτέλεσμα του ατελούς ανταγωνισμού της

αγοράς. Το κράτος που επιβάλλει φόρο, λόγω του μεγέθους του, κατέχει σημαντική δύναμη στη διεθνή αγορά των προϊόντων. Αυτή τη δύναμη μπορεί να τη χρησιμοποιήσει προκειμένου να επιδράσει προς ίδιον συμφέρον στις σχετικές τιμές. Απομειώνει το συντελεστή, ο οποίος ευρίσκεται σε σχετική αφθονία, μέσω κατάλληλων δασμολογικών μέτρων. Στα μοντέλα της νέας θεωρίας του εξωτερικού εμπορίου, υπεισέρχονται επιπλέον ατέλειες της αγοράς. Αφορούν ιδιαίτερα στο ερώτημα, εάν το κράτος μέσω κατάλληλης βιομηχανικής πολιτικής μπορεί να προλειάνει το έδαφος σε επιχειρήσεις ή κλάδους του στη διεθνή αγορά και έτσι (σε βάρος των εμπορικών συνεργατών του) να αυξήσει την ευημερία του²⁰. Παρακάτω θα εξετάσουμε τους τύπους της αγοράς του ατελούς ανταγωνισμού, πρώτα στο εσωτερικό, μετά στην αλλοδαπή και τέλος στα δύο κράτη.

Εάν κυριαρχεί ένας μονοπωλητής στην αγορά των εισαγομένων αγαθών, τότε πρέπει η αγορά αυτή να ανοίξει. Για ένα μικρό κράτος η προσφορά αλλοδαπών προϊόντων είναι τόσο ελαστική, που από τη μονοπωλιακή επιχείρηση δημιουργείται ένας ρυθμιστής τιμών. Δίπλα στα κέρδη από το εμπόριο, το κράτος πραγματοποιεί και άλλα κέρδη ευημερίας, μέσω της διάσπασης των δομών της αγοράς. Η πρακτική μετουσίωση αυτής της θέσεως υλοποιείται στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά: μέσω του ανοίγματος των συνόρων και της κατάργησης των περιορισμών στο εμπόριο, τα εθνικά μονοπώλια αντιμετωπίζουν το διεθνή ανταγωνισμό. Αυτό συνεπάγεται ένα βήμα προς την επίτευξη των προσδοκώμενων κερδών κοινωνικής ευημερίας. Κάτω από αυτή τη λογική, το ελεύθερο εμπόριο αποτελεί την καλύτερη πολιτική ανταγωνισμού.

Είναι διαφορετική η περίπτωση κατά την οποία η μονοπωλιακή επιχείρηση έχει την έδρα της στην αλλοδαπή και εισάγει στην ημεδαπή τα αγαθά που παράγονται εκεί²¹. Ένας δασμός έχει σε αυτή την περίπτωση την παρακάτω επίδραση: σε ίσες διεθνείς τιμές υπάρχει τώρα μικρότερη ζήτηση. Ο μονοπωλητής μειώνει την παραγόμενη ποσότητα και την τιμή. Επειδή η μείωση της τιμής είναι μικρότερη από το δασμό, επέρχεται στην ημεδαπή, αύξηση των τιμών και έτσι υπάρχει μείωση του πλεονάσματος των καταναλωτών. Το κράτος βεβαίως επιτυγχάνει φορολογικά έσοδα, τα οποία ίσως να υπερκαλύπτουν την απώλεια του πλεονάσματος των καταναλωτών. Με μια δίκαιη κατανομή των φορολογικών εσόδων στα νοικοκυριά, μπορούμε να πετύχουμε μια κατά Pareto αριστοποίηση της ευημερίας. Επειδή αυτό είναι συνδεδεμένο με μείωση του πλεονάσματος του αλλοδαπού μονοπωλητή, μπορούμε

να μιλάμε για ανακατανομή του πλεονάσματος. Πρακτικό παράδειγμα είναι η επιβολή δασμών στα καύσιμα, που συμβάλουν στη μείωση της ισχύος στην αγορά των χωρών μελών του ΟΠΕΚ.

Εάν επικρατεί τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό ατελής ανταγωνισμός, μπορούν τα κράτη κατά τις αρχές του μοντέλου, να προσπαθήσουν να προσδώσουν στις ημεδαπές επιχειρήσεις ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, μέσω εξαγωγικών επιδοτήσεων. Οι Brander και Spencer²² εξετάζουν δυνατότητες εφαρμογής μιας στρατηγικής εμπορικής πολιτικής, στη βάση ενός απλού δυοπωλιακού μοντέλου, στο οποίο μια ημεδαπή και μια αλλοδαπή επιχείρηση ανταγωνίζονται μεταξύ τους στην αγορά ενός τρίτου κράτους. Η αποδοχή ενός τρίτου κράτους έγινε για λόγους αποφυγής διαστρεβλώσεων στην ημεδαπή αγορά. Οι επιχειρήσεις συμπεριφέρονται με βάση την παραδοχή κατά Cournot: ξεκινούν από τις δεδομένες ποσότητες παραγωγής των άλλων επιχειρήσεων. Έτσι προκύπτει η γνώση από τη θεωρία του δυοπωλίου, συνθήκη ισορροπίας κατά NASH-Cournot. Εάν η ημεδαπή επιχείρηση είχε τη δυνατότητα να προσδιορίσει τις ποσότητες των εκρών της πριν από την αλλοδαπή, θα καταλάμβανε την θέση μιας κατά τον Stackelberg ηγέτιδας επιχείρησης, θα μπορούσε να τοποθετήσει στην αγορά μεγαλύτερη ποσότητα αγαθών και να πετύχει μεγαλύτερα κέρδη. Σε ταυτόχρονο καθορισμό της ποσότητας, όπως γίνεται αποδεκτό στο Μοντέλο του Cournot, μια τέτοια στρατηγική δεν είναι αξιόπιστη. Στο μοντέλο αυτό μπορεί ο κρατικός παρεμβατισμός να εισαχθεί, και με εξαγωγικές επιδοτήσεις να μειώσει το καθαρό κόστος παραγωγής, κάτι που θα επέκτεινε την παραγωγή. Η άριστη επιδότηση είναι τόσο υψηλή, που η επιχείρηση θα παράγει εκείνη την ποσότητα, που θα παρήγαγε και ως Leader κατά την έννοια της θέσεως του Stackelberg. Σε ένα απλό μοντέλο, μπορεί να δείξει κανείς ότι το επιπλέον κέρδος της ημεδαπής επιχείρησης, είναι μεγαλύτερο από το κόστος της επιδοτήσεως. Η διαφορά είναι ανάλογη αυτής του κέρδους μιας ηγέτιδας κατά Stackelberg επιχείρησης και ενός δυοπωλητού σε συνθήκες ατελούς ανταγωνισμού. Έτσι θα επιτυγχάνετο για την ημεδαπή επιχείρηση ένα καθαρό κέρδος ευημερίας. Μέσω μιας τέτοιας στρατηγικής εξαγωγικών επιδοτήσεων, είναι δυνατό ένα τμήμα του κέρδους, το οποίο άλλως δεν θα επιτυγχάνετο στην αλλοδαπή, να κατευθυνθεί στην ημεδαπή.

Αυτή η θέση συμπληρώθηκε σε πολλά σημεία. Οι εξαγωγικές επιδοτήσεις μπορεί να υπηρετήσουν και άλλους σκοπούς και ειδικά τον αποκλεισμό αλλοδαπών ανταγωνιστικών επιχειρήσεων από την αγορά, και την προώθηση ημεδαπών. Τέτοιο παράδειγμα απο-

τελεί η περίπτωση της ευρωπαϊκής κατασκευαστικής εταιρίας αεροπλάνων Airbus. Εάν η ύπαρξη εξαγωγικών επιδοτήσεων προκαλέσει την επιβολή αντίμετρων από τα άλλα κράτη, τότε μπορεί να παρθούν μέτρα επιδότησης του τομέα R&D της ημεδαπής επιχείρησης²³. Αυτή η τακτική είναι πολύ διαδεδομένη στην Ιαπωνία και πραγματοποιείται από το Υπουργείο διεθνούς Εμπορίου και Βιομηχανίας (MITI).

Εάν κανείς πιστεύει στο μοντέλο αυτό της στρατηγικής εμπορικής πολιτικής, τότε η ύπαρξη κρατικών μέτρων προώθησης των εξαγωγών, φαίνεται ως λογικό εργαλείο εμπορικής πολιτικής. Υπάρχουν φυσικά και επιχειρήματα τα οποία ισχυρίζονται το αντίθετο²⁴. Είναι τα επονομαζόμενα τμηματικά μοντέλα. Η πραγματικότητα, ότι ο προωθούμενος τομέας ή επιχείρηση απορροφά μέσα και πόρους από άλλους τομείς της οικονομίας, δε λαμβάνεται υπόψη. Το κόστος ευκαιρίας της στρατηγικής εμπορικής πολιτικής, όπως φαίνεται στην περίπτωση αυτή, υποβαθμίζεται. Κατά δεύτερο λόγο, τα αποτελέσματα του μοντέλου είναι πολύ ευαίσθητα σε αλλαγές των παραδοχών του. Έτσι οι Eaton και Grossman²⁵ απέδειξαν ότι η πολιτική υποδείξεων οδηγεί σε αντίθετα αποτελέσματα, αν για τις επιχειρήσεις υποθεθεί, ότι αντί για μια κατά Cournot συμπεριφορά, ασκούν πολιτική ανταγωνισμού τιμών κατά Bertrand: οι εξαγωγές θα έπρεπε να φορολογηθούν. Ένα μοντέλο, το οποίο δεν είναι ισχυρό σε σχέση με τις ανταγωνιστικές παραδοχές, δεν είναι κατάλληλο για υποδείξεις οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα. Εκτός τούτου, υπάρχει η δυνατότητα για το άλλο κράτος να συμπεριφέρεται επίσης εμπορικοστρατηγικά. Έχουμε δηλαδή ένα δίλημμα αιχμαλωσίας, κατά το οποίο και τα δύο κράτη σημειώνουν απώλειες ευημερίας. Τέλος προκύπτουν σημαντικά προβλήματα κατά την πρακτική εφαρμογή αυτών των θέσεων. Ανακύπτει πλέον το ερώτημα: πώς μπορεί το κράτος, σε έναν κόσμο που κυριαρχεί η ατελής πληροφόρηση, να αναγνωρίσει τους τομείς εκείνους της οικονομίας, οι οποίοι πρέπει να προωθηθούν; Τέλος η πρόθεση του κράτους να δώσει επιδοτήσεις, δημιουργεί στην αγορά συνθήκες rent seeking. Η συνδεδεμένη με αυτά απώλεια Ευημερίας, δημιουργεί τη λογική συνέπεια, ότι το κράτος αισθάνεται υποχρεωμένο να επιλέξει ως δέουσα πολιτική, την πολιτική του ελεύθερου εμπορίου. Ως εναλλακτική λύση στη στρατηγική εμπορική πολιτική, αναπτύχθηκε το παράδειγμα του διεθνούς ανταγωνισμού του τόπου εγκατάστασης. Αντί οι ημεδαπές επιχειρήσεις να προσπαθούν μέσω εμπορικών στρατηγικών να επιβιώσουν στη διεθνή αγορά, μπορούν τα κράτη να προσελκύσουν διε-

θνώς κινητικούς συντελεστές παραγωγής, δημιουργώντας κατάλληλες συνθήκες και υποδομές για την προσέλκυσή τους²⁶. Βραχυχρόνια, πρέπει να εφαρμόσουν τους πλέον ευνοϊκούς θεσμούς και μέσω των ανταγωνιστικών συνθηκών να δημιουργηθούν κίνητρα από την κυβέρνηση, τα οποία θα καταστήσουν περισσότερο αποτελεσματική την προσφορά των δημόσιων αγαθών.

Ένας ουσιαστικός περιορισμός που υπάρχει τόσο στα μοντέλα του εξωτερικού εμπορίου σε συνθήκες ατελούς ανταγωνισμού, όσο και στις θέσεις για τον ανταγωνισμό του τόπου εγκατάστασης, είναι η αποδοχή της δεδομένης δομής της αγοράς. Ιδιαίτερα για βιομηχανίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλές αποδόσεις κλίμακας και υψηλά σταθερά έξοδα, τα εμπορικά και τα άλλα μέτρα επιλογής του τόπου εγκατάστασης, επιδρούν σημαντικά στον αριθμό αυτών που προγραμματίζουν να εγκατασταθούν και στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης. Αυτό το σημείο αναλύθηκε σημαντικά από τους Horstmann και Markusen²⁷ στα πλαίσια ενός απλού μοντέλου δύο κρατών με δύο δυνητικούς παραγωγούς (προσφέροντες). Σε ένα παιχνίδι τριών επιπέδων αναλύεται η δασμολογική πολιτική της Κυβέρνησης, καθώς και οι αποφάσεις του τόπου εγκατάστασης και παραγωγής της επιχειρήσεως. Επειδή η δασμολογική πολιτική επιδρά στην απόφαση των επιχειρήσεων για είσοδο σε μία αγορά, μπορούν και μικρές ακόμη αλλαγές στο ύψος των δασμών, να οδηγήσουν σε μια ποιοτική διαφοροποίηση της δομής της αγοράς, και κατά συνέπεια να έχουν σημαντικές επιδόσεις στο επίπεδο ευημερίας. Παρόμοιες διαπιστώσεις μπορεί να κάνει κανείς και σε σχέση με τον τόπο εγκατάστασης, όπου η υπάρχουσα υποδομή και το ύψος των δασμών και φόρων, επιδρούν στην προσέλκυση των επιχειρήσεων. Οι διεθνείς επιχειρηματικές δραστηριότητες συγκεντρώνονται σε εκείνη τη χώρα και σε εκείνη τη περιοχή της χώρας, η οποία παρουσιάζει τα περισσότερα απόλυτα και σχετικά συγκριτικά πλεονεκτήματα σε έργα και υπηρεσίες υποδομής, που εξυπηρετούν τους μακροχρόνιους στόχους της.

5. Η θετική θεωρία της πολιτικής του εξωτερικού εμπορίου

Εξετάσαμε παραπάνω τα ερωτήματα του τύπου: κάτω από ποιες συνθήκες, στα πλαίσια της θεωρίας του άριστου φόρου και/ή της στρατηγικής εμπορικής πολιτικής, οι εμπορικοί περιορισμοί αυ-

ξάνουν την ευημερία ενός κράτους; Εάν παρατηρήσει κανείς την πραγματικότητα, διαπιστώνει ότι στην πρακτική διαμόρφωση της πολιτικής του εξωτερικού εμπορίου, οι σκέψεις δημιουργίας συνθηκών ευημερίας παίζουν ένα σχετικά ασήμαντο ρόλο. Ο προστατευτισμός παρέχεται σε επιλεγμένους τομείς, και οι συνολικές οικονομικές επιδράσεις δε λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Η ανάλυση και εξήγηση του παρατηρούμενου –στην πραγματικότητα– επιπέδου προστατευτισμού, είναι αντικείμενο της θετικής θεωρίας της πολιτικής του εξωτερικού εμπορίου. Εξετάζει την πολιτική διαδικασία, η οποία οδηγεί στη λήψη προστατευτικών μέτρων. Οι θέσεις αυτές χαρακτηρίζονται ακόμη και ως Πολιτική Οικονομία του Προστατευτισμού. Αναλόγως της δομής του πολιτικού συστήματος και της οικονομικής αντίληψης, υπάρχουν και ανάλογες εξηγήσεις. Σε μια άμεση δημοκρατία, όπου οι πολίτες αποφασίζουν οι ίδιοι και άμεσα για τη μορφή των διαφόρων νόμων με άμεση λαϊκή ετυμηγορία, η συμπεριφορά των ψηφοφόρων είναι αποφασιστικής σημασίας. Στις αντιπροσωπευτικές Δημοκρατίες απεναντίας, οι κυβερνώντες έχουν ένα σχετικό χώρο μυστικών κινήσεων, διότι οι ομάδες ενδιαφερόντων προσπαθούν με κάθε τρόπο να ασκήσουν πάνω τους επιρροή, προς ίδιον βεβαίως όφελος²⁸.

Σε μια άμεση Δημοκρατία βεβαίως κάθε νόμος επιβάλλεται και με μια μόνο ψήφο διαφορά. Το ύψος του δασμού λοιπόν προσδιορίζεται από τις προτιμήσεις και επιθυμίες του μέσου ψηφοφόρου. Ο μέσος ψηφοφόρος χωρίζει το εκλογικό σώμα σε δύο ίσα μέρη, από τα οποία το ένα προτιμά χαμηλότερους, και το άλλο υψηλότερους δασμούς. Βεβαίως ο δασμός που επιλέγεται από τον μέσο ψηφοφόρο δεν είναι απαραίτητο να είναι ίδιος με τον άριστο δασμό. Εάν πάρουμε το μοντέλο των Heckscher και Ohlin, στο οποίο οι συντελεστές παραγωγής είναι διακλαδικά κινητικοί, με βάση το θεώρημα των Stolper και Samuelson²⁹, από μια αύξηση της τιμής των αγαθών, θα κερδίσει εκείνος ο συντελεστής, στον οποίο η παραγωγή του αγαθού γίνεται με εντατικότερο τρόπο. Οι προσφέροντες εργασία έχουν συμφέρον να αυξηθεί η τιμή του αγαθού που χρησιμοποιεί εντατικά αυτόν το συντελεστή, σε αντίθεση με τους κατόχους κεφαλαίου οι οποίοι έχουν συμφέρον από μια αύξηση των τιμών των αγαθών εντάσεως κεφαλαίου. Εάν το κεφάλαιο είναι σχετικά συγκεντρωμένο, τα συμφέροντα των εργαζομένων κατά την ψηφοφορία είναι υπέρ εκπροσωπημένα, λόγω του ότι ο μέσος ψηφοφόρος κατέχει μικρότερο τμήμα απ' ό,τι ο μέσος κάτοχος κεφαλαίου. Ο μέσος ψηφοφόρος λοιπόν, προτιμά έναν εισαγωγικό δασμό, αν το εισαγόμενο προϊόν είναι

εντάσεως εργασίας και μια επιδότηση εισαγωγών, εάν είναι εντάσεως κεφαλαίου.

Στην πραγματικότητα, οι ειδικές σχέσεις των συντελεστών παραγωγής κατά τον προσδιορισμό του βαθμού προστασίας, παίζουν έναν περιορισμένο ρόλο. Πιο συνήθης είναι η προστασία συγκεκριμένων κλάδων μέσω κατευθυνόμενων δασμών. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να εφαρμοσθεί το μοντέλο των ειδικών κλαδικών συντελεστών, το οποίο βασίζεται στην αρχή της περιορισμένης διακλαδικής κινητικότητας των συντελεστών παραγωγής. Δείχνει ότι τα κέρδη από τον προστατευτισμό συγκεντρώνονται σε έναν οικονομικό τομέα, τη στιγμή που οι απώλειες ευημερίας κατανέμονται σε πολλούς άλλους τομείς. Εάν αποδεχθεί κανείς, ότι υπάρχει κόστος για τη συμμετοχή στις εκλογές (π.χ. κούραση ή αδιαφορία), τότε είναι φυσικό, ότι στην περίπτωση αυτών που πιστεύουν ότι τα κέρδη της συμμετοχής στις εκλογές είναι μικρότερα από το κόστος συμμετοχής, θα έχουμε αποχή. Για εκείνους όμως, που μέσω του προστατευτισμού θα έχουν σημαντικά κέρδη είναι προφανές ότι η συμμετοχή στις εκλογές αποτελεί καθήκον. Γίνεται φανερό ότι υπάρχει στρέβλωση υπέρ των υποστηρικτών του προστατευτισμού. Στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες δεν υπάρχει άμεση ψηφοφορία για τους διάφορους νόμους, παρά ψηφισή κάποιων αντιπροσώπων και κομμάτων, που οφείλουν να αντιπροσωπεύουν τις επιθυμίες των ψηφοφόρων τους. Στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με ψηφοφορίες, οι οποίες υποτίθεται ότι έχουν να κάνουν με επιλογές προγραμμάτων (αυτό τις περισσότερες φορές δεν ισχύει), στα οποία η οικονομική πολιτική, αποτελεί ένα σημαντικό, όμως αρκετά μικρό τμήμα της. Έτσι η Κυβέρνηση κατά την εφαρμογή των οικονομικών της επιλογών, έχει τη δυνατότητα ελιγμών και διαφοροποιήσεων, δηλαδή κινείται σε ένα χώρο εχεμύθειας. Αυτό δε σημαίνει βέβαια, ότι η Κυβέρνηση απαραίτητα προσπαθεί να μεγιστοποιήσει την κοινωνική ευημερία, αλλά της δίδεται η δυνατότητα να προωθεί και να εφαρμόζει τις πολιτικές που αυτή θεωρεί σκόπιμες, που πολλές φορές είναι επώδυνες για τους πολίτες.

Ένα τμήμα της επιστημονικής βιβλιογραφίας εκπροσωπεί την άποψη, ότι ένας από τους στόχους της κυβέρνησης και της περί αυτήν γραφειοκρατίας είναι η διαχείριση κατά το δυνατόν μεγαλύτερου προϋπολογισμού, για να μπορεί να προβαίνει σε ανακατανομή των πόρων³⁰. Επειδή όμως τα έσοδα από τους δασμούς είναι τμήμα του προϋπολογισμού, υπάρχει από το σημείο αυτό ακόμη κάποια τάση προστατευτισμού. Αποτελεσματικότερη και

ουσιαστικότερη όμως είναι η επιρροή των Ομάδων Συμφερόντων στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής της Κυβέρνησης. Συγκεκριμένες Ομάδες Συμφερόντων ζητούν προστατευτισμό, και η Κυβέρνηση είναι σε θέση, με βάση τη κίνησή της στο χώρο εχεμύθειας, να τον προσφέρει. Μέσω ενεργειών των λεγόμενων lobbies (όπως η δημιουργία ομάδων προεκλογικής υποστήριξης, επιρροής των ΜΜΕ, οικονομικής στήριξης κομμάτων και πολιτικών, καθώς και της απευθείας επιρροής της Κυβέρνησης), είναι δυνατόν ορισμένες ομάδες συμφερόντων, να επηρεάζουν προς ίδιον όφελος τη δυνατότητα της κυβέρνησης να κινείται στο λεγόμενο χώρο εχεμύθειας.

Αποφασιστικής σημασίας για την άσκηση επιρροής μιας ομάδος συμφερόντων, είναι η δυνατότητά της να οργανώνεται. Αυτό εξαρτάται από το κόστος οργάνωσης (στην πλατύτερή του έννοια), το οποίο είναι αντιστρόφως ανάλογο του βαθμού συγκεντροποίησης της ομάδος συμφερόντων, και ανάλογο του βαθμού αρνητικής επίπτωσης ενός οικονομικο-πολιτικού μέτρου εις αυτήν. Αυτό μπορεί να εξαχθεί και από το γεγονός, ότι ορισμένοι οικονομικοί τομείς, οι οποίοι κερδίζουν πολλά από ένα δασμό, έχουν έναν μεγαλύτερο βαθμό επιρροής, σε αντίθεση με τους καταναλωτές, οι οποίοι πραγματοποιούν στο σημείο αυτό σχετικές απώλειες. Και με βάση αυτή την επιχειρηματολογία, το επίπεδο προστατευτισμού, το οποίο προσδιορίζεται με αυτή την πολιτική διαδικασία, είναι υψηλότερο από ό,τι το άριστο επίπεδο.

Δίπλα στα προβλήματα του υψηλού επιπέδου προστατευτισμού, θα πρέπει να εξετάσουμε και τις συμπληρωματικές απώλειες σε ευημερία, που προέρχονται από τις ενέργειες των lobbies³¹. Επειδή στο πολιτικό γίνεσθαι ο καθένας επιδιώκει την κατάκτηση μεγαλύτερων μεριδίων, μετατοπίζονται πόροι από τον παραγωγικό τομέα της οικονομίας σε ενέργειες προσέλκυσης μεριδίων. Με τον τρόπο αυτό, μειώνονται οι παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας. Η καμπύλη μετασχηματισμού μετατοπίζεται προς τα μέσα³². Με τη μετατόπιση των παραγωγικών δυνατοτήτων, μειώνονται και οι δυνατότητες κατανάλωσης, οδηγούμαστε σε απώλειες ευημερίας και αρχίζει ουσιαστικά ένας φαύλος κύκλος.

Από τα παραπάνω πολιτικο-οικονομικά μοντέλα που έγιναν αντικείμενο περιορισμένης ανάλυσης, διαπιστώνεται μια τάση υψηλού προστατευτισμού που οδηγεί σε απώλειες αποτελεσματικότητας και ευημερίας. Σαν διέξοδος προσφέρονται λύσεις, κατά τις οποίες οι κυβερνήσεις στα πλαίσια διεθνών συμφωνιών, π.χ. GATT, ΠΟΕ, ακολουθούν αρχές ελεύθερου εμπορίου, και έτσι το

χώρο εχεμύθειας που διαθέτουν, τον περιορίζουν συνειδητά σε εθνικό επίπεδο.

6. Το εξωτερικό εμπόριο και η νέα θεωρία της οικονομικής μεγεθύνσεως

Εδώ και δέκα χρόνια, η θεωρία της οικον. μεγεθύνσεως, η οποία στην οικονομική βιβλιογραφία της δεκαετίας του '50-'60 έπαιξε σημαντικό ρόλο, ζει μια νέα αναγέννηση. Στηριγμένη σε μικροοικονομικές θέσεις, οι οποίες εξηγούν την τεχνική πρόοδο, τη δημιουργία ανθρώπινου κεφαλαίου και την πληθυσμιακή αύξηση, γίνεται προσπάθεια ενδογενοποίησης των προσδιοριστικών της παραγόντων στο μοντέλο³³. Τελευταία γίνεται προσπάθεια εφαρμογής αυτών των θέσεων σε θέματα θεωρίας του εξωτερικού εμπορίου³⁴.

Σε δυναμικά μοντέλα εξωτερικού εμπορίου, τα συγκριτικά πλεονεκτήματα δε θεωρούνται δεδομένα, αλλά μπορούν να διαφοροποιηθούν με την πάροδο του χρόνου. Έτσι ένας φόρος π.χ. σε ένα εισαγόμενο αγαθό εντάσεως κεφαλαίου, οδηγεί στην αύξηση της αμοιβής του συντελεστή κεφαλαίου. Μέσω αυτού αυξάνει το κόστος ευκαιρίας της κατανάλωσης, και βεβαίως συμφέρει η μεγαλύτερη αποταμίευση και η επένδυση. Μακροχρόνια δηλαδή αυξάνει το απόθεμα του πραγματικού κεφαλαίου. Τέλος, ένα μικρό κράτος μπορεί να προσεγγίσει το διεθνές επίπεδο εξοπλισμού σε συντελεστές παραγωγής, και έτσι η επίδραση του δασμού γίνεται ασήμαντη³⁵.

Σε εργασίες τους, Οικονομολόγοι όπως οι Grossman και Helpman³⁶, ενδογενοποίησαν την τεχνική πρόοδο και αποδέχονται, ότι ένα τμήμα των διαθέσιμων συντελεστών παραγωγής τοποθετούνται στους τομείς Έρευνας και Ανάπτυξης (R&D), είτε για τη βελτίωση ήδη παραγόμενων προϊόντων (Product Innovation), είτε για την ανάπτυξη νέων μεθόδων παραγωγής (Process Innovation). Δείχνουν πώς εξελίσσονται στη διάρκεια του χρόνου οι τάσεις του εξωτερικού εμπορίου και πώς επιδρούν τα μέτρα εμπορικής πολιτικής στο επίπεδο της τεχνικής προόδου και κατ' επέκταση στην οικονομική μεγέθυνση. Ένα ουσιαστικό αποτέλεσμα αυτής της νέας θεωρίας φαίνεται να είναι, ότι και οι διαφορές στο ρυθμό μεγέθυνσης μεταξύ των κρατών, καθώς και η εξέλιξη των εμπορικών τάσεων, είναι προσδιορισμένες και εξαρτώνται από το αρχι-

κό επίπεδο σε τεχνική γνώση και ανθρώπινο δυναμικό, που διαθέτει κάθε κράτος ξεχωριστά.

Πώς επιδρούν λοιπόν τα μέτρα εμπορικής πολιτικής πάνω στις μακροχρόνιες δυνατότητες μεγέθυνσης ενός κράτους; Εμπορικοί περιορισμοί, οι οποίοι μειώνουν τις σχετικές τιμές των αγαθών, των οποίων η παραγωγή απαιτεί υψηλή τεχνολογική γνώση, επιδρούν ως είναι ευνόητο, αποτρεπτικά. Οδηγούν στην απομείωση της αξίας της τεχνολογικής γνώσεως, των νεωτερισμών καθώς και του ανθρώπινου κεφαλαίου. Οι συντελεστές οι οποίοι ευρίσκονται σε σπανιότητα, τοποθετούνται πολλαπλάσια σε άλλους τομείς, και ο ρυθμός αύξησης της τεχνικής προόδου, ο οποίος προσδιορίζει την οικον. μεγέθυνση, μειώνεται. Αντίθετα, είναι δυνατόν οι δασμοί σε προϊόντα εντάσεως έρευνας ενός καθυστερημένου κράτους, να βοηθήσουν ώστε μέσω αυξημένης αμοιβής της εξειδικευμένης εργασίας να αυξηθούν τα κίνητρα για σχηματισμό ανθρώπινου κεφαλαίου³⁷. Πάντως αυτή η θέση δεν πρέπει να ερμηνευθεί μόνο φορμαλιστικά. Έτσι, όπως και στην περίπτωση του προστατευτικού δασμού, τα μέτρα εμπορικής πολιτικής παίζουν το ρόλο της *Second-best* λύσεως, επειδή παρακάμπτουν την πραγματική αιτία του προβλήματος. Ένα σοβαρό επιχείρημα υπέρ του ελεύθερου εμπορίου εισάγουν οι οικονομολόγοι Rivera και Batiz-Romer³⁸. Τονίζουν ότι, εάν οι εμπορικοί περιορισμοί εμποδίζουν την εισαγωγή αγαθών εντάσεως τεχνολογίας, πρέπει να γίνεται προσπάθεια αναπτύξεως υποκαταστάτων τους στη χώρα και να δημιουργηθεί έτσι τάση πλεονάζουσας έρευνας. Αντί να αναπτυχθούν νέα προϊόντα, εφαρμόζεται επακριβώς αυτό που ισχύει και ακολουθείται στην αλλοδαπή. Βεβαίως το ελεύθερο εμπόριο παρεμποδίζει αυτό το είδος R&D.

7. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η επιτυχία των παραπάνω παρουσιασθέντων νέων θέσεων της θεωρίας του εξωτερικού εμπορίου, μπορούν να εξηγηθούν κατά μεγάλο βαθμό και από το γεγονός, ότι σε αντίθεση με τις προηγούμενες προκλήσεις της παραδοσιακής θεωρίας, είναι στηριγμένες σε μικροοικονομικές θέσεις. Εξωτερικό εμπόριο και προστατευτισμός, διενεργούνται από ορθολογικά σκεπτόμενα οικονομικά υποκείμενα. Στην περίπτωση αυτή εισάγονται καινούργια αποτελέσματα και μέθοδοι από τη βιομηχανική οικονομική, στα μοντέλα του εξωτερικού εμπορίου.

Σε μια πρώτη εκτίμηση της νέας θεωρίας του εξωτερικού εμπορίου, πρέπει τα οικονομικά και πολιτικά της συμπεράσματα να τεθούν σε ενδελεχή κριτική. Προπάντων στον τομέα της στρατηγικής εμπορικής πολιτικής, διαπιστώνεται ότι τα αποτελέσματα, τα οποία σε πρώτη ματιά ομιλούν για κρατικές παρεμβάσεις στο εξωτερικό εμπόριο, στηρίζονται σε ασθενείς βάσεις, εάν τεθούν κάτω από ένα πλατύτερο προβληματισμό. Και τα αποτελέσματα επίσης της νέας θεωρίας της μεγεθύνσεως, παρόλη την προσωρινότητά τους, τείνουν στην κατεύθυνση του ελεύθερου εμπορίου. Ο κρατικός τομέας οφείλει να διασφαλίζει την επάρκεια της αγοράς σε συντελεστές μεγέθυνσης, καθόσον η ιδιωτική προσφορά οδηγεί σε ελλιπή εφοδιασμό της. Αυτό αφορά τους τομείς σχηματισμού ανθρώπινου κεφαλαίου και τους τομείς εκείνους της R&D, οι οποίοι έχουν θετικές εξωτερικές επιδράσεις.

Με τούτο διαμορφώνεται ένα δυνατό επεξηγηματικό παράδειγμα για το μέλλον της θεωρίας του ανταγωνισμού, στον τόπο εγκατάστασης, ή του θεσμικού ανταγωνισμού, διότι τα Κράτη με το θεσμικό τους πλαίσιο ανταγωνίζονται στην προσέλκυση των κινητών συντελεστών παραγωγής³⁹. Αυτός ο ανταγωνισμός μπορεί να οδηγήσει υπό κατάλληλες συνθήκες σε μια διαδικασία δημιουργίας και του αριστότερου θεσμικού πλαισίου, όπως αυτό προσδιορίστηκε από τον Hayek.

Για την αποφυγή λάθος εξελίξεων σε μια τέτοια αποκέντρωση της διεθνούς οικονομίας, είναι απαραίτητη η ύπαρξη μιας παγκόσμιας έννομης τάξης, η οποία θα ορίζει τα πλαίσια του ανταγωνισμού του τόπου εγκατάστασης. Θα πρέπει να στοχεύει στην παρεμπόδιση στρατηγικών συμπεριφορών, οι οποίες έχουν μεν πλεονεκτήματα για μερικά κράτη, όμως στο σύνολό τους βλάπτουν τη διεθνή κοινότητα. Αυτή η έννομη τάξη του διεθνούς ανταγωνισμού για τον τόπο εγκατάστασης, είναι υποσύνολο της συνολικής διεθνούς εμπορικής έννομης τάξεως, και της GATT (ΠΟΕ). Παρεμποδίζει την εφαρμογή εμπορικών πολιτικών με βάση το πνεύμα του άριστου φόρου, περιορίζει τους χώρους εχεμύθειας των εθνικών κανονισμών και έτσι επιδρά κατασταλτικά στην ύπαρξη και δημιουργία rent seeking των ομάδων συμφερόντων.

Σε ποια κατεύθυνση θα προσανατολισθεί όμως η μελλοντική έρευνα ; Θέσεις προς επεξήγηση του ενδοβιομηχανικού εμπορίου καθώς και η φορμαλιστική και θετική θεωρία του προστατευτισμού, έχουν τόσο πολύ επεξεργασθεί, που χρειάζονται μόνο μια εκλέπτυνση. Βεβαίως χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια για την απόδειξη της εμπειρικής επαλήθευσης αυτών των μοντέλων για τον

απλό λόγο, ότι οι πολιτικές διαπλοκές τους δεν είναι πάντα εμφανείς, αλλά εξαρτώνται από τις τιμές των παραμέτρων. Η θεωρητική οικονομική έρευνα είναι απαραίτητη προπάντων στον τομέα των δυναμικών μοντέλων του εξωτερικού εμπορίου. Εδώ η έρευνα ευρίσκεται ακόμη εις την αρχή. Η καλύτερη κατανόηση των διαδικασιών μεγέθυνσης θα προσέφερε τη δυνατότητα καλύτερης κατανόησης της μίζερας που διακρίνει κάποια αναπτυσσόμενα και κεντρικά διοικούμενα κράτη, και της εφαρμογής μιας επιτυχούς στρατηγικής ανάπτυξης. Ένα παρόμοιο οικονομικό μοντέλο λείπει από την ελληνική οικονομική πραγματικότητα, ιδιαίτερα τώρα, στην πορεία της χώρας μας προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η οποία είναι προκαθορισμένη και ιδιαίτερα δύσκολη, αφού κάθε απόκλιση από αυτή, θα γίνει αιτία αποβίβασης της χώρας από το τρένο της Ευρώπης, και μάλιστα αυτό της μεγάλης ταχύτητας.

Σημειώσεις

1. Πουρναράκης Ε., «Θεωρία Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων», *Η καθάρη θεωρία του Διεθνούς Εμπορίου*, τόμ. Α', Αθήνα, 1974, σελ. 21.
2. Steedman I., *Fundamental Issues in Trade Theory*, Basingstoke, London, 1979.
3. Kierzkowski H., «Recent Advances in International Trade Theory: A Selective Survey», *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 3, 1987, σελ. 1-19.
4. Krugman P.R., «Is Free Trade Passè»? , *Journal of Economic Perspectives*, vol. 1, 1987, σελ. 131-144.
5. Broll U. and B.M. Girloy, *Aussenwirtschaftstheorie. Einfhrgung und neue Ansätze*, München, Wien 1989.
6. Dixit A., V. Norman, *Aussenhandelstheorie*, München, Wien 1982.
7. Ruffin R.J., «International Factor Movements», *Handbook of International Economics*, Amsterdam, 1984, σελ. 237-288.
8. Siebert H., *Aussenwirtschaft* 6, Aufl., Stuttgart, 1994.
9. Πουρναράκης Ε., *όπ. παρ.*, σελ. 134.
10. Johnson H.G., «Optimum Tariffs and Retaliation», *Review of Economic Studies*, vol. 21, 1953-1954, σελ. 142-153.
11. Kemp M.C., R.W. Jones, «Variable Labor Supply and the Theory of International Trade», *Journal of Political Economy*, vol. 70, 1962, σελ. 30-36.
12. Rauscher M., «Foreign Trade and the Environment», στο: H. Sie-

- bert, *Environmental Scarcity*, The International Dimension, Tübingen, 1991.
13. Siebert H., *Economics of the Resource-Exporting Country*, Conn., Greenwich, 1985.
14. Sanyal K.K., R.W. Jones, «The Theory of Trade in Middle Products», *American Economic Review*, vol. 72, 1982, σελ. 16-31.
15. Βλέπε, π.χ., Dixit A., V. Norman, *όπ. παρ.*
16. Grubel H., P.J. Lloyd, *Intra-Industry Trade*, New York, 1975.
17. Greenaway D., C.R. Milner, *The Economics of Intra-Industry Trade*, Oxford, 1986.
18. Lancaster K., «Intra-Industry Trade under Monopolistic Competition», *Journal of International Economics*, vol. 10, 1980, σελ. 151-175.
19. Helpman E., P.R. Krugman, *Trade Policy and Market Structure*, Mass., Cambridge, 1989.
20. Μια εκτεταμένη Βιβλιογραφία παρουσιάζουν οι Helpman E., P.R. Krugman, *όπ. παρ.*
21. Brander J.A., B. Spencer, «Export Subsidies and International Market Share Rivalry», *Journal of International Economics*, vol. 18, 1985, σελ. 83-100.
22. *Όπ. παρ.*
23. *Όπ. παρ.*
24. Siebert H., «Strategische Handelspolitik. Theoretische Ansätze und wirtschaftspolitische Empfehlungen», *Aussenwirtschaft* 43, 1988, σελ. 549-584.
25. Eaton J., G.M. Grossman, «Optimal Trade Policy under Oligopoly», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 101, 1986, σελ. 383-406.
26. Siebert H., M. Koop, «Institutional Competition: A Concept for Europe», *Aussenwirtschaft* 45, 1990, σελ. 439-462.
27. Horstman I.J., J.R. Markusen, «Endogenous Market Structures in International Trade (Natura Facit Saltum)», *Journal of International Economics*, vol. 32, 1992, σελ. 109-129.
28. Frey B.S., *Internationale Politische Ökonomie*, München, 1985.
29. Πουρναράκης Ε., *όπ. παρ.*, σελ. 148.
30. Την άποψη αυτή εκφράζει, π.χ., ο Niskanen W., *Bureaucracy and Representative Government*, Chicago, 1977.
31. Tullock G., «The Welfare Costs of Monopoly, Tariffs and Theft», *Western Economic Journal*, vol. 5, 1967, σελ. 224-232.
32. Bhagwati J., *Is Free Trade Pass after All?*, Kiel, 1989.
33. Β. Romer P.M., «Increasing Returns and Long-Run Growth», *Journal of Political Economy*, vol. 94, 1986, σελ. 1002-1037.
34. Grossman G.M., E. Helpman, *Innovation and Growth*, Mass., Cambridge, 1991.
35. Βλέπε, π.χ., Baldwin R., «The Stolper-Samuelson Theorem Recon-

sidered: An Example of Ricardian Dynamic Trade Effects», *NBER, Working Paper 3110*, Mass., Cambridge, 1989.

36. Grossman G.M., E. Helpman, *όπ. παρ.*

37. Stokey N., «Human Capital, Product Quality, and Growth», *Quarterly Journal of Economics*, vol. 106, 1991, σελ. 587-616.

38. Rivera-Batiz L.A., P.M. Romer, «International Trade with Endogenous Technological Change», *NBER, Working Paper 3594*, Mass., Cambridge, 1991.

39. Βλέπε, π.χ., Siebert H., M. Koop, *όπ. παρ.*

Προς
το ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Στο τεύχος 27 (Σεπτέμβριος 1999) του ΒΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ στο άρθρο μου με τίτλο «Νέες μορφές εργασίας και καπιταλιστική δυναμική», στη σελίδα 45, εκ παραδρομής δεν έβαλα βιβλιογραφική αναφορά στις παρακάτω προτάσεις: «Αν η συνολική μάζα της υπεραξίας ελαττωνόταν για ένα δοσμένο κεφάλαιο, θα αυξανόταν αναλογικά με τη συνεχώς αυξανόμενη μάζα των κεφαλαίων που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή». (Βασίλης Ζουναλής, Νέες Τεχνολογίες Μύθος και Πραγματικότητα, *Πολίτης* τεύχος 81-82 Ιούλιος-Αύγουστος 1987).

Ευχαριστώ
Χρυσή Δερβίση Κάμπα

Η εμπειρία των κλάδων μεταποίησης τροφίμων και ενδυμάτων στην Ελλάδα: Μία έρευνα

Χρήστος Καλανταρίδης*, Λόης Λαμπριανίδης**

Περίληψη

Κατά τη δεκαετία του 1990, οι μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο που διέπει το παγκόσμιο εμπόριο, σε συνδυασμό με βελτιώσεις στις επικοινωνίες και την επεξεργασία των πληροφοριών, έχουν μειώσει δραστικά τη σημασία των εθνικών συνόρων, αυξάνοντας τη δυνατότητα μεγαλύτερης συνεργασίας και ή έντασης του ανταγωνισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, μικρές επιχειρήσεις, ακόμη και αυτές που απευθύνονται κυρίως ή και αποκλειστικά, στην εσωτερική αγορά, είναι υποχρεωμένες να ενσωματώσουν μία διεθνή προοπτική στις στρατηγικές τους. Το παρόν άρθρο επιχειρεί τη διερεύνηση της ανταπόκρισης των μικρών επιχειρήσεων μεταποίησης τροφίμων και κατασκευής ενδυμάτων στην ταχεία διεθνοποίηση των αγορών. Για την επίτευξη αυτού του στόχου θα χρησιμοποιηθούν στοιχεία από την περίπτωση της Ελλάδας, μίας ενδιάμεσης οικονομίας που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία μικρών επιχειρήσεων και την απουσία τομέα μεγάλων επιχειρήσεων. Η δομή της ελληνικής βιομηχανίας έχει επιπτώσεις στο επίπεδο του εγχώριου ανταγωνισμού και κατά συνέπεια στην ικανότητα των μικρών επιχειρήσεων να ανταποκριθούν στις πρόσφατες αλλαγές.

Υποστηρίζουμε ότι το μέγεθος, η ηλικία και ο δυναμισμός της επιχείρησης είναι προσδιοριστικοί παράγοντες της απόφασης για επέκταση εκτός των ορίων της εσωτερικής αγοράς. Ωστόσο, μόνο το μέγεθος (εκφρασμένο σε όρους απασχολούμενου προσωπικού) είναι σημαντικό στον προσδιορισμό του βαθμού ανάμιξης

* Dr., Principal Lecturer, Department of Strategy and Entrepreneurship, University of Luton, Putteridge Bury, Hitchin Rd, Luton, LU2 8LE, UK.

** Καθηγητής Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

μίας μικρής επιχείρησης στις ξένες αγορές. Από τα ευρήματα της έρευνας, προκύπτει επιπλέον ότι επιχειρήσεις με εμπειρία στις διεθνείς αγορές, μπορεί να είναι καλύτερα εξοπλισμένες για την εκμετάλλευση ευκαιριών και την ανταπόκριση σε απειλές που προέρχονται από το άνοιγμα των διεθνών αγορών. Τέλος, προκύπτει ακόμη ότι οι επιχειρήσεις που παράλληλα με τη διεθνοποίηση τους δεν εγκαταλείπουν την εγχώρια αγορά, είναι οι πλέον δραστήριες στην ανάπτυξη στρατηγικού σχεδιασμού, συγκρινόμενες με αυτές που είναι λιγότερο ή περισσότερο διεθνοποιημένες.

1. Εισαγωγή

Κατά τη δεκαετία του 1990 πραγματοποιήθηκαν σημαντικές μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο που διέπει το παγκόσμιο εμπόριο και την παραγωγή. Η αυξημένη ενοποίηση των αγορών, σε συνδυασμό με τη δημιουργία περιφερειακών ζωνών εμπορίου, η επιτυχημένη συμπλήρωση του γύρου της Ουρουγουάης και η συνεπακόλουθη ελευθεροποίηση του εμπορίου σε συνδυασμό με εξελίξεις στις τηλεπικοινωνίες και την επεξεργασία των πληροφοριών, έχουν μειώσει δραστικά τη σημασία των εθνικών συνόρων. Το άνοιγμα των διεθνών αγορών έχει δώσει εναύσματα για αύξηση της συνεργασίας και/ή εντατικοποίηση του ανταγωνισμού. Σε αυτά τα πλαίσια οι επιχειρήσεις είναι υποχρεωμένες να υιοθετήσουν μία διεθνή προοπτική. Ακόμη και επιχειρήσεις που επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο, ή αποκλειστικά, στην εγχώρια αγορά, πρέπει να είναι διεθνώς ανταγωνιστικές ώστε να εξασφαλίσουν τη μακροχρόνια επιβίωση και ανάπτυξή τους (Karagozoglu και Lindell, 1996).

Ωστόσο, ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις και ιδίως οι πολυεθνικές είχαν αξιοσημείωτη εμπειρία ανάπτυξης σε παγκόσμιες αγορές, η πλειοψηφία των μικρών επιχειρήσεων μόλις πρόσφατα υιοθέτησαν μια διεθνή προοπτική στις στρατηγικές τους (Tesar και Moini, 1998). Επιπλέον, η συσσωρευμένη εμπειρία των τελευταίων τριάντα ετών υποδεικνύει ότι τα ευεργετικά αποτελέσματα του ανοίγματος των διεθνών αγορών δεν είναι διαθέσιμα με τον ίδιο τρόπο σε μεγάλες και μικρότερες επιχειρήσεις (Tammo, Bijmolt και Zwart, 1994). Συγκεκριμένα, ένας αυξανόμενος αριθμός δημοσιεύσεων που επικεντρώνεται στην εμπειρία μικρών επιχειρήσεων προερχόμενων από προηγμένες βιομηχανικά χώρες, ανέφερε ότι αυτές οι επιχειρήσεις βρίσκονται αντιμέτωπες με μεγαλύτερες δυ-

σκολίες στην πρόσβαση σε διεθνείς αγορές σε σχέση με επιχειρήσεις μεγαλύτερου μεγέθους (Van Horn, 1979· Roth, 1992· Smallbone και Wye, 1995). Αυτοί οι περιορισμοί συνδέονται με την ανικανότητα των μικρών επιχειρήσεων, λόγω του μεγέθους τους, να επηρεάσουν το περιβάλλον τους, και είναι οι συνέπειες –σε όρους ανθρωπίνου δυναμικού, χρηματοδότησης και απόκτησης και επεξεργασίας πληροφοριών– των περιορισμένων πόρων τους. Έτσι, ο προσδιορισμός των στρατηγικών που οι μικρές επιχειρήσεις υιοθετούν ανταποκρινόμενες στο άνοιγμα των διεθνών αγορών και οι συνεπακόλουθες επιπτώσεις στην πολιτική, αναφέρονται ως σημαντικά σημεία στην τρέχουσα έρευνα του ευρέως και αρκετά «χαλαρά» οριοθετημένου πεδίου ανάλυσης των μικρών επιχειρήσεων.

Το παρόν άρθρο συνεισφέρει στον παραπάνω διάλογο με τρεις τρόπους. Πρώτον, στηρίζεται στην εμπειρία μίας «ενδιάμεσης» οικονομίας (της ελληνικής), που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία μικρών επιχειρήσεων και την απουσία ενός ισχυρού τομέα μεγάλων επιχειρήσεων. Αυτό έχει επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα του ανταγωνισμού στο εσωτερικό της χώρας και κατά συνέπεια στην ικανότητα των μικρών επιχειρήσεων (που εδώ ορίζονται ως επιχειρήσεις που απασχολούν λιγότερους από 100 εργαζόμενους) να ανταποκριθούν στην πληθώρα των εν δυνάμει απειλών από την είσοδο των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Η δημοσιευμένη έρευνα που στηρίζεται σε αντίστοιχα παραδείγματα είναι εξαιρετικά περιορισμένη (Calof και Viviers, 1995). Δεύτερο, συγκρίνει την εμπειρία δύο πολύ διαφορετικών κλάδων: της μεταποίησης τροφίμων και ενδυμάτων. Ο πρώτος κλάδος χαρακτηρίζεται έως σήμερα από πολύ μικρό βαθμό διεθνοποίησης, κυρίως λόγω των διαφορών στις γευστικές προτιμήσεις και των εθνικών κανονισμών σχετικά με την υγιεινή και ασφάλεια των τροφίμων, αλλά και λόγω του κόστους μεταφοράς αγαθών με σχετικά σύντομο όριο ζωής. Αντίθετα, το ένδυμα έχει μακρά ιστορία διεθνούς δραστηριότητας, ακόμη και από μικρότερες επιχειρήσεις. Τρίτο, ενώ ο κύριος όγκος των μέχρι σήμερα δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών εξετάζει τις επιπτώσεις της διεθνοποίησης σε μικρές εξαγωγικές επιχειρήσεις, η παρούσα εργασία εξετάζει τις επιπτώσεις του ανοίγματος των αγορών πέρα από τα εθνικά σύνορα, τόσο σε εξαγωγείς όσο και σε επιχειρήσεις που είναι προσανατολισμένες στην εγχώρια αγορά και μπορεί να αντιμετωπίσουν αυξημένο ανταγωνισμό από ξένους παραγωγούς. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο που ανταποκρίθηκαν οι μικρές επι-

χειρήσεις στον κλάδο τροφίμων και ενδύματος στην ταχεία διεθνοποίηση της αγοράς που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1990. Ο βασικός στόχος μας είναι η εξέταση του βαθμού κατά τον οποίο η εξοικείωση με τη διεθνοποίηση, που αποκτήθηκε μέσω της δραστηριοποίησης σε ξένες αγορές, επηρεάζει τις στρατηγικές που εφαρμόζονται από μικρές επιχειρήσεις, όταν έρχονται αντιμέτωπες με αυξημένες ανταγωνιστικές πιέσεις.

2. Ανασκόπηση των κρίσιμων ζητημάτων στη βιβλιογραφία

Οι μικρές επιχειρήσεις έρχονται συνήθως αντιμέτωπες με ιδιαίτερες προκλήσεις όσον αφορά τις διεθνείς αγορές. Αυτές οι προκλήσεις συνδέονται με το μέγεθος αυτών των επιχειρήσεων. Πιο συγκεκριμένα, η αβεβαιότητα είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό των μικρών επιχειρήσεων (Stokes, 1992). Η ανικανότητα ελέγχου του επιπέδου των τιμών, λόγω της έλλειψης μονοπωλιακής ισχύος, η εξάρτηση από ένα σχετικά μικρότερο πελατολόγιο και η περιορισμένη –ή ανύπαρκτη– πρόσβαση στην πολιτική εξουσία, έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εξωτερικού περιβάλλοντος πολύ πιο ασαφούς από ό,τι για τις μεγάλες επιχειρήσεις.

Οι περιορισμένοι πόροι των μικρών επιχειρήσεων δημιουργούν μία εντελώς διαφορετική ομάδα περιορισμών. Πιο συγκεκριμένα, οι χρηματοδοτικοί πόροι που είναι διαθέσιμοι στις μικρές επιχειρήσεις μπορεί να λειτουργήσουν ως σημαντικό εμπόδιο στην ανάπτυξη ενός διεθνούς προσανατολισμού. Αυτό μπορεί να πάρει δύο μορφές: η έλλειψη χρηματοδότησης μπορεί να εμποδίσει την ικανότητα προσδιορισμού των ευκαιριών που δημιουργούνται από το άνοιγμα των εθνικών αγορών, ενώ οι ανεπαρκείς χρηματοδοτικοί πόροι μπορεί να περιορίσουν την εκμετάλλευση των ευκαιριών που έχουν ήδη εντοπιστεί (Smallbone και Wyer, 1995). Επιπρόσθετα προβλήματα ανακύπτουν από το διοικητικό δυναμικό των μικρών επιχειρήσεων. Σε τέτοιου είδους επιχειρήσεις, ο χρόνος διαχείρισης είναι πολύ περιορισμένος, κατά ένα μέρος λόγω του μικρού αριθμού managers, ιδίως αυτών που κατέχουν εξειδικευμένες γνώσεις και επιπλέον, λόγω της απροθυμίας των επιχειρηματιών να διαπραγματευθούν (d' Amboise και Muldowney, 1988). Η καθοριστική επίπτωση της προσωπικότητας του επιχειρηματία,

σε συνδυασμό με τους περιορισμένους διαθέσιμους πόρους, σημαίνει ότι οι μικρές επιχειρήσεις χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από άτυπα συστήματα ελέγχου και σχεδιασμού και σχετικά (σε σχέση με τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις) υπανάπτυκτες διοικητικές δομές (Roth, 1992). Ως συνέπεια, υπάρχουν βασικά προβλήματα στην πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικές με την αγορά, στη διαχείριση και το συντονισμό της ουσιαστικής διαχειριστικής προσπάθειας και στην ανάπτυξη μίας συνεχούς προσέγγισης σχετικά με την προώθηση και τη διανομή.

Ωστόσο, οι μικρές επιχειρήσεις απολαμβάνουν κάποια πλεονεκτήματα στη διαδικασία ανάπτυξης ενός διεθνούς προσανατολισμού. Αυτά συμπεριλαμβάνουν τη μεγαλύτερη ευελιξία και δυνατότητα ανταπόκρισης σε αλλαγές στην αγορά, καθώς και σε μια συμπεριφορά που στηρίζεται στην προσπάθεια εξεύρεσης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος (Fiegenbaum και Karnani, 1991)

3. Ερευνητικά ερωτήματα

Από την προηγηθείσα επισκόπηση των κρίσιμων ζητημάτων της βιβλιογραφίας, προκύπτουν τρία βασικά ερευνητικά ερωτήματα τα οποία επιχειρείται να διερευνηθούν στο παρόν άρθρο. Συγκεκριμένα:

Ερευνητικό Ερώτημα 1: Οι μικρές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται ενεργά στην ανάπτυξη σε διεθνείς αγορές είναι διαφορετικές σε όρους μεγέθους, ηλικίας, κλάδου και δυναμισμού από τις επιχειρήσεις που στοχεύουν κυρίως, ή αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά;

Η υπάρχουσα έρευνα στο χώρο των μικρών επιχειρήσεων υποδεικνύει ότι τα χαρακτηριστικά του κλάδου αλλά και της ίδιας της εταιρίας μπορεί να έχουν καθοριστική σημασία στην απόφαση για ανάμειξη στις διεθνείς αγορές. Με δεδομένη τη σημασία των περιορισμένων πόρων, ως εμπόδιο στην ανάπτυξη εξαγωγικών δραστηριοτήτων, είναι μάλλον αναμενόμενο ότι πιο επαρκείς πόροι μπορεί να επιτρέψουν στις «μεγαλύτερες» μικρές επιχειρήσεις να υιοθετήσουν ένα διεθνή προσανατολισμό. Παρομοίως, η ηλικία της επιχείρησης και η συσσωρευμένη εμπειρία επιτυχούς ανταπόκρισης σε μεταβολές στην αγορά, μπορεί να βοηθήσει στην απόφαση μετακίνησης εκτός των εθνικών συνόρων (Jonanson και Wiedersheim-Paul, 1993· Van de Ven και Pool, 1995· Lenidou και

Katsikeas, 1996). Ωστόσο, μία μειοψηφία ακαδημαϊκών αντιμάχεται τέτοια μοντέλα συσσωρευμένης αλλαγής (incremental change) αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τη σημαντικότητα των παγκοσμιοποιημένων (global-born) μικρών επιχειρήσεων (Kandasaami, 1998). Τέλος, ο βαθμός κατά τον οποίο η επιχείρηση επιδεικνύει έναν δυναμισμό σε άλλες πλευρές της στρατηγικής της μπορεί επίσης να συνεισφέρει στην ανάπτυξη διεθνούς προσανατολισμού. Τέτοιου είδους εταιρικά χαρακτηριστικά δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς, κυρίως λόγω της δυσκολίας μέτρησης της δυναμικότητας των επιχειρήσεων.

Ερευνητικό Ερώτημα 2: Ποια είναι η σχέση μεταξύ του περιβάλλοντος μίας μικρής επιχείρησης και της προσέγγισής της στο άνοιγμα των εθνικών αγορών;

Τα χαρακτηριστικά του εξωτερικού περιβάλλοντος αποτελούν μία δεύτερη ομάδα μεταβλητών που μπορούν να επηρεάσουν την απόφαση μετακίνησης εκτός των εθνικών συνόρων. Υπάρχουσα έρευνα καταδεικνύει ότι μία αύξηση στην ένταση του ανταγωνισμού στην εσωτερική αγορά, μαζί με μια μείωση του επιπέδου ζήτησης μπορεί να οδηγήσει τις μικρές επιχειρήσεις στην ανάπτυξη εξαγωγικών δραστηριοτήτων (Baird, Lyles και d Orris, 1994).

Ερευνητικό Ερώτημα 3: Είναι ικανές οι μικρές επιχειρήσεις που έχουν μακρά ανάμειξη στην ανάπτυξη των διεθνών αγορών να αναπτύξουν και να εφαρμόσουν περισσότερο ενεργές στρατηγικές για την εκμετάλλευση ευκαιριών και την αντιμετώπιση απειλών;

Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία υποστηρίζεται ότι καθώς οι επιχειρήσεις δραστηριοποιούνται όλο και περισσότερο στις διεθνείς αγορές, αναπτύσσουν πιο εξελιγμένες και αποτελεσματικές μεθόδους διαχείρισης της αυξανόμενης πολυπλοκότητας των δραστηριοτήτων τους (Karagozoglu και Lindell, 1996). Αυτό σημαίνει ότι μικρές επιχειρήσεις που έχουν συσσωρεύσει σημαντική εμπειρία σε διεθνείς αγορές μπορεί να είναι καλύτερα προετοιμασμένες ώστε να εκμεταλλευθούν τις ευκαιρίες και να ανταποκριθούν στις απειλές που προέρχονται από το άνοιγμα των εθνικών αγορών.

4. Μεθοδολογία

Τα δύο χαρακτηριστικά στοιχεία της μεθοδολογίας που υιοθετήθηκαν εδώ είναι: η πολύ αυστηρή διαδικασία επιλογής των επι-

χειρήσεων που συμμετείχαν στην έρευνα και η χρήση μίας ποιοτικής προσέγγισης. Δεδομένου ότι ο κύριος στόχος μας ήταν η ιχνηλάτιση των στρατηγικών των μικρών επιχειρήσεων για την ανταπόκριση τους στο άνοιγμα τους στις διεθνείς αγορές, η επιλογή των επιχειρήσεων που θα αποτελούσαν το δείγμα, θεωρήθηκε εξαιρετικά κρίσιμη. Για την πραγματοποίηση αυτής της επιλογής δημιουργήθηκε μία βάση μικρών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στους κλάδους των τροφίμων και του ενδύματος. Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν, ήταν διάφοροι δημοσιευμένοι κατάλογοι (π.χ. ICAP), δημοσιεύματα του τύπου, καθώς και σχετικοί κατάλογοι επιχειρήσεων που είχαν δημιουργηθεί σε προηγούμενα ερευνητικά προγράμματα. Η βάση που δημιουργήθηκε περιελάμβανε περίπου 200 επιχειρήσεις. Για να διασφαλιστεί η συνάφεια των επιχειρήσεων με τους σκοπούς της έρευνας, δημιουργήθηκε ένα σύντομο ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε ως «φίλτρο». Τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν ως «φίλτρα» ήταν: η δραστηριοποίηση στους κλάδους ενδύματος και τροφίμων, η απασχόληση λιγότερο από 100 εργαζόμενων, η προέλευση τουλάχιστον του 51% των εσόδων από μεταποιητικές δραστηριότητες και τέλος η ανάμιξη σε εξαγωγικές δραστηριότητες ή η ύπαρξη ανταγωνισμού από εισαγωγές στην εγχώρια αγορά. Συνολικά 70 επιχειρήσεις ικανοποιούσαν αυτά τα κριτήρια.

Κατά την περίοδο Μαρτίου - Απριλίου 1997, πραγματοποιήθηκαν προσωπικές συνεντεύξεις με τους ιδιοκτήτες-μάντζερς (managers) των επιχειρήσεων που επιλέχθηκαν. Το δείγμα διαιρέθηκε σε δύο ίσα μέρη σύμφωνα με τους δύο κλάδους. Ένα δομημένο ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε για τις συνεντεύξεις, το οποίο κάλυπτε το εύρος και τη φύση ανάμιξης στο εξωτερικό εμπόριο, τα χρησιμοποιούμενα δίκτυα διανομής, τις σχέσεις των επιχειρήσεων με τους Έλληνες και ξένους πελάτες τους, τις κύριες πηγές του ανταγωνισμού κατά την περίοδο 1994-1996, τις αντιλήψεις των διαχειριστών για τις ευκαιρίες και απειλές που πηγάζουν από το ευρύτερο περιβάλλον και την ανταπόκριση της επιχείρησής τους.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι τα συμπεράσματα του άρθρου αυτού, δεν μπορούν εύκολα να γενικευθούν μια που βασίζονται σε έρευνα πεδίου που, όπως περιγράφηκε παραπάνω, υπόκειται σε ορισμένους σημαντικούς περιορισμούς. Πρώτο, είναι έρευνα που αφορά μικρές επιχειρήσεις προερχόμενες από μία μόνο χώρα. Άλλες ενδιαμέσες οικονομίες ή άλλες οικονομίες γενικότερα, μπορεί να είναι ριζικά διαφορετικές σε σχέ-

ση με τις μικρές επιχειρήσεις. Δεύτερο, το εμπειρικό υλικό στηρίζεται σε δύο μόνο, αν και διαφορετικούς, κλάδους. Η πραγματοποίηση μίας έρευνας με περισσότερους κλάδους θα μπορούσε να υποδείξει περισσότερο διαφοροποιημένες διαδικασίες και στρατηγικές ανταπόκρισης στο άνοιγμα των διεθνών αγορών. Τέλος, η παρούσα έρευνα, όπως άλλωστε και η συντριπτική πλειοψηφία των ερευνών που πραγματοποιούνται στο αντικείμενο αυτό, χρησιμοποιεί μια διακλαδική προσέγγιση. Αυτό μεταφράζεται σε μία στατική οπτική του εξεταζόμενου δείγματος των επιχειρήσεων, που μπορεί να αποκρύπτει μία πληθώρα μεταβολών που πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια του χρόνου.

5. Ερευνητικά Ευρήματα

5.1. Τυπολογία μικρών επιχειρήσεων

Προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ανάλυση, αναπτύχθηκε μία σχετικά απλή τυπολογία μικρών επιχειρήσεων που βρίσκονται αντιμέτωπες με απειλές, αλλά και ευκαιρίες που προέρχονται από το άνοιγμα των διεθνών αγορών. Τα κύρια κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν στη διαμόρφωση αυτής της τυπολογίας, ήταν η σχετική σημασία των εξαγωγών και της εσωτερικής αγοράς στα συνολικά έσοδα και η συνέπεια της ανάμιξης σε εξαγωγικές δραστηριότητες. Ως αποτέλεσμα, είχαμε τη δυνατότητα να ταξινομήσουμε τις 50 επιχειρήσεις του δείγματος που έδωσαν ολοκληρωμένες απαντήσεις στα ερωτήματα που τους τέθηκαν, από τις 70 που συνολικά ερωτήθηκαν σε τρεις ομάδες: «μικρές επιχειρήσεις αντιμέτωπες με διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά», «ευκαιριακούς εξαγωγείς» και «συστηματικούς εξαγωγείς».

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι επιχειρήσεις που δεν εμφάνισαν καμία εξαγωγική δραστηριότητα. Η συμμετοχή τους στην έρευνα βασίστηκε στην επιμονή των ιδιοκτητών-μάντζερς τους στις απειλές που προέρχονται από την αυξανόμενη εισαγωγική διείσδυση και την είσοδο πολυεθνικών επιχειρήσεων στην Ελληνική αγορά. Είκοσι επιχειρήσεις από το συνολικό δείγμα ανήκαν στην πρώτη αυτή κατηγορία, απασχολώντας 458 εργαζόμενους, περίπου ένα τέταρτο του συνόλου των απασχολούμενων όλων των επιχειρήσεων του δείγματος.

Οι επιχειρήσεις αυτής της κατηγορίας ήταν σχετικά μικρότερες – περισσότερες από τις μισές απασχολούσαν λιγότερα από

21 άτομα, ενώ μόνο μία στις δέκα ανήκε στην κατηγορία των «μεγάλων» επιχειρήσεων (με 51 έως 100 εργαζόμενους). Ως συνέπεια, η μέση απασχόληση στην πρώτη κατηγορία επιχειρήσεων ήταν 23 εργαζόμενοι, περίπου 30% λιγότερο από το αντίστοιχο μέγεθος του συνολικού δείγματος (Πίνακας 1). Το σχετικά μικρό μέγεθος αυτών των επιχειρήσεων (ακόμη και στα πλαίσια ενός δείγματος μικρών μόνο επιχειρήσεων) συνδυαζόταν και με τη μικρότερη ηλικία τους. Μία στις πέντε από τις επιχειρήσεις αυτής της κατηγορίας λειτουργούσε λιγότερο από πέντε έτη, κατά την περίοδο πραγματοποίησης της έρευνας. Η μέση ηλικία των επιχειρήσεων που αντιμετώπιζαν ξένο ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά ήταν 14,8 έτη – η μικρότερη μεταξύ των τριών κατηγοριών.

Όσον αφορά την κλαδική κατανομή των μικρών επιχειρήσεων που είναι αντιμέτωπες με διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά, περίπου τα δύο τρίτα ανήκαν στον κλάδο του ενδύματος, ενώ μόλις το 35% ανήκε στον κλάδο της μεταποίησης τροφίμων. Ένα τέτοιο εύρημα απαιτεί διερεύνηση η οποία εν μέρει στηρίζεται σε ευρήματα προηγούμενων ερευνών από τους δύο συγγραφείς (Labrianidis, 1996; Kalantaridis, 1997; Labrianidis and Kalantaridis, 1997). Συνολικά, είναι μάλλον σαφές ότι οι μικρές επιχειρήσεις στον κλάδο τροφίμων έχουν εκτεθεί σε σχετικά περιορισμένο διεθνή ανταγωνισμό, για διάφορους λόγους, όπως το σχετικά μικρό μέγεθος της Ελληνικής αγοράς, που δεν την κάνει ιδιαίτερα ελκυστική, οι προστατευτικές πολιτικές (δασμολογικά και μη δασμολογικά εμπόδια) της ελληνικής οικονομίας, κυρίως μέχρι τη δεκαετία του 1980, αλλά και τα χαρακτηριστικά της μεσογειακής διατροφής. Συμπερασματικά, η μεγαλύτερη συμμετοχή των εταιριών ενδυμάτων μάλλον οφείλεται στη σχετική ανυπαρξία επιχειρήσεων τροφίμων. Αυτό, σε συνδυασμό με τη διαφοροποίηση που παρατηρήθηκε στο εσωτερικό των κλάδων μας οδήγησε στη δημιουργία ενός εναλλακτικού τρόπου μέτρησης των συνθηκών που επικρατούσαν στο εξωτερικό περιβάλλον της επιχείρησης κατά την περίοδο 1994-1996. Έτσι, δημιουργήθηκε μία σύνθετη μεταβλητή που περιλαμβάνει την αναφερόμενη ένταση του ανταγωνισμού και τις μεταβολές στο επίπεδο της ζήτησης. Η νέα μεταβλητή υπολογίστηκε ξεχωριστά για την εγχώρια και τις διεθνείς αγορές. Η μεγάλη πλειοψηφία ιδιοκτητών-μάντζερς (τρεις από τους τέσσερις) επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά, ανέφεραν την ύπαρξη εχθρικών συνθηκών στο επιχειρησιακό τους περιβάλλον – κάτι που εκφράζεται από σταθερή ή

μειωμένη ζήτηση και έντονο ή μέτριο ανταγωνισμό. Μόλις μία στις τέσσερις επιχειρήσεις ανέφερε ότι αντιμετωπίζει ευνοϊκές συνθήκες ανταγωνισμού.

Οι επιχειρήσεις που περιλαμβάνονται σε αυτή την κατηγορία επίσης χαρακτηρίζονται από μέτριες επενδύσεις σε μηχανήματα και εξοπλισμό – κάτι που χρησιμοποιείται ως μέτρο προσέγγισης του δυναμισμού της επιχείρησης. Έτσι, η μέση επένδυση ανά εργαζόμενο κατά την περίοδο 1994-1996 ήταν 3.018 \$US, περίπου ένα τέταρτο λιγότερο από τον αντίστοιχο μέσο όρο του συνόλου του δείγματος. Προκειμένου να καταγραφεί ο δυναμισμός αναπτύχθηκε άλλη μία σύνθετη μεταβλητή, αυτή της ροπής προς επιχειρηματικότητα. Για να θεωρηθεί δυναμική μία επιχείρηση θα έπρεπε να είχε επιτύχει κάποια ανάπτυξη κατά το 1996, να επιδίωκε μεγέθυνση κατά το 1997 και να είχε εφαρμόσει κάποια μεταβολή στο εύρος των προϊόντων της, κατά την περίοδο 1994-1996. Μόλις τέσσερις από τις είκοσι επιχειρήσεις της κατηγορίας παρουσίασαν αξιοσημείωτη ροπή προς επιχειρηματικότητα – το χαμηλότερο μέγεθος μεταξύ των τριών κατηγοριών.

Η δεύτερη κατηγορία, οι «ευκαιριακοί εξαγωγείς», περιελάμβανε επιχειρήσεις που δημιουργούν λιγότερο από ένα τέταρτο των εσόδων τους από εξαγωγές. Άλλο ένα χαρακτηριστικό των επιχειρήσεων αυτής της κατηγορίας, ήταν η σημαντική διακύμανση του ποσοστού των εξαγωγών επί των συνολικών εσόδων κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, μία ένδειξη της στάσης των ιδιοκτητών-μáνατζερς απέναντι στις ξένες αγορές: εξήγαγαν όταν οι συνθήκες το ευνοούσαν, παραμένοντας εστιασμένες στην εγχώρια αγορά. Ως συνέπεια, η μέση συνεισφορά των ξένων αγορών στις συνολικές πωλήσεις μεταξύ αυτών των επιχειρήσεων κυμαινόταν μεταξύ του 8,5% και 15% κατά την περίοδο 1994-1996. Δεκατρείς επιχειρήσεις ανήκαν σε αυτή την κατηγορία, απασχολώντας 470 άτομα, περίπου ένα τέταρτο της απασχόλησης του συνολικού δείγματος.

Όσον αφορά την κατανομή των «ευκαιριακών εξαγωγέων» στις τρεις κατηγορίες μεγέθους, διαπιστώθηκε μία ομαλή κατανομή μεταξύ πολύ μικρών (5), μικρών (5) και «μεγαλύτερων» μικρών (3) επιχειρήσεων. Η μέση απασχόληση σε αυτή την κατηγορία ήταν 36,1 άτομα ανά επιχείρηση, περίπου ίση με το μέσο όρο του δείγματος. Η ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων σε αυτή την κατηγορία με περισσότερους από 20 εργαζόμενους, συνδυαζόταν με μία ωριμότητα, σε όρους ηλικίας των επιχειρήσεων, καθώς μεταξύ των «ευκαιριακών εξαγωγέων» δεν υπήρχε καμία

επιχείρηση με λιγότερους από 5 εργαζόμενους, όταν πραγματοποιήθηκε η έρευνα, ενώ η μέση ηλικία ανερχόταν στα 23 περίπου έτη.

Επίσης υπήρχε μία ισορροπία στην κλαδική κατανομή αυτής της κατηγορίας: επτά «ευκαιριακοί εξαγωγείς» ήταν επιχειρήσεις επεξεργασίας τροφίμων, ενώ οι υπόλοιπες έξι ήταν κατασκευαστές ενδυμάτων. Η πιο ισορροπημένη κλαδική κατανομή αυτής της κατηγορίας, συγκρινόμενη με αυτή της προηγούμενης κατηγορίας (επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν ανταγωνισμό στην ελληνική αγορά), δε διαφοροποιεί ουσιαστικά τις επικρατούσες συνθήκες στην εγχώρια αγορά. Έτσι, η πλειοψηφία των «ευκαιριακών εξαγωγέων», ένδεκα από τις δεκατρείς, ανέφεραν δυσμενείς συνθήκες στην αγορά κατά την περίοδο 1994-1996. Μόνο δύο επιχειρήσεις ανέφεραν αυξανόμενη ζήτηση με μέτριες ή ανύπαρκτες ανταγωνιστικές πιέσεις. Η κατάσταση διέφερε ριζικά στις ανταγωνιστικές συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις της κατηγορίας στις διεθνείς αγορές: μόλις μία στις δέκα ανέφερε σταθερή ή μειούμενη ζήτηση συνδυασμένη με έντονες ή μέτριες ανταγωνιστικές πιέσεις. Αντίθετα, οι υπόλοιπες εννιά επιχειρήσεις ανέφεραν την ύπαρξη ευνοϊκού περιβάλλοντος.

Επιπλέον, οι επιχειρήσεις αυτής της κατηγορίας επέδειξαν αξιοσημείωτο δυναμισμό, σε όρους επενδύσεων, σε μηχανήματα και εξοπλισμό. Η μέση ετήσια επένδυση ανά εργαζόμενο μεταξύ των «ευκαιριακών εξαγωγέων», ήταν \$5.154, το υψηλότερο μέγεθος από τις τρεις κατηγορίες και περίπου 25% υψηλότερο από το μέσο όρο του συνολικού δείγματος. Ο δυναμισμός αυτών των επιχειρήσεων επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η πλειοψηφία – ένδεκα από τις δεκατρείς πέτυχαν υψηλό ποσοστό στο σύνθετο δείκτη της ροπής προς επιχειρηματικότητα.

Η τρίτη κατηγορία, αυτή των «συστηματικών εξαγωγέων», περιελάμβανε όλες τις επιχειρήσεις των οποίων περισσότερο από ένα τρίτο των εσόδων προέρχεται συστηματικά από εξαγωγές. Στην πραγματικότητα, για την πλειοψηφία των επιχειρήσεων, τρία τέταρτα και πλέον των εσόδων τους προέρχονταν από ξένες αγορές. Αυτό γίνεται φανερό από το γεγονός ότι η μέση συνεισφορά των ξένων αγορών στα συνολικά έσοδα από πωλήσεις αυτών των επιχειρήσεων, ανερχόταν κατά την περίοδο 1994-1996 σε ποσοστά μεταξύ 92,5% και 93%. Η κατηγορία αυτή περιελάμβανε δεκαεπτά επιχειρήσεις οι οποίες απασχολούσαν 912 άτομα, περίπου 50% της συνολικής απασχόλησης στο σύνολο του δείγματος.

Η ανισομερής συνεισφορά αυτής της κατηγορίας στη συνολική

απασχόληση, υποδεικνύει την παρουσία αρκετών (οκτώ από τις δεκαπέντε) «μεγαλύτερων» μικρών επιχειρήσεων μεταξύ των «συστηματικών εξαγωγέων». Πράγματι, μόνο μία στις τρεις επιχειρήσεις ανήκε στην κατηγορία των πολύ μικρών επιχειρήσεων. Έτσι, η μέση απασχόληση ήταν 53,7 άτομα ανά επιχείρηση. Παρά το σημαντικά μεγαλύτερο μέγεθος αυτών των επιχειρήσεων από τις αντίστοιχες των άλλων δύο κατηγοριών, δεν ήταν απαραίτητα και πιο ώριμες – σε όρους ηλικίας. Μία επιχείρηση ήταν λιγότερο από 5 ετών κατά την περίοδο της έρευνας, ενώ η μέση ηλικία ήταν μόλις πάνω από είκοσι έτη, μικρότερη από αυτή των «ευκαιριακών εξαγωγέων».

Η πλειοψηφία των «συστηματικών εξαγωγέων» ανήκε στον κλάδο τροφίμων (περισσότερες από δύο στις τρεις). Μόνο μια μειοψηφία της κατηγορίας δραστηριοποιούνταν στον κλάδο ενδυμάτων. Όσον αφορά τις συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις διαπιστώθηκε μία ουσιώδης διαφοροποίηση. Οι ιδιοκτήτες-μάνατζερς των δέκα από τις δεκαεπτά επιχειρήσεις ανέφεραν σταθερή ή μειούμενη ζήτηση και μέτριο ή ανύπαρκτο ανταγωνισμό στις διεθνείς αγορές. Οι υπόλοιποι επτά ιδιοκτήτες-μάνατζερς ανέφεραν αυξανόμενη ζήτηση με έντονο ανταγωνισμό.

Αυτές οι επιχειρήσεις επιπλέον επέδειξαν έναν αξιόλογο δυναμισμό σε επενδύσεις, σε μηχανήματα και εξοπλισμό. Η μέση ετήσια επένδυση ανά εργαζόμενο ήταν \$4.769 κατά την περίοδο 1994-1996. Επιπλέον, δεκατρείς από τις δεκαεπτά επιχειρήσεις της κατηγορίας επέδειξαν υψηλή ροπή προς επιχειρηματικότητα.

5.2. Η ανταπόκριση των μικρών επιχειρήσεων στο άνοιγμα των διεθνών αγορών

Κατά τη διάρκεια των προσωπικών συνεντεύξεων, τέθηκε ένας αριθμός ερωτήσεων στους ιδιοκτήτες-μάνατζερς σχετικά με τις αντιλήψεις τους για το εξωτερικό –της επιχείρησης– περιβάλλον και την ανταπόκριση της επιχείρησης μετά το 1996 (κατά την περίοδο μετά την έρευνα). Ένα τέταρτο των ιδιοκτητών-μάνατζερς των επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά, υποστήριξαν ότι δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν κάποιες ευκαιρίες. Οι υπόλοιποι κατέδειξαν μία αύξηση στα διαθέσιμα εισοδήματα ή βελτιωμένες μακρο-οικονομικές συνθήκες, ως τις κύριες πηγές της μελλοντικής τους επέκτασης (Πίνακας 2). Η έμφαση που δόθηκε σε παράγοντες του ανταγωνιστικού περιβάλλοντος, πέρα από τον έλεγχο των επιχειρήσεων, σε συν-

δυσασμό με τις ανησυχίες για την εντατικοποίηση του ανταγωνισμού από εισαγωγές, μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι αυτές οι επιχειρήσεις ήταν ιδιαίτερα ευάλωτες στις επιπτώσεις από το άνοιγμα των διεθνών αγορών.

Έτσι, περισσότερες από τις μισές επιχειρήσεις της κατηγορίας αυτής έχουν εκπονήσει σχέδια ανάπτυξης ή στρατηγικές για την εκμετάλλευση αυτών των ευκαιριών, κάτι που ήταν μάλλον αναμενόμενο, λόγω της φύσης των ευκαιριών που αναγνωρίστηκαν. Η ανάπτυξη καθιερωμένων μέτρων μείωσης του κόστους και η διείσδυση σε νέες γεωγραφικές αγορές στα πλαίσια της εθνικής αγοράς, ήταν οι κύριες στρατηγικές. Όταν ερωτήθηκαν για συγκεκριμένες ενέργειες, με σκοπό την εφαρμογή αυτών των στρατηγικών, η πλέον συχνή απάντηση ήταν η συλλογή και επεξεργασία πληροφοριών που αφορούν ευκαιρίες σε νέες αγορές, ενώ μόλις μία στις δέκα είχε ήδη σχεδιάσει κάποια επένδυση σε μηχανήματα και εξοπλισμό, ώστε να εκμεταλλευθεί αυτές τις ευκαιρίες. Όσον αφορά τις αμυντικές στρατηγικές τους, εννέα στους δέκα ιδιοκτήτες-μάντζερς μικρών επιχειρήσεων, αντιμέτωπων με διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά, υποστήριξαν ότι είχαν επινοήσει κάποιου είδους άμυνα προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτές οι στρατηγικές άμυνας αφορούσαν κατά κύριο λόγο μία προσπάθεια μείωσης του κόστους, καθώς και αναζήτησης νέων αγορών στην Ελλάδα. Ωστόσο, περίπου ένα τρίτο αυτών των επιχειρήσεων δεν έχει πάρει κανένα μέτρο για την εφαρμογή αυτών των στρατηγικών. Η συσσώρευση πληροφοριών καθώς και σχέδια για συλλογή πληροφοριών, ήταν οι κύριες ενέργειες που είχαν αναληφθεί από τα υπόλοιπα δύο τρίτα αυτών των επιχειρήσεων.

Οι «ευκαιριακοί εξαγωγείς» έχουν πολύ διαφορετική αντίληψη του εξωτερικού περιβάλλοντος σε σχέση με τις επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά. Όλες οι επιχειρήσεις που ανήκαν στην πρώτη κατηγορία ήταν σε θέση να αναγνωρίσουν μερικές ευκαιρίες για μελλοντική επέκταση. Η διείσδυση σε νέες εξαγωγικές αγορές ήταν η κύρια πηγή ευκαιριών ανάπτυξης. Αυτό, από την άλλη πλευρά ερχόταν σε αντίθεση με το γεγονός ότι η εγχώρια αγορά προσδιορίστηκε ως η σημαντικότερη πηγή απειλών. Οι συνέπειες του αυξημένου διεθνούς και εγχώριου ανταγωνισμού, αποτέλεσε τη βασικότερη απειλή σύμφωνα με τις επιχειρήσεις αυτής της κατηγορίας.

Όλες (εκτός από μία) οι επιχειρήσεις έχουν καταστρώσει ένα σχέδιο ανάπτυξης ή στρατηγική. Τα κύρια συστατικά αυτών των στρατηγικών, συμπεριλάμβαναν την εκμετάλλευση νέων εξαγωγι-

κών αγορών και μειώσεις κόστους. Επιπλέον, όλοι, εκτός από δύο ιδιοκτήτες-μάντζερς, υποστήριξαν ότι έχουν λάβει σαφή και απτά μέτρα για την εφαρμογή αυτών των στρατηγικών. Οι δραστηριότητες που αναφέρθηκαν από αυτές τις επιχειρήσεις ήταν η απόκτηση πληροφοριών και σαφή σχέδια για νέες κεφαλαιακές επενδύσεις. Παρομοίως, η συντριπτική πλειοψηφία των «ευκαιριακών εξαγωγέων» (όλοι εκτός από έναν) είχαν διαμορφώσει κάποια αμυντική στρατηγική. Αυτές αφορούσαν κυρίως την ανάπτυξη νέων αγορών και τη μείωση του κόστους παραγωγής. Οι ενέργειες με σκοπό την υλοποίηση των παραπάνω, περιελάμβαναν την απόκτηση πληροφοριών και σχέδια για την αγορά νέων μηχανημάτων και εξοπλισμού.

Όλοι οι ιδιοκτήτες-μάντζερς των «συστηματικών εξαγωγέων» ανέφεραν αρκετές ευκαιρίες για μελλοντική ανάπτυξη. Αυτές συσχετιζόνταν με την ανάπτυξη νέων εξαγωγικών αγορών και την αύξηση της ζήτησης υφιστάμενων πελατών από το εξωτερικό. Η σχετικά αισιόδοξη προσέγγισή τους για τις αντιμετωπιζόμενες ανταγωνιστικές συνθήκες, επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι ένας στους τέσσερις «συστηματικούς εξαγωγείς» υποστήριξε ότι δεν υπήρχαν απειλές στο εξωτερικό τους περιβάλλον. Οι κύριες απειλές που αναφέρθηκαν σχετιζόνταν με την επιδείνωση των μακρο-οικονομικών συνθηκών στο εσωτερικό της χώρας και οι μεταβολές της εμπορικής πολιτικής ξένων κυβερνήσεων – παράγοντες πέρα από τον έλεγχο των μικρών ελληνικών επιχειρήσεων. Ίσως σε αυτό να οφείλεται και η πολύ θετική –σε βαθμό που να φαίνεται ως απερισκεψία– προσέγγιση στις αλλαγές του ευρύτερου περιβάλλοντος.

Ενώ όλοι οι «συστηματικοί εξαγωγείς» προσδιόρισαν έναν αριθμό ευκαιριών για ανάπτυξη, περισσότερες από μία στις τρεις επιχειρήσεις δεν έχουν σχεδιάσει κάποια αναπτυξιακή πολιτική. Οι ιδιοκτήτες-μάντζερς των επιχειρήσεων που έχουν μορφοποιήσει συστηματικές απαντήσεις για τις δυνατότητες που ανακύπτουν, προσδιόρισαν την ανάπτυξη νέων προϊόντων και τη διείσδυση σε νέες διεθνείς αγορές ως τα βασικά συστατικά στοιχεία της στρατηγικής που στοχεύει στην εκμετάλλευση των ευκαιριών στο εξωτερικό περιβάλλον. Το ουσιαστικότερο ωστόσο, είναι ότι όλοι οι «συστηματικοί εξαγωγείς» με ένα σαφές αναπτυξιακό σχέδιο, έχουν πραγματοποιήσει σαφή βήματα για την εφαρμογή των αναπτυξιακών τους στρατηγικών – μία στις τρεις από αυτές τις επιχειρήσεις έχει ήδη επενδύσει σε νέα μηχανήματα και εξοπλισμό γι' αυτό το σκοπό. Η θετική τους προσέγγιση για το μέλλον, οδή-

γησε περισσότερες από τις μισές επιχειρήσεις στο να μην αναπτύξουν κάποιου είδους αμυντική στρατηγική. Οι υπόλοιπες επιχειρήσεις κατέδειξαν την επέκταση σε νέες ξένες αγορές, ως την καλύτερη ανταπόκριση στις απειλές που δημιουργούνται σε υπάρχουσες αγορές.

6. Συζήτηση και συμπερασματικά σχόλια

Μία ανάλυση των εμπειρικών ευρημάτων, οδηγεί σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τις ελληνικές μικρές επιχειρήσεις στους δύο κλάδους που εξετάστηκαν. Η σύγκριση μεταξύ των χαρακτηριστικών των επιχειρήσεων που είναι αντιμέτωπες με ξένο ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά, από τη μία πλευρά και των εξαγωγέων από την άλλη (ευκαιριακών και συστηματικών), μας οδηγεί σε μία προφανή διαφοροποίηση – που επιπλέον υποστηρίζεται από τα τεστ στατιστικής σημαντικότητας (Πίνακας 3). Οι επιχειρήσεις που εξάγουν είναι κατά κανόνα μεγαλύτερες (σημ. του $t=0,03$), παλαιότερες (σημ. του $t=0,05$) και πιο δυναμικές – σε όρους επενδύσεων σε κεφάλαιο (σημ. του $t=0,026$), αλλά και ροπή προς επιχειρηματικότητα (σημ. του $t=0,00$) από αυτές που ποτέ δεν έχουν αναπτύξει διεθνή προσανατολισμό. Επιπλέον, υπάρχουν και ορισμένες διαφοροποιήσεις στις συνθήκες που επικρατούν στο εξωτερικό τους περιβάλλον. Έτσι, οι εξαγωγικές επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν σχετικά ευνοϊκές συνθήκες ανταγωνισμού, ενώ επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν εισαγωγική διείδυση στην εγχώρια αγορά τους αντιμετωπίζουν εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες ανταγωνισμού. Ωστόσο, εχθρικές συνθήκες στην εγχώρια αγορά αναφέρθηκαν και από τους «ευκαιριακούς εξαγωγείς». Αυτά τα ευρήματα μπορεί να υπονοούν ότι οι εξαγωγικές επιχειρήσεις διατηρούν χαρακτηριστικά που αφορούν την επιβίωση και ανάπτυξη της επιχείρησης, αντίστοιχα με τις μη εξαγωγικές επιχειρήσεις.

Όταν συμπεριλάβουμε μία ενδιάμεση κατηγορία, τις επιχειρήσεις που εξάγουν με έναν ευκαιριακό τρόπο, η ερμηνεία των χαρακτηριστικών των επιχειρήσεων γίνεται πιο περίπλοκη και η στατιστική σημαντικότητα μειώνεται, ιδίως όσον αφορά την ηλικία και τα χαρακτηριστικά του δυναμισμού τους. Συγκεκριμένα, οι «ευκαιριακοί εξαγωγείς» είναι μεγαλύτερες επιχειρήσεις από αυτές που αντιμετωπίζουν διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά, αλλά μι-

κρότερες από τους «συστηματικούς εξαγωγείς». Συμπερασματικά, η στατιστική σημαντικότητα του μεγέθους αυξάνεται όταν χρησιμοποιηθεί εξαρτημένη μεταβλητή με τρεις κατηγορίες (σημ. του $t = 0,01$). Ωστόσο, οι «ευκαιριακοί εξαγωγείς» είναι αρκετά παλαιότερες επιχειρήσεις και πιο δυναμικές, σύμφωνα και με τα δύο χρησιμοποιούμενα κριτήρια, από τις επιχειρήσεις που εξαρτώνται περισσότερο από τις εξαγωγές. Ως αποτέλεσμα, η στατιστική σημαντικότητα αυτών των ανεξάρτητων μεταβλητών στις επιχειρήσεις με εξαγωγικό προσανατολισμό, εκμηδενίζεται.

Παρόμοια εικόνα εμφανίζεται και σε σχέση με τη διαμόρφωση των αναπτυξιακών και αμυντικών στρατηγικών. Η σύγκριση μεταξύ των επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά και των εξαγωγικών επιχειρήσεων, δείχνει ότι οι πρώτες παρουσιάζουν μια πολύ απαισιόδοξη αντίληψη σχετικά με τις εξελίξεις στο εξωτερικό τους περιβάλλον μετά το 1996. Αυτό μας ανάγκασε να επικεντρωθούμε περισσότερο στη δημιουργία αμυντικών παρά αναπτυξιακών πολιτικών, με κύρια έμφαση στις περικοπές κόστους. Αυτός ο προσανατολισμός είναι επίσης προφανής, όταν λαμβάνονται υπόψη οι συγκεκριμένες ενέργειες για την εφαρμογή αυτών των πολιτικών. Αντίθετα, οι εξαγωγικές επιχειρήσεις αναγνωρίζουν έναν αριθμό εν δυνάμει ευκαιριών. Οι στρατηγικές τους περιφέρονται γύρω από την εκμετάλλευση νέων διεθνών αγορών. Για την υλοποίηση αυτών των στρατηγικών οι εξαγωγικές επιχειρήσεις επιδεικνύουν μία σειρά ενεργειών που έχουν πραγματοποιηθεί.

Ωστόσο, όταν συγκρίνουμε «επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν διεθνή ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά», «ευκαιριακούς εξαγωγείς» και «συστηματικούς εξαγωγείς», είναι η τρίτη κατηγορία που ανακύπτει, ως αυτή με την πλέον συντονισμένη προσέγγιση στην εκμετάλλευση των μελλοντικών ευκαιριών και την αντιμετώπιση των απειλών. Μάλιστα, όπως ήδη αναφέρθηκε, η υπερβολική αισιοδοξία αυτής της κατηγορίας, σχετικά με τις εξελίξεις του ευρύτερου περιβάλλοντος, ίσως να ευθύνεται και για το γεγονός ότι το ένα τρίτο αυτών των επιχειρήσεων δεν έχει αναπτυξιακή στρατηγική, ενώ αντίστοιχο είναι και το ποσοστό αυτών που δεν έχουν ενεργήσει για την αξιοποίηση αυτών των ευκαιριών. Αυτή η αισιόδοξη αντίληψη μπορεί και να ευθύνεται για την πλήρη απουσία αμυντικών στρατηγικών.

Από τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα μικρών επιχειρήσεων στους κλάδους ενδύματος και τροφίμων στην Ελλάδα, προκύπτει ότι το μέγεθος, η ηλικία και ο δυναμισμός της επιχειρεί-

ρησης έχουν κάποια επίπτωση στον επηρεασμό της απόφασης για επέκταση πέραν των ορίων της εγχώριας αγοράς. Ωστόσο, μόνο το μέγεθος (όπως εκφράζεται από την απασχόληση) είναι σημαντικό στον προσδιορισμό του βαθμού εμπλοκής μιας μικρής επιχείρησης στις διεθνείς αγορές. Όσον αφορά την επίπτωση των συνθηκών που επικρατούν στο ανταγωνιστικό περιβάλλον, φαίνεται ότι είναι αρκετά σημαντική. Συγκεκριμένα, οι «ευκαιριακοί εξαγωγείς», των οποίων οι πωλήσεις μεταβάλλονται σημαντικά κάθε έτος, φαίνεται ότι απευθύνονται στις ξένες αγορές, λόγω του εξαιρετικά σκληρού ανταγωνισμού στην εγχώρια αγορά. Ωστόσο, η απόφαση σχετικά με το γεωγραφικό προσανατολισμό των πωλήσεων, για τις δύο άλλες κατηγορίες επιχειρήσεων, τους «συστηματικούς εξαγωγείς» και τους «μη-εξαγωγείς», φαίνεται να μην επηρεάζεται από τις επικρατούσες ανταγωνιστικές συνθήκες.

Τα ευρήματα της έρευνας πεδίου, υποστηρίζουν τη θέση ότι οι επιχειρήσεις που διαθέτουν κάποια εμπειρία σε διεθνείς αγορές μπορεί να είναι καλύτερα προετοιμασμένες για να εκμεταλλευθούν τις ευκαιρίες και να ανταποκριθούν στις απειλές που προκύπτουν από το άνοιγμα των διεθνών αγορών. Ωστόσο, προκύπτει επίσης, ότι αυτές οι επιχειρήσεις που διατηρούν και έναν προσανατολισμό στην εγχώρια αγορά, είναι οι πλέον δραστήριες στην ανάπτυξη στρατηγικού προσανατολισμού, συγκρινόμενες με αυτές που είναι περισσότερο ή λιγότερο διεθνοποιημένες επιχειρήσεις.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Χαρακτηριστικά επιχειρήσεων και συνθήκες περιβάλλοντος

	(1)	(2)	(3)
Μέσο Μέγεθος (αριθμός εργαζομένων)	23	36,1	53,7
Μέση ηλικία (έτη)	14,8	23,2	20,4
Επεξεργασία τροφίμων ως ποσοστό του συνόλου των επιχειρήσεων στην κατηγορία	35,0	53,8	64,7
Παραγωγή ενδυμάτων ως ποσοστό του συνόλου των επιχειρήσεων στην κατηγορία	65,0	46,2	35,3
Ποσοστό επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν ευνοϊκές συνθήκες ανταγωνισμού (εγχώρια αγορά)	25,0	15,4	-
Ποσοστό επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν δυσμενείς συνθήκες ανταγωνισμού (εγχώρια αγορά)	75,0	84,6	-
Ποσοστό επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν ευνοϊκές συνθήκες ανταγωνισμού (ξένες αγορές)	-	87,5	41,2
Ποσοστό επιχειρήσεων που αντιμετωπίζουν δυσμενείς συνθήκες ανταγωνισμού (ξένες αγορές)	-	12,5	58,8
Μέση ετήσια επένδυση ανά εργαζόμενο	\$3.018	\$5.154	\$4.769
Ποσοστό επιχειρήσεων που επιδεικνύουν ροπή προς επιχειρηματικότητα	20,0	84,6	76,4

(1) = επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν εισαγόμενο ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά.

(2) = «ευκαιριακοί εξαγωγείς».

(3) = «συστηματικοί εξαγωγείς».

Πηγή: Επεξεργασία Στοιχείων Έρευνας πεδίου από Smallbone et al., 1998.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Αναμενόμενες πηγές ευκαιριών και απειλών
και αντίδραση των επιχειρήσεων

	(1)	(2)	(3)
Ποσοστό επιχειρήσεων που δεν αναγνώρισαν ευκαιρίες	25,0	0,0	0,0
ΚΥΡΙΕΣ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ:			
Αύξηση αγοραστικής ισχύος (εγχωρίως)			
Βελτιωμένες μακρο-οικονομικές συνθήκες (εγχωρίως)			
Νέες ευκαιρίες σε διεθνείς αγορές			
Αύξηση αγοραστικής ισχύος (εγχωρίως)			
Νέες ευκαιρίες σε διεθνείς αγορές			
Αυξημένη ζήτηση από υφιστάμενους ξένους πελάτες			
Ποσοστό επιχειρήσεων που δεν έχουν αναπτυξιακή πολιτική	45,0	7,7	35,3
ΚΥΡΙΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ:			
Μειώσεις κόστους			
Ανάπτυξη νέων εγχώριων αγορών			
Ανάπτυξη νέων διεθνών αγορών			
Μειώσεις κόστους			
Ανάπτυξη νέων προϊόντων			
Ανάπτυξη νέων διεθνών αγορών			
Ποσοστό επιχειρήσεων που δεν έχουν αναπτύξει δράση	50,0	15,4	35,3
ΚΥΡΙΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ:			
Συλλογή πληροφοριών			
Σχεδιαζόμενη επένδυση σε κεφάλαιο			
Συλλογή πληροφοριών			
Σχεδιαζόμενη επένδυση σε κεφάλαιο			
ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ:			
Συλλογή πληροφοριών			
Ποσοστό επιχειρήσεων που δεν αναγνώρισαν απειλές	0,0	0,0	23,5
ΚΥΡΙΕΣ ΑΠΕΙΛΕΣ:			
Αυξημένος διεθνής ανταγωνισμός στην εγχώρια αγορά			
Αυξημένος εγχώριος ανταγωνισμός στην εγχώρια αγορά			
Αυξημένος διεθνής ανταγωνισμός στην εγχώρια αγορά			
Αυξημένος εγχώριος ανταγωνισμός στην εγχώρια αγορά			
Επιδείνωση μακρο-οικονομικών συνθηκών (εγχωρίως)			

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
(συνέχεια)

	(1)	(2)	(3)
Αλλαγές στην εμπορική πολιτική ξένων κυβερνήσεων			
Ποσοστό επιχειρήσεων που δεν έχουν αμυντική στρατηγική	10,0	7,7	52,9
ΚΥΡΙΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ:			
Μειώσεις κόστους			
Ανάπτυξη νέων εγχώριων αγορών			
Ανάπτυξη νέων διεθνών αγορών			
Ανάπτυξη νέων εγχώριων αγορών			
Ανάπτυξη νέων διεθνών αγορών			
Ποσοστό επιχειρήσεων που δεν έχουν αναπτύξει δράση	30,0	7,7	52,9
ΚΥΡΙΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΑΜΥΝΤΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ:			
Συλλογή πληροφοριών			
Σχεδιαζόμενη συλλογή πληροφοριών			
Συλλογή πληροφοριών:			
ΚΙΝΗΤΡΑ ΓΙΑ ΜΕΙΩΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΠΤΩΣΕΩΝ ΤΩΝ ΑΠΕΙΛΩΝ:			
Επένδυση σε κεφάλαιο			
Κίνητρα για μείωση των επιπτώσεων των απειλών			

(1) = επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν εισαγόμενο ανταγωνισμό στην εγχώρια αγορά.

(2) = «ευκαιριακοί εξαγωγείς».

(3) = «συστηματικοί εξαγωγείς».

Πηγή: Επεξεργασία Στοιχείων Έρευνας πεδίου από Smallbone et al., 1998.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Αποτελέσματα σημαντικότητας ANOVA t- στατιστικής

Εξαρτημένη μεταβλητή (1)	Ανεξάρτητη μεταβλητή (2)	Μη εξαγωγείς (3)
Τάξη μεγέθους (σε όρους απασχόλησης)	0,03	0,01
Ηλικία	0,05	0,209
Κεφαλαιακές επενδύσεις	0,026	0,078
Ροπή προς επιχειρηματικότητα	0,00	0,00

Πηγή: Επεξεργασία Στοιχείων Έρευνας πεδίου από Smallbone et al., 1998.

Σημειώσεις

1. Τα ευρήματα της έρευνας προέρχονται από ένα ερευνητικό πρόγραμμα χρηματοδοτούμενο από την Ευρωπαϊκή Ένωση, στα πλαίσια του προγράμματος PHARE-ACE, στο οποίο συμμετείχαν Πανεπιστήμια από τη Μεγάλη Βρετανία, την Ελλάδα, την Πολωνία και τη Βουλγαρία. Επιστημονικός υπεύθυνος ήταν ο καθηγητής D. Smallbone (Smallbone et al., 1998). Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε για την πολύτιμη συνεισφορά τους, τόσο την Ευρωπαϊκή Ένωση, που χρηματοδότησε την έρευνα, όσο και τον Επιστημονικό Υπεύθυνο.

Βιβλιογραφία

- Calof J.L. and Viviers W., «Internationalisation Behavior of Small and Medium-sized South African Enterprises» *Journal of Small Business Management*, October 1995, σελ. 71-79.
- d' Amboise G. and Muldowney M., «Management Theory for Small Businesses: Attempts and Requirements», *Academy of Management Review*, vol. 13, no 2, 1988, σελ. 226-240.
- Fiegenbaum A.V. and Karnani A., «Output Flexibility – A Competitive Advantage for Small Firms», *Strategic Management Journal*, vol. 12, 1991, σελ. 101-114.
- Havnes P.A., «SME development – challenging the incremental models», paper presented in the 43 ICSB, *World Conference*, Singapore, 1998.
- Julien P.A., Joyal A. and Deshaies L., «SMEs and International Competition: Free Trade Agreement or Globalisation», *Journal of Small Business Management*, January 1994, σελ. 48-59.
- Kalantaridis C., «Between the Community and the World Market: Garment entrepreneurs in rural Greece», *Entrepreneurship and Regional Development*, vol. 9, 1997, σελ. 25-44.
- Kandasami S., «Internationalisation and Small- and Medium-Sized Born-Global Firms: A Conceptual Model», paper presented in the 43 ICSB, *World Conference*, Singapore, 1998.
- Karagozoglou N. and Lindell M., «Internationalisation and Small and Medium-Sized Technology-Based Firms: An Exploratory Study», *Journal of Small Business Management*, 1996.
- Labrianidis L., «Subcontracting in the Greek Garment Industry and

- the Opening up of the Balkan Markets», *Cyprus Journal in Economics*, vol. 9 (1), 1996, σελ. 29-45.
- Labrianidis L. and Kalantaridis C., «Globalisation and Local Industrial Development in the European Periphery: Enterprise Strategies in Eastern Macedonia and Thrace», *European Planning Studies*, vol. 5, no 4, 1997, σελ. 477-494.
- Leonidas C. and Katsikeas S.C., «The Export Development Process: An Integrative Review of Empirical Models», *Journal of International Business Studies*, vol. 27, 1996, σελ. 517-551.
- Roth K., «Implementing International Strategy at the Business Unit Level: The Role of Managerial Decision-Making Characteristics», *Journal of Management*, vol. 18, no 4, 1992, σελ. 769-789.
- Smallbone D. and Wyer P., «Export Activity in SMEs», CEEDR, *Working Paper Series*, no 9, 1995.
- Smallbone D., Labrianidis L., Piasecki B., Venesaar U., Todorov K., *Internationalisation, inter-firm linkages and SME development in central and eastern Europe* (financed by E.U. – Phare ACE, 1995), 1998.
- Stokes D., *Small Business Management*, DP Publications, London, 1992.
- Tammo H., Bijmolt A. and Zwart, P.S., «The Impact of Internal Factors on the Export Success of Dutch Small and Medium-Sized Firms», *Journal of Small Business Management*, July 1994, σελ. 69-83.
- Tesar G. and Moini A.H., «Longitudinal study of exporters and non-exporters: A focus on smaller manufacturing enterprises», *International Business Review*, vol. 7, 1998, σελ. 291-313.
- Van Hoorn T.P., «Strategic Planning in Small and Medium-sized Companies», *Long Range Planning*, vol. 12, 1979.

Η παπική ιεροκρατική πολιτική θεωρία και η αναίρεσή της στη μεσαιωνική κοσμική διάνοηση

Γεώργιος Ν. Γκότσης*

Περίληψη

Σκοπός της μελέτης είναι η προσέγγιση της μεσαιωνικής παπικής ιεροκρατικής πολιτικής θεωρίας, σε αντιδιαστολή προς άλλες θεωρητικές απόψεις εκπροσώπων της λόγιας ακαδημαϊκής διάνοησης, στο επίμαχο ζήτημα των σχέσεων κοσμικής και πνευματικής εξουσίας κατά τη διάρκεια του Ευρωπαϊκού Μεσαίωνα. Στα πλαίσια αυτά, διενεργείται αναφορά στη φύση, τη δομή και το περιεχόμενο του ιεροκρατικού επιχειρήματος, όπως διαμορφώθηκε υπό την πίεση δεδομένων ιστορικών περιστατικών των αρχών του XIV αιώνα. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην κοσμική κριτική της ιεροκρατικής θέσης, με βάση ένα αξίωμα συνεργατικού δυϊσμού των δύο ρυθμιστικών αρχών της μεσαιωνικής κοινωνίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η βαθμιαία κατάφαση της αυτονομίας του εμφανιζόμενου κοσμικού κράτους έναντι εξωγενών επιδράσεων, προϋπόθεση της οποίας αποτελεί η σαφής και ακριβής οριοθέτηση της κοσμικής, έναντι της εκκλησιαστικής ισχύος.

1. Εισαγωγική επισκόπηση: ιστορικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις

Η τελευταία δεκαετία του XIII αιώνα απετέλεσε μια καθοριστική καμπή στη διαχρονική εξέλιξη των σχέσεων κοσμικής και πνευματικής

* Λέκτορας Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

εξουσίας κατά τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα. Η αυτοκρατορία δεν έπαυε να συνιστά μία διαρκή δυνητική απειλή για τον παπισμό και τις κοσμικές αξιώσεις του τελευταίου· οι αμοιβαίες προστριβές σχετιζόνταν με την προσάρτηση του βασιλείου της Σικελίας στην αυτοκρατορική επικράτεια των Hohenstaufen στα 1194, γεγονός που επέτεινε προϋπάρχουσες αντιπαραθέσεις και έριδες¹. Ο γάλλος πάπας Ουρβανός IV, εκλεγμένος το 1261, και ο διάδοχος του Κλήμης IV, είχαν σαφή επίγνωση αυτού του κινδύνου που αποσοβήθηκε μόνο με την επικράτηση και την εδραίωση του γαλλικού δυναστικού οίκου των Ανδηγαυών στη Σικελία². Παράλληλα όμως, υλοποιήθηκε η παπική επιδίωξη σύστασης πολιτικών κοινοτήτων σε ιταλικά εδάφη, στο *Regnum italicum*, η διακυβέρνηση των οποίων περιήλθε, στις περισσότερες περιπτώσεις, σε φιλικά διακείμενες προς τον παπισμό αριστοκρατικές οικογένειες· με τη στήριξη των τελευταίων, η Εκκλησία έδωσε συστηματικότερη μορφή στον αγώνα κατά των αιρέσεων και των δογματικών αποκλίσεων³.

Η δυσμενής ιδεολογική θέση της αυτοκρατορικής εξουσίας έναντι του παπισμού, οφείλεται κατά κύριο λόγο στο πρόβλημα των καταβολών της πρώτης. Η ηγεμονική κυριαρχία των αυτοκρατόρων ήταν δοτή· δεν αντλείτο κατ' ευθείαν από το Θεό, αλλά προϋπέθετε την αναγκαία διαμεσολάβηση του πάπα, ως επίγειου αντιπροσώπου του Χριστού για τη δικαίωση και νομιμοποίησή της⁴. Τα ιστορικά επεισόδια της στέψης του Καρλομάγνου (Χριστούγεννα 800) και του Όθωνα Α (962) ως αυτοκρατόρων στη Ρώμη, κατέστησαν το φραγκικό βασίλειο θεοσύστατη αυτοκρατορία⁵, με βάση την προβληματική των διαδοχικών μεταφορών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (*translationes imperii*⁶). Η αρμοδιότητα για μία παρόμοια μετατόπιση του αυτοκρατορικού θεσμού από την Ανατολή στη Δύση, περιήρχετο στη δικαιοδοσία του πάπα Αδριανού μέσω της περίφημης κωνσταντινείας δωρεάς (*Constitutum Constantini*⁷), ενός ψευδεπίγραφου εγγράφου, στο οποίο υπετίθετο ότι αναγνωρίστηκε παπική κοσμική εξουσία πάνω στους λαούς της δυτικής αυτοκρατορίας. Η παραδοσιακή αντίληψη της ελέω θεού μοναρχικής εξουσίας αμφισβητήθηκε ριζικά από τους πάπες· και τούτο, παρά τις όποιες απόπειρες των γερμανών αυτοκρατόρων να αντλήσουν την εξουσία τους από το ρωμαϊκό *principatus* μέσω της αρχής *lex regia*⁸ ή της προσπάθειας του Φρειδερίκου Β' να προσδώσει αυτόνομο ιερό χαρακτήρα στην αυτοκρατορία⁹.

Η προοδευτική αναμέτρηση της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας προς τον παπισμό, εξασθένησε σημαντικά τα δύο αντιμαχόμενα μέρη, συνετέλεσε όμως στην αποκόμιση σημαντικού οφέλους για το βασίλειο της Γαλλίας. Μετά από μακροχρόνια περίοδο εσωτερικών ανταγωνισμών, η άνοδος στην εξουσία του Φιλίππου Αυγούστου (1180-1223) ως βασιλιά της Γαλλίας, προσέδωσε νέο κύρος στο γαλλικό θρόνο. Μετά την κατάρρευση της δυναστείας των Ανδηγαυών στα 1204 (απώλεια της αγγλικής κτήσης στη Νορμανδία) και την άνοδο των καπέτων στο θρόνο¹⁰, η γαλλική μοναρχία εδραιώθηκε περισσότερο την περίοδο της μακρόχρο-

νης βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΧ (1227-1270). Οι γάλλοι ηγεμόνες, σε αντίθεση προς τους αυτοκράτορες, ακολούθησαν μία παραδοσιακή πολιτική φιλικών σχέσεων προς τον παπισμό, μερικότερες όμως προστριβές σε ζητήματα κοσμικής δικαιοδοσίας ασφαλώς δεν εξέλειπαν. Η προσφυγή στη ρυθμιστική εγκυρότητα του ρωμαϊκού δικαίου, κρίθηκε και στην περίπτωση αυτή αναγκαία, όπως ακριβώς συνέβη και με την οριοθέτηση της εξουσίας των αυτοκρατόρων έναντι των παπικών αμφισβητήσεων της μοναρχικής διακυβέρνησης ή του κύρους της αυτοκρατορικής ενθρόνισης¹¹.

Σοβαρότερες παρενέργειες στις φραγκο-παπικές σχέσεις φαίνεται ότι δημιούργησε η εμπόλεμη κατάσταση του βασιλείου της Γαλλίας προς την Αγγλία, την τελευταία δεκαετία του XIII αιώνα. Η αναζήτηση προσθέτων φορολογικών εσόδων για στρατιωτικές ανάγκες, συνοδεύθηκε από την επιβολή φορολογίας στον κλήρο, με συνέπεια τη ρήξη του Φιλίππου ΙV, γνωστού ως Φιλίππου Ωραίου¹², προς τον πάπα Βονιφάτιο VIII (Βενέδικτος Gaetani, 1235-1303). Εκλεγμένος στα 1294 μετά την παραίτηση του Κελεστίνου V, ο Βονιφάτιος επεχείρησε κατά το έτος 1296 να αποτρέψει τη φορολόγηση κληρικών προσόδων και άλλης εκκλησιαστικής έγγειας ιδιοκτησίας, με έκδοση παπικής βούλας που απαγόρευε επιβολή φόρων στο γαλλικό κλήρο χωρίς παπική συγκατάθεση.

Εντονότερες περιπλοκές στις ήδη τεταμένες σχέσεις του γαλλικού στέμματος προς τον παπισμό, δημιούργησε η σύλληψη και καταδίκη επί προδοσία του επισκόπου Βερνάρδου Saisset της Pamier κατά το 1301, παρά την αναμφισβήτητη παπική δικαιοδοσία επί των επισκόπων. Τη σύγκληση των γάλλων επισκόπων στη Ρώμη, προς εξέταση της πρωτοφανούς αυτής συμπεριφοράς του Φιλίππου, ακολούθησε άμεση βασιλική αντίδραση¹³, με κορύφωση τη θυελλώδη συνάθροιση των τριών κοινωνικών τάξεων του βασιλείου της Γαλλίας στο Παρίσι (Φεβρουάριος 1302). Η παπική θέση κατέστη δυσχερής μετά την αδιέξοδη έκβαση της συνόδου της Ρώμης, γεγονός που ώθησε το Βονιφάτιο στην κλιμάκωση της κρίσης με την έκδοση της περίφημης εγκυκλίου *Unam Sanctam* (Νοέμβριος 1302), ενός σημαντικότερου κειμένου¹⁴, που αντανακλά την παπική σύλληψη της σχέσης κοσμικής και πνευματικής εξουσίας. Η βεβαίωση της βασιλικής υπαγωγής στην παπική *auctoritas*, προκάλεσε τη δραματική και αμετάκλητη επιδείνωση της κατάστασης, μέσω της προσαγωγής του πάπα σε δίκη από μία γενική σύνοδο της εκκλησίας (Ιούνιος 1303).

Η διαδικασία έναρξης της δίκης του Βονιφάτιου σε μία σύνοδο του βασιλικού συμβουλίου στο Λούβρο (12 Μαρτίου 1303) συνοδεύθηκε με μία εκκλησιαστική σύνοδο, στην οποία ανταποκρίθηκε ικανός αριθμός ανώτατων ιεραρχών, καθ' εξοχήν γαλλικής εθνικότητας. Το γεγονός αυτό καθ' εαυτό παραμένει χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του δυτικού χριστιανισμού. Ο Γουλιέλμος του Nogaret, εκπροσωπώντας τη διώκουσα αρχή, παρέθεσε ένα δριμύτατο κατηγορητήριο, συμφώνως προς το οποίο, ο Βονιφάτιος χαρακτηρίσθηκε ως αιρετικός, φιλοχρήματος σφετε-

ριστής του αποστολικού θρόνου, αμαρτάνων αμετανόητα και επιβουλευόμενος την ειρήνη και ενότητα της εκκλησίας¹⁵. Οι κατηγορίες που προσήφθησαν, περιείχαν το στοιχείο της υπερβολής. Ο Βονιφάτιος δε συνιστούσε, παρά μόνο υποτύπωση της βδελυγμίας της ερημώσεως του Ναού, συμφώνως προς το εικονολογικό περιεχόμενο της αποκαλυπτικής εσατολογίας (*Δανιήλ* 9, 27). Ο θάνατος του Βονιφάτιου προσέφερε μία βιώσιμη διέξοδο από την κρίση· ο διάδοχός του Κλήμης V, εξέδωσε διασάφηση της *Unam Sanctam* προς την κατεύθυνση ότι η εγκύκλιος αυτή δε μετέβαλε την προγενέστερη σχέση του παπισμού προς τη γαλλική μοναρχία¹⁶ ενώ η μετακίνηση της παπικής αυλής στην Αβινιόν (1309-1377), έθεσε τον παπικό θεσμό υπό άμεση γαλλική εποπτεία¹⁷.

2. Η βασιλική εξουσία στη μεσαιωνική πολιτειολογική σκέψη

Η βασιλεία απετέλεσε την προσφιλέστερη μορφή διακυβέρνησης στη μεσαιωνική Ευρώπη. Η ιδέα εν τούτοις ενός βασιλιά ως απόλυτου ηγεμόνα, ως *princeps*, υπό την έννοια του ρωμαϊκού δικαίου, με απεριόριστες εκτελεστικές και νομοθετικές αρμοδιότητες, δεν έτυχε ευρύτερης αποδοχής από τη μεσαιωνική διάνοηση. Η θεοκρατική έννοια ότι ο βασιλιάς αντλούσε την εξουσιαστική αρχή από το Θεό, δεν σήμαινε κατ' ανάγκη ότι η βασιλική εξουσία όφειλε να είναι απεριόριστη, με εξαίρεση την περίπτωση που επιχειρήθηκε η εξομοίωση της ηγεμονικής προς τη θεία εξουσία.

Σύμφωνα με την παράδοση του ρωμαϊκού δικαίου, ο ύπατος ηγεμόνας (*princeps, imperator*) δεν ήταν υποχρεωμένος να εναρμονίσει τη συμπεριφορά του προς ισχύουσες έννομες δεσμεύσεις¹⁸ (*legibus solutus*), ενώ οι αποφάσεις του διέθεταν έννομη ισχύ (*Πανδέκτης*, 1.3.31). Ιδιαίτερη σημασία προσέλαβε η αρχή *lex regia*¹⁹, αναφερόμενη από τον Ουλπιανό (*Πανδέκτης*, 1.4.1 pr) κατά την οποία ο λαός της Ρώμης μετεβίβασε κάθε νομοθετική και εκτελεστική εξουσία στο ρωμαίο αυτοκράτορα. Παράλληλα, το ιδεώδες της βασιλικής διακυβέρνησης ως μίμησης θεού, προσφιλές στην ελληνιστική πολιτειολογική γραμματεία²⁰, ανεβίωσε στην περίφημη μεσαιωνική φιλολογία των κατόπτρων ηγεμόνος (*Speculum principis*), με έμφαση σε μία ηθικο-πλαστική και παιδευτική ρητορική προς καλλιέργεια και προαγωγή των ηγεμονικών αρετών²¹.

Η αριστοτελική επίδραση κατά τη διαπραγμάτευση διαφορετικών ειδών διακυβέρνησης, έδωσε ώθηση στην εμφάνιση νέων επιχειρημάτων υπέρ ή κατά της μοναρχικής εξουσίας. Στο επίκεντρο της συζήτησης, τέθηκε η δεσποτική κυριαρχία προς αποκόμιση ιδίου οφέλους, καθώς και η πολιτικώς ή συνταγματικώς οριοθετημένη άσκηση εξουσίας ελεύθερων ατόμων σε ελεύθερους πολίτες (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, I, 7,

1255b και III. 6, 1278 b-1279a). Με αφετηρία την παραπάνω προβληματική, ο Πτολεμαίος της Lucca (1236-1326), δομικανός μοναχός, εξέφρασε την προτίμησή του υπέρ μιας εννόμως συντεταγμένης πολιτείας, παρά υπέρ της μοναρχικής εξουσίας. Ιδιαίτερη σημασία προσέλαβε η αριστοτελική διάκριση της άσκησης εξουσίας υπό ενός, λίγων ή πολλών, με γνώμονα το κοινό αγαθό ή αντιθέτως, το ιδιοτελές συμφέρον των αρχόντων εις βάρος των αρχομένων. Καθοριστική όμως απέβη η ακινάτεια προσαρμογή της αριστοτελικής ορολογίας, με συνέπεια τη διάκριση δύο δυναμικών ισοτίμων εννόμων μορφών διακυβέρνησης, καταλλήλων σε διαφορετικούς τύπους πολιτειακής συγκρότησης: της βασιλικής και της πολιτικής διακυβέρνησης που αντιστοιχούν στη μοναρχική και τη συντεταγμένη πολιτεία²². Δυσχερής απέβη η θεμελίωση της μοναρχικής εξουσίας σε προκείμενες αντλούμενες από τη ρωμαϊκή πολιτική παράδοση και κατ' εξοχήν από τον Κικέρωνα²³. Η ρωμαϊκή ταύτιση της βασιλείας προς την απολυτότητα της κυριαρχίας, μπορούσε να παρακαμφθεί, σε περιπτώσεις αιρετής βασιλείας, με συνδυασμό στοιχείων μεικτού πολιτεύματος, καθώς διαφαίνεται σε προσπάθειες εξύμνησης της βασιλείας, σε πηγές της ανθρωπιστικής γραμματείας του XV αιώνα²⁴.

Η πραγματεία, *De regimine principum*²⁵, αποδιδόμενη στον Ακινάτη, απετέλεσε την πρώτη πραγματεία υπέρ της βασιλείας, υπό την αριστοτελική εννοιολογία. Εξίσου δυσχερής, απέβαινε η απόπειρα θεμελίωσης της μοναρχικής διακυβέρνησης σε αριστοτελικές προκείμενες· για το λόγο αυτό, κρίθηκε αναγκαία η προσφυγή στην εμπειρία της εποχής (*experimentum*), ως συνηγορούσης εμμέσως υπέρ της βασιλείας. Σε αντίθεση προς τις πολιτειακές διενέξεις των ιταλικών πόλεων, η μοναρχική εξουσία αποτελεί άριστο πολίτευμα, διότι συμβάλλει καθοριστικά στη διατήρηση της ειρήνης και της κοινωνικής συνοχής και την υπέρβαση των διχογνωμιών και πολιτικών αντιπαραθέσεων (κεφ. 2). Η άσκηση εξουσίας από μία κοινότητα πολιτών, δια των ετησίως εκλεγόμενων αρχόντων, ασφαλώς διέθετε αρκετά πλεονεκτήματα την περίοδο άνθησης της ρωμαϊκής δημοκρατίας· ωστόσο, αυτή η πολιτειακή μορφή είναι επιρρεπής σε διενέξεις και πολιτικές έριδες και τελικώς σε αυτή την τυραννία, την καταπιεστική αρχή ενός, με ιδιοτελείς σκοπούς. Η βασιλεία είναι ριζικά διαφορετική από την τυραννία· προϋποθέτει ένομες δεσμεύσεις, ελευθερία υπηκόων και διασφάλιση του κοινού αγαθού, συνεπώς ελεύθερη αποδοχή, σε αντίθεση προς την τυραννική εξουσία, τη χειρίστη μορφή διακυβέρνησης. Επιπλέον, συνιστά παράγωγο κοινών επιδιώξεων μιας ηθικής και πολιτικής κοινότητας, μετουσιωμένων στο πρόσωπο του έννομου μονάρχη, ως εγγυητή του κοινού οφέλους (κεφ. 10-11).

Το έργο *De regimine principum*²⁶ του Aegidius Romanus, αφιερωμένο στο Φίλιππο IV της Γαλλίας, αντανακλά βασικές αριστοτελικές επιδράσεις για τη σημασία της πολιτικής κοινωνίας στην ανθρώπινη συνύπαρξη. Περιεχόμενο του έργου αποτελεί η ένθερμη συνηγορία υπέρ της βα-

σιλείας, ως άριστης μορφής πολιτικής κυριαρχίας (κεφ. 3, fol. 269 v). Τα προβαλλόμενα επιχειρήματα αφορούν την ανωτερότητα της βασιλικής διακυβέρνησης: α) σε όρους διατήρησης της ενότητας και ειρήνης β) ως προς την υπεροχή πολιτικής ισχύος (*civilis potentia*) ως συνέπεια της οργανωτικής ενότητας γ) κατά το βαθμό αντιστοιχίας προς άλλες οργανωμένες μορφές συμβίωσης στο ζωικό βασίλειο και δ) σε σχέση προς την παρατηρούμενη πολιτειακή δομή των ιταλικών πόλεων-κρατών. Οι αυτόνομες ιταλικές πόλεις, κατά το πρότυπο της *res publica*, στερούμενες βασιλικής αρχής, παρουσιάζουν έκδηλα μειονεκτήματα: υποφέρουν από έλλειψη ευημερίας, γνωρίζουν διαρκείς συγκρούσεις και διαμάχες και σπαράσσονται από πολιτικές διενέξεις και ατελείωτες εμφύλιες αναμετρήσεις – δεν υφίστανται πόλεις (*civitates*) χωρίς πολιτική διαφορά, ασυμφωνία (*dissensio*) και πολέμους (*guerrae*) (κεφ. 3, fol. 270r-270v). Αντιθέτως, ο δομικανός Πτολεμαίος της Lucca²⁷, υιοθέτησε μια λιγότερο ευνοϊκή στάση έναντι της μοναρχίας, εκφράζοντας την προτίμησή του για την πολιτική έναντι της δεσποτικής ή βασιλικής διακυβέρνησης (*De regimine principum*, III 3, σελ. 14-17). Κατ' αναλογία προς τη δομή του δομικανικού τάγματος, ο Πτολεμαίος υπεστήριζε την ανάγκη έννομης οριοθέτησης των βασιλικών δικαιοδοσιών. Η συμμορφούμενη προς νόμους πολιτική συμπεριφορά, απορρέει από το βιβλικό πολιτικό υπόδειγμα²⁸ (*Δευτερονόμιο*, XVII, σελ. 18· I *Σαμουήλ*, XII, σελ. 12-14) καθώς και από την εμπειρία της ρωμαϊκής δημοκρατίας πριν από την κατάλυσή της από τον Ιούλιο Καίσαρα. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις όμως, η βασιλεία καθίσταται προσφορότερη μορφή διακυβέρνησης, ειδικότερα: α) όταν η αναρχία της μεταπρωτικής υπαρκτικής συνθήκης του ανθρώπινου γένους επιτάσσει μεγαλύτερη πειθαρχία, καταναγκασμό και συγκέντρωση ισχύος, β) επειδή ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες και νοσοτροπίες λαών με χαμηλό αίσθημα πολιτικής αυτεπίγνωσης, συμμετοχικής συνείδησης και ευθύνης, επιρρεπών στην ετερονομία, τον ετεροκαθορισμό των πολιτικών αποφάσεων. Αντιθέτως, η πολιτική ψυχολογία που διαμορφώθηκε στις ιταλικές πόλεις, ευνοούσε αντίθετες πολιτικές λύσεις και γ) όταν λόγοι γεωγραφικής και εδαφικής υφής επιβάλλουν τη σύσταση μιας συγκεντρωτικής εξουσίας, ενώ η πολιτική αρχή προσιδιάζει σε αυτόνομες πόλεις, η βασιλική αρχή εξυπηρετεί τις ανάγκες μεγαλύτερων και ευρύτερων πολιτειακών μορφωμάτων.

Θεωρητικές αντιλήψεις περί απόλυτης μοναρχίας ανεπτύχθησαν κατά διπλό τρόπο: είτε συναγόμενες από ιδέες σχετικές προς την έννοια του ρωμαϊκού *principatus* και της αυτοκρατορίας (*imperium*), είτε από μία απόπειρα θεωρητικής δικαίωσης του παπικού θεσμού. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ανέπτυξε αξιόλογους μηχανισμούς διακυβέρνησης, εδραζόμενες στην πεποίθηση της επίγειας αντιπροσώπευσης του Χριστού και τη μονοπώληση των αποστολικών εξουσιών του Πέτρου. Οι πάπες διέθεταν εκτεταμένες νομοθετικές αρμοδιότητες και ένα ευρύτατο φάσμα εκτελεστικών δικαιοδοσιών: παρά τον αιρετό χαρακτήρα της παπικής εκλογής,

οι αντίστοιχες εξουσίες ήταν τυπικά απεριόριστες. Κατά τη διάρκεια του XIII αιώνα, η συνηγορία υπέρ της παπικής απολυταρχίας έτυχε πληρέστερης επεξεργασίας²⁹, θεμελιωμένη στην ορολογία του κανονικού δικαίου, αλλά και στην αντίστοιχη εννοιολογία του ρωμαϊκού-αυτοκρατορικού πολιτειακού ιδεώδους. Το πολιτικό δόγμα της μοναρχικής διακυβέρνησης, απετέλεσε την ιδεολογική έκφραση της μεσαιωνικής θεοκρατικής κοσμοσύλληψης και τη συστηματική οργανωτική αρχή, με βάση την οποία συγκροτήθηκε μία έλλογη περιεκτική θεώρηση του κόσμου και της κοινωνίας, ικανή να αντιπαρατεθεί στις προκλήσεις του μεσαιωνικού αβερροϊσμού, αριστοτελισμού και ρεαλισμού. Πέραν όμως των σαφών κοσμολογικών και ανθρωπολογικών διαστάσεων, *τα απολογητικά κείμενα της παπικής και βασιλικής μοναρχίας, υπηρέτησαν με συνέπεια το σκοπό της σύστασης μιας ενιαίας, ομοιογενούς και δομικά σταθερής χριστιανικής κοινωνίας*. Στο επίκεντρο αυτής της προβληματικής, βρισκόταν η ουσιαστική αναλογία μεταξύ του κοσμικού ή πνευματικού μονάρχη, του αυτοκράτορα ή του πάπα, και της ενοειδούς πηγής του παντός, του Θεού, ως υπαρκτικής πρώτης αιτίας όλης της πνευματικής και υλικής πολυείδους³⁰. Το κοσμολογικό πρότυπο της αναγωγής στην αρχή της δημιουργίας, στα πλαίσια ενός σχήματος διαδοχικών ιεραρχικών υπαγωγών των υποδεέστερων (inferiores) στα υπέρτερα (superiores), βρίσκει την πλήρη δικαίωσή του στην περίπτωση μιας συγκεντρωτικής, αντι-φεουδαλικής και γραφειοκρατικής μοναρχικής εξουσίας.

Περαιτέρω, ισχυρά ιδεολογικά ρεύματα της ύστερης μεσαιωνικής εποχής, κατέδειξαν το γεγονός της υιοθέτησης αυτής της πολιτικής συμβολικής, σε καθαρώς εγκόσμιες προοπτικές. Ιδιαίτερη σημασία απεδόθη στο ζήτημα της έννομης άσκησης εξουσίας³¹. Η ισχύς κανόνων θεού δικαίου μετριάσθηκε σε περιπτώσεις αναγκαίας προσφυγής στις γενικές φυσικο-δικαιϊκές αρχές της ισότητας και επιείκειας (aequitas) ή επίκλησης της προτεραιότητας εκτάκτων αναγκών ή προφανούς δημοσίου οφέλους. Κανονιστικές επιταγές και ρυθμιστικοί κανόνες, απετέλεσαν τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ βασιλείας και τυραννίας. Κατά τον Πτολεμαίο της Lucca, η πολιτική αρχή θεωρήθηκε ταυτόσημη της συμμόρφωσης προς κανόνες δικαίου, καθορίζοντας τα όρια της πολιτικής εξουσίας σε μία συντεταγμένη πολιτεία. Ο Ιωάννης Fortescue³², υπερασπιζόμενος τις θεμελιώδεις καταστατικές αρχές της αγγλικής βασιλείας, συνέδεσε την πολιτική προς τη βασιλική αρχή, προβαίνοντας στη δικαίωση, τόσο των βασιλικών προνομίων, όσο και των εννόμων οριοθετήσεων τους. Ο Fortescue επεχείρησε τη διασύνδεση της συνταγματικής διάστασης του δικαίου προς τις νομοθετικές αρμοδιότητες του κοινοβουλίου στην Αγγλία. Ακόμη και ο Ιωάννης Buridan³³, θεωρητικός υπέρμαχος της μοναρχίας, προέβαλλε την άποψη ότι είναι προτιμότερη η έννομη διακυβέρνηση χωρίς βασιλική ή ηγεμονική παρουσία, παρά η εξουσία μοναρχών μη-υποκειμένων σε έννομες δεσμεύσεις (*Quaestiones*, III, σελ. 4).

Γύρω στα 1300, η κορύφωση της φραγκο-παπικής ρήξης αποτελεί το

έναυσμα για σειρά θεωρητικών αναζητήσεων, με στόχο τη δικαίωση αντιτιθέμενων πολιτικών ενδιαφερόντων. Σε διάστημα τριών ετών, διαμορφώνονται δύο διαφορετικά πολιτικά δόγματα που ενσωματώνουν θεωρητικά επιχειρήματα προς χρήση των αντίθετων πλευρών. Αξίζει να σημειωθεί ότι ολόκληρα αποσπάσματα του έργου *De ecclesiastica potestate*³⁴ του Aegidius Romanus (1301), αναπαράγονται στην εγκύκλιο *Unam Sanctam*, ενώ διαπρεπείς νομομαθείς τίθενται στην υπηρεσία των συγκρουόμενων μερών. Τα έργα του Aegidius Romanus και Ιακώβου Viterbo αποτελούν προσύλληψη των μεταγενέστερων ιεροκρατικών θεωρητικών κατασκευών του Αυγουστίνου Triumphus και του Alvarus Pelagius³⁵, ενώ οι συνήγοροι του γαλλικού στέμματος προσέφεραν την έλλογη θεωρητική συνηγορία υπέρ της βασιλικής διακυβέρνησης με άξονα τέσσερις αξιόλογες πραγματείες: i) Το ανώνυμο πόνημα *Disputatio inter clericum et militem*³⁶, συνταχθέν πιθανώς στα 1296, ως απάντηση στις παπικές βούλες *Clericis laicos* και *ineffabilis amoris*. Το δημόδες αυτό κείμενο διακρίνεται για τη λογική συνάφεια των επιχειρημάτων του υπέρ της βασιλικής απολυταρχίας, ii) το έργο ανωνύμου *Quaestio in utramque partem*³⁷ (1302), θεωρείται απόπειρα ανασκευής των θέσεων της παπικής εγκυκλίου *Ausculta fili*. Διδακτικής και λόγιας υφής, το έργο εξετάζει επιχειρήματα υπέρ και κατά των ιεροκρατικών αξιώσεων, iii) το έργο *Quaestio de potestate papae*, γνωστό ως *Rex pacificus*³⁸, αποτελεί πραγματεία στην υπηρεσία της γαλλικής μοναρχίας. Παρά τη διάρθρωσή του υπό μορφή σχολαστικής *disputatio*, το κείμενο θεωρείται απάντηση του Πανεπιστημίου του Παρισιού στην εγκύκλιο *Unam Sanctam*, και iv) το έργο *De potestate regia et papali*³⁹ του Jean Quidort, συγγραφέν στις αρχές του 1303, εκλαμβάνεται ως η πλέον εμπεριστατωμένη μελέτη υπέρ της βασιλικής ισχύος. Αξίζει εν προκειμένω να υπογραμμισθεί ότι το αξίωμα της παπικής πληρότητας εξουσίας βρίσκεται στο επίκεντρο της συζήτησης, σε μία περίοδο εμφανούς άνθησης μιας πολιτικής φιλολογίας, που προβάλλει το ιδεώδες βασιλικής διακυβέρνησης στα πλαίσια αναδυομένων εθνικών μοναρχιών (γαλλική, αγγλική, ισπανική)⁴⁰. Κοινό θεωρητικό υπόβαθρο αυτών των αντιλήψεων, είναι η πεποίθηση ότι στο εσωτερικό ενός βασιλείου, ο βασιλιάς διαθέτει απόλυτες και αναφαίρετες δικαιοδοσίες – *Rex est imperator in regno suo*. Αυτή η νέα σύλληψη της βασιλικής εξουσίας κατά το αυτοκρατορικό πρότυπο, προεκτείνει τις προγενέστερες απόψεις του Jean de Blanot (1260) περί ανωτάτου μονάρχη, ως *princeps in regno suo*, συμβάλλοντας στη θεμελίωση της βασιλικής απολυταρχίας ως *auctoritas regia*, αντλούμενης από μία ευρύτερη επιστήμη του άρχειν, *certa scientia*.

3. Η παπική πολιτική ιδεολογία: ο παπισμός ως οικουμενική δύναμη

3.1. Οι καταβολές: εδραίωση και κοσμικές αξιώσεις του παπισμού

Το περίπλοκο πρόβλημα των σχέσεων πνευματικής και κοσμικής εξουσίας, ρυθμιζόταν, καθ' όλη τη διάρκεια του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα, από μία και μοναδική ρήση, γνωστή ως γελασιανό δυϊστικό δόγμα σαφούς οριοθέτησης των δύο εξουσιών⁴¹. Απευθυνόμενος σε μία επιστολή του έτους 494 προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα Αναστάσιο⁴², ο πάπας Γελάσιος Ι υπεστήριξε την άποψη ότι δύο κύριες ρυθμιστικές αρχές συνέχουν το σύνολο χριστιανικό κόσμο: η ιερά αυθεντία των παπών (*auctoritas sacra pontificum*) και η βασιλική εξουσία (*regalis potestas*).

Η προοπτική αυτή διασαφείται περαιτέρω σε κείμενο του έτους 496, στο οποίο προβάλλεται το αίτημα συνεργατικής αμοιβαιότητας μεταξύ εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας στα πλαίσια επακριβούς διάκρισής τους: ο αυτοκράτορας υπόκειται στους επισκόπους μόνο για θέματα πίστης (*res divinae*), ενώ οι επίσκοποι οφείλουν να προσφεύγουν στην αυτοκρατορική δικαιοδοσία επί κοσμικών υποθέσεων⁴³. Η κατοχύρωση της διάκρισης των εξουσιών παρέμενε αδιαμφισβήτητη επί μακρόν, το γελασιανό δόγμα ωστόσο δεν έπαυε να αντανακλά την πολιτική και θεσμική υφή της μεταρωμαϊκής Ευρώπης και ως εκ τούτου, υπέκειτο σε επανερμηνείες και αναθεωρήσεις, ιδίως μετά τον ενδέκατο αιώνα⁴⁴.

Αφορμή για περαιτέρω εξελίξεις, προσέφερε η ευρύτατη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του πάπα Γρηγορίου VII (1073-1085) με στόχο την προάσπιση της αυτονομίας και ελευθερίας της εκκλησίας, έναντι κοσμικών παρεμβάσεων. Απώτερη εν τούτοις επιδίωξη του Γρηγορίου VII παρέμενε η σύσταση ενός ενιαίου και ομοιογενούς πολιτισμικού χώρου, εντός του οποίου η εκκλησία θα διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο. Η αναβάθμιση της παρουσίας της εκκλησίας στο χριστιανικό κόσμο αποκαλύπτεται στην περίφημη έριδα περί περιβολής⁴⁵ και την ταπεινωτική θέση στην οποία περιήλθε ο Ερρίκος IV έναντι του πάπα (1077). Ο παπισμός διέθετε πλέον μία περίβλεπτη ηθική και πνευματική ηγεμονία σε σύνολη τη χριστιανική κοινωνία (*societas christiana*), σε μία πολιτισμική πραγματικότητα στην οποία η εκκλησία ταυτιζόταν με την ίδια την πολιτική κοινωνία (*res publica christiana*), ως συνένωση των πιστών (*universitas fidelium*). Υιοθετώντας τη στρατηγική του πάπα Γρηγορίου Ι (590-604), ο παπισμός αναγορεύθηκε σε θεοσύστατο θεσμό με υπερεθνικές αξιώσεις αποδοχής: αλλά και η παπική πολιτική στόχευε στη διεθνή ηγεμονική κυριαρχία, αναπτύσσοντας ένα αξιοσημείωτο νομικο-γραφειοκρατικό σύστημα, με άξονα τη δικαιοσύνη ενοποίηση της δυτικής χριστιανοσύνης⁴⁶. Για την επίτευξη αυτού του εγχειρήματος, η παπική διπλωματία απαιτούσε την εξεύρεση οικονομικών, εκπαιδευτικών και παραγωγικών πόρων

- δεν είναι συνεπώς τυχαίο το γεγονός ότι οι δημοσιονομικές υποχρεώσεις κληρικών προς κοσμικούς ηγεμόνες, κατέστησαν αντικείμενο εκτενούς συζήτησης στις απαρχές του XIV αιώνα⁴⁷.

Σοβαρό βήμα προς την κατεύθυνση εδραίωσης της παπικής ισχύος, απετέλεσε η υιοθέτηση από τους πάπες μιας καθαρώς ιεροκρατικής αντίληψης, συμφώνως προς την οποία οι ύπατοι κοσμικοί ηγεμόνες, αυτοκράτορες και βασιλείς, δε διέφεραν σε τίποτε από τους λοιπούς πιστούς έναντι των παπών, ως επιγείων αντιπροσώπων του Χριστού. Αυτή η απόρριψη της εγγενούς ιερότητας του βασιλικού αξιώματος έδωσε αφορμή σε περαιτέρω παπικές παρεμβάσεις στην κοσμική σφαίρα. Εκμεταλλευόμενος τη διένεξη του Φιλίππου Αυγούστου της Γαλλίας, προς τον Ιωάννη της Αγγλίας λόγω του επίμαχου ζητήματος των νορμανδικών κτήσεων (1204), ο πάπας Ιννοκέντιος III (Lotario Segni, 1198-1216) εξέδωσε την περίφημη εγκύκλιο *Novit ille*⁴⁸: συμφώνως προς αυτήν, δεν είναι μεν δυνατή η παπική απόφαση επί εδαφικών-κοσμικών διεκδικήσεων, παρέχεται ωστόσο στον πάπα η δυνατότητα κρίσης επί εγκοσμίων υποθέσεων για λόγους αμαρτίας - *ratione peccati*. Γεγονότα όπως η διάσταση της αμαρτίας, για την οποία επιβάλλεται η παπική ανάμειξη. Για τη λογική της εγκυκλίου *Per Venerabilem*⁴⁹, οι πάπες κατέχουν και τα δύο ξίφη, ο κοσμικός καταναγκασμός (κοέρκιον) ασκείται εν τούτοις από βασιλείς και ηγεμόνες, χωρίς να αποκλείεται το στοιχείο των ηθικο-νουθετικών παραινήσεων εκ μέρους των παπών με στόχο την εναρμόνιση της, κοσμικής εξουσίας προς πνευματικούς και σωτηριολογικούς σκοπούς.

Η ιεροκρατική προοπτική εκφράσθηκε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο στην *Unam Sanctam* του Βονιφάτιου VIII, με την οποία επικυρώθηκε και τυπικά το προϋπάρχον ιεροκρατικό δόγμα. Ο πάπας κατέχει και τα δύο ξίφη, το ένα ασκείται δια της εκκλησίας από χέρια ιερέων, το άλλο χάρη της εκκλησίας από βασιλείς και ευγενείς με κληρική αρωγή. Το δεύτερο όμως υποτάσσεται στο πρώτο, η κοσμική υπόκειται στην πνευματική εξουσία⁵⁰. Για το λόγο αυτό οι κοσμικοί ηγεμόνες κρίνονται από πάπες, δεν ισχύει όμως το αντίστροφο. Τυπική περίπτωση τούτου προσέφερε η καταδίκη του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β΄ από τη σύνοδο της Λυών (1245), στα πλαίσια των σφοδρών αντιπαραθέσεων⁵¹ του πρώτου προς τους πάπες Γρηγόριο ΙΧ (Ugolino de Segni, 1227-1241) και Ιννοκέντιο ΙV (Sinibaldo Fieschi, 1243-1254).

3.2. Το περιεχόμενο των ιεροκρατικών πολιτικών ιδεών

Το ιεροκρατικό επιχείρημα συνιστά μία σύνθετη λογική και εννοιολογική κατασκευή, με συνέπεια και αναλυτική συνάφεια. Η διάρθρωση του επιχειρήματος περιλαμβάνει μία σειρά διαδοχικών λογικών νοηματικών υπαγωγών από τα γενικότερα στα μερικότερα, κατά την εξής θεματολογική ακολουθία:

α) Θεμέλιο της ιεροκρατικής σκέψης ως πολιτικού επιχειρήματος αποτελεί η διατύπωση που αποδίδεται στον Ούγωνα του Αγ. Βίκτωρος (ca 1098-1142), κατά την οποία σε κάθε συντεταγμένη χριστιανική κοινωνία η πνευματική εξουσία διατηρεί το δικαίωμα εγκαθίδρυσης κοσμικών αρχών και κρίσης των ηγεμονικών πράξεων, σε περιπτώσεις εκτροπής ή παρέκκλισης από εκκλησιαστικές επιταγές. Η πνευματική εξουσία εν τούτοις θεσμοθετείται κατ' ευθείαν εκ του Θεού, απορρέει από τη θεία βούληση στην οποία και μόνο καθίσταται υπόλογη, κατά τη ρήση *spiritualis diiudicat omnia, et ipse a nomine iudicatur*⁵².

β) Η βασική πρόταση ότι ο πάπας κατέχει και τα δύο Ξίφη, πνευματικό και κοσμικό, εμφανίζεται κατ' αρχήν σε μία παιδευτική-συμβουλευτική επιστολή του Βερνάρδου του Clairvaux (1090-1153) προς τον πάπα Ευγένιο III (Pierre Bernard, 1145-1153) στα 1150. Η κοσμική εξουσία οφείλει να ενεργεί, όταν απαιτείται, κατόπιν υπόδειξης της ιερατικής αρχής, μετά από εκκλησιαστικό παράγγελμα, *ad nutum sacerdotis*⁵³. Η σύλληψη της βασιλείας ως διακονίας, προσδίδει αυτομάτως ιερότητα στο φορέα της κοσμικής εξουσίας, τον καθιστά ιερατικό λειτουργό, *sacerdotii minister*⁵⁴, κατά την έκφραση του Ιωάννη του Salisburys (c. 1115-1180): επιβάλλεται ως εκ τούτου η συμμόρφωση της ηγεμονικής εξουσίας προς τις θείες εντολές και τους ιερούς κανόνες, άλλως επισείεται η απειλή του εξαναγκασμού.

Κατά τον Ρουφίνο, επίσκοπο της Assisi (περί τα 1150-1191), η κατοχή και των δύο Ξιφών από τον πάπα, είχε τη σημασία ότι η άσκηση του κοσμικού Ξίφους δεν ήταν επιτρεπτή. Ο αυτοκράτορας αντλούσε κατ' αρχήν *-principaliter-* την εξουσία του από το Θεό ως πηγή του παντός, αλλά την ελάμβανε δια του πάπα, εν συνεχεία *-secundario*⁵⁵.

γ) Οι κανονολόγοι του δωδεκάτου αιώνα, μεταξύ των οποίων οι Huguccio της Πίζα (περί τα 1180-1210), Ριχάρδος Anglicus και Ιωάννης Τευτονικός (περί τα 1210-1245), εξέφρασαν σοβαρές επιφυλάξεις ως προς τη βασιμότητα του ισχυρισμού ότι οι πάπες κατέχουν και τα δύο Ξίφη. Σε αντίθεση όμως προς τα παραπάνω σχόλια, τη *glossa ordinaria* στο *Decretum* του Γρατιανού, η συνήθης κανονολογική πεποίθηση, εκφρασθείσα στη *glossa ordinaria*, τον σχολιασμό των διατάξεων (*Decretales*) του πάπα Γρηγορίου ΙΧ από τον Βερνάρδο της Πάρμα και τον Ραϊμόνδο του Penafort, συνηγορούσε υπέρ της ιεροκρατικής αξίωσης⁵⁶. Η ερμηνεία αυτή υιοθετήθηκε πλήρως από τον Ακινάτη κατά την ανασκευή των απόψεων του Πέτρου Λομβαρδού (1100-1160), κατά τις οποίες η εκκλησία διέθετε μόνο το πνευματικό Ξίφος. Κυρίως όμως, η εδραίωση των ιεροκρατικών απαιτήσεων αποτελεί επίτευγμα των σχολιαστών στις εγκυκλίους του Ιννοκεντίου ΙΙΙ, για τους οποίους ο αυτοκράτορας λαμβάνει το κοσμικό Ξίφος από τον πάπα, παρά το γεγονός ότι ο αυτοκρατορικός θεσμός αντλείται κατ' ευθείαν εκ του Θεού⁵⁷.

δ) Η ιεροκρατική σύλληψη της αλληγορίας των δύο Ξιφών, εντάσσεται πλήρως στο πρόγραμμα παπικής διακυβέρνησης της χριστιανικής

κοινωνίας⁵⁸. Η ιεροκρατική λογική ως μονιστική θεώρηση της κοινωνίας, αποκλείει κάθε προοπτική συνύπαρξης δύο ισότιμων ρυθμιστικών αρχών του βίου. Κατά την πεποίθηση του Hostiensis, κανονολόγου του XIII αιώνα, η ύπαρξη δύο κεφαλών, πνευματικής και κοσμικής, στο ενιαίο και αδιάσπαστο χριστιανικό corpus, αποτελεί τερατούργημα⁵⁹. Το ιεροκρατικό επιχείρημα προτάσσει μία χριστολογική πολιτική λογική, απορρέουσα από το αξίωμα κατά το οποίο ο πάπας, ως αντιπρόσωπος του Χριστού (vicarius christi) και διάδοχος του Πέτρου (vicarius Petri) διαθέτει επουράνια και επίγεια εξουσία⁶⁰. Κατά μία ιδιαίτερη ανάγνωση της ρητορικής παράφρασης των λόγων του Χριστού προς τον απόστολο Πέτρο⁶¹, από τον Πέτρο Δαμιανό (1007-1072), η εξουσία του δεσμεύει και λύει (*potestas ligandi et solvendi*) προσέλαβε ακραία πολιτική σημασία⁶². Η κανονολογική σκέψη, εισάγοντας νομικούς προσδιορισμούς αυτής της κυριαρχίας από το πεδίο του ρωμαϊκού δικαίου σε υφιστάμενες εκκλησιαστικές παραδόσεις, περιέγραψε την παπική υπεροχή εντός της εκκλησίας, ως πληρότητα εξουσίας και ισχύος – *plenitudo potestatis*⁶³. Κυρίως όμως ο Hostiensis (Henricus de Segussio) ήταν εκείνος που συνέβαλε στην περαιτέρω εξέλιξη της συζήτησης, προβαίνοντας σε μία νέα εξειδίκευση της υπάρχουσας ορολογίας⁶⁴. Ακολουθώντας τις θεολογικές παρατηρήσεις του Αλεξάνδρου της Hales (περί τα 1240), του Αλβέρτου του Μεγάλου και του Θωμά Ακινάτη, ο Hostiensis εισήγαγε τη διάκριση μεταξύ *potestas ordinata* και *potestas absoluta*, κανονικής ή συνήθους εξουσίας των παπών να εναρμονίζουν τη δράση τους προς ισχύουσες νομικές δεσμεύσεις, και απόλυτης εξουσίας με απεριόριστες δικαιοδοσίες αντλούμενες από την ιδιότητά τους ως επιγείων αντιπροσώπων του Χριστού, σε ένα ιδιαίτερο φάσμα περιπτώσεων⁶⁵.

ε) Οι παραπάνω αντιλήψεις ενσωματώθηκαν στη σύνταξη της παπικής εγκυκλίου *Unam Sanctam* του Βονιφατίου VIII. Η απόλυτη παπική δικαιοδοσία επί ηθικών και σωτηριολογικών ζητημάτων αποκτά, μέσω της επίκλησης της αρχής *ratione peccati*, εμφανή κοσμική διάσταση. Η σφαίρα της εγκοσμιότητας και η υπέρτατη αρχή της σε μία συντεταγμένη χριστιανική κοινωνία, δε διαφεύγει αυτού του κανόνος – η βασιλική εξουσία δεν αποτελεί εξαίρεση. Αντιθέτως, η παπική ανασκευή της βασιλικής ιερωσύνης ως εγγενούς ιδιότητας του βασιλικού αξιώματος, καθιστά τους κοσμικούς ηγεμόνες αμέσως υποκείμενους στην παπική βούληση. Η *Unam Sanctam* συνιστά την πλέον έγκριτη, τη συνεπέστερη και αρτιότερη πολιτική εφαρμογή του ακινάτειου αξιώματος, κατά το οποίο όλοι οι βασιλείς των χριστιανικών λαών οφείλουν υποταγή στον πάπα ανάλογη προς εκείνη που αρμόζει στο πρόσωπο του Χριστού, όπως διατείνεται άλλωστε και ο Γρηγόριος VII στο περίφημο έργο του *Dictatus papae*⁶⁶.

Την ίδια περίοδο, το δογματικό-κανονιστικό περιεχόμενο της αλληγορίας των δύο ξιφών του Βερνάρδου του Clairvaux, έτυχε περαιτέρω επεξεργασίας και ανάλυσης από υπέρμαχους του ιεροκρατικού δόγματος.

Συνήγοροι της παπικής μοναρχίας, οι Aegidius Romanus (c. 1243-1316) και Ιάκωβος του Viterbo (c. 1260-1307) ανέπτυξαν περαιτέρω την ιεροκρατική αρχή στην κατεύθυνση της plenitudo potestatis. Στο έργο του περί εκκλησιαστικής εξουσίας –*De ecclesiastica potestate*– ο Aegidius Romanus⁶⁷ κατέβαλε κάθε προσπάθεια προς διάψευση εκείνων των απόψεων των κανονολογικών συλλογών, των μη-συμβατών προς την αξίωση πλήρους παπικής ισχύος. Κατά τον ίδιο τρόπο ο Ερρίκος της Cremona, προσέφυγε σε κάθε διάταξη του *Decretum* καθώς και σε μεταγενέστερες διατάξεις κανονολόγων, προς επίρρωση παπικών αξιώσεων, ενώ ο Ιάκωβος του Viterbo καθιστά την *plenitudo potestatis*, ιδίωμα συστατικό του παπικού αξιώματος⁶⁸.

Οι ιεροκρατικές αξιώσεις την περίοδο της κορύφωσης της διένεξης του Βονιφάτιου VIII προς το γαλλικό στέμμα, προβάλλονται κατά διπλό τρόπο: είτε στην προοπτική της ιεροκρατικής ερμηνείας του δυϊστικού γελασιανού δόγματος, είτε στην κατεύθυνση της παπικής πληρότητας εξουσίας – *plenitudo potestatis*.

α) Χαρακτηριστική της πρώτης περίπτωσης, είναι η απολογία του καρδινάλιου Ματθαίου της Aquasparta, παρουσία του Βονιφάτιου VIII στη Ρώμη, κατά τη διάρκεια φραγκο-παπικών διαβουλεύσεων. Η τοποθέτηση αυτή αποτελεί κατ' ουσίαν υπομνηματισμό (*glossa*) της νοθετικής παραινετικής εγκυκλίου *Ausculta-fili*⁶⁹, που απηύθυνε ο Βονιφάτιος VIII προς τον Φίλιππο Ωραίο της Γαλλίας και προτύπωση της *Unam Sanctam*. Το κείμενο αυτό, γνωστό ως ομιλία περί παπικής εξουσίας –*Sermo de potestate papae*⁷⁰– επαναλαμβάνει τη γνωστή διάκριση πνευματικής-κοσμικής εξουσίας. Οι πάπες διατηρούν εξ υπαρχής –*principaliter*– αναφαίρετα πνευματικά δικαιώματα, αναγόμενα στο Χριστό μέσω της αποστολικής διαδοχής και ασκούν θεόδοτη εξουσία, η οποία αίρεται μόνον υπό του Θεού. Παρ' όλο που οι κοσμικοί ηγεμόνες διαθέτουν οριοθετημένες κοσμικές αρμοδιότητες, η παπική κρίση των πράξεών τους είναι αναπόφευκτη – *ratione peccati*. Στο σημείο αυτό το κείμενο υιοθετεί την άποψη της παπικής κατοχής των δύο ξιφών δυνάμει *de iure* δικαιώματος, επισημαίνεται όμως ότι δεν προσιδιάζει στο πνευματικό λειτούργημα η ανάληψη εξουσιαστικής επιβολής και η προσφυγή σε μεθόδους καταναγκασμού (κοέρκιον).

β) Η δεύτερη κατεύθυνση, ουσιαστικά ταυτόσημη στις επιδιώξεις της προς την πρώτη, προτάσσεται από τον Ιάκωβο του Viterbo, ο οποίος αναγνωρίζει την ορθότητα των θέσεων που αποδίδουν πληρότητα εξουσίας στους πάπες. Η *plenitudo potestatis* αντλείται από τη δύναμη διακυβέρνησης (*potentia gubernativa*) που παρέδωσε ο Χριστός στην εκκλησία⁷¹. Σύνολη αυτή η εξουσία, ιερατική και βασιλική (*sacerdotalis et regalis*), πνευματική και κοσμική (*spiritualis et temporalis*), ασκείται από τον πάπα ως αντιπρόσωπο του Χριστού (*vicarius Christi*).

Η εκκλησία ενέχει όλη την αληθή εξουσία (*vera potestas*) που απαι-

τείται για τη σωτηρία (*ad salutem fidelium*), επειδή αυτή η δυνατότητα επιμέλειας της ανθρώπινης σωτηρίας υποστασιοποιείται στο πρόσωπο των παπών, ως συνολική αναγκαία ισχύς (*tota potentia*).

Αυτή η εξίσωση εκκλησίας και κοινωνίας, εδραζόμενη στην πρωταρχική εξουσία του πνευματικού, έχει ως προφανή συνέπεια την έλλειψη αυτονομίας του εγκοσμίου, την ανυπαρξία υπαρκτικής αυτοτέλειας της κοσμικής σφαίρας. Όπως και στην περίπτωση της ανθρωπολογικής αντιστοιχίας ενός σώματος προς μία κεφαλή, κατ' ανάλογο τρόπο η μεσαιωνική προσομοίωση της εκκλησίας ως νηός (*navis*), ως σκάφους *en plw*, απαιτεί έναν και μοναδικό κυβερνήτη (*gubernator*) της *navis ecclesiae*⁷², της οικουμενικής εκκλησίας – *universalis Ecclesia*. Ο παραλληλισμός ενός κυβερνήτη (*unicus rector*) και μιας κεφαλής (*unum caput*) αναδεικνύει έναν και μοναδικό κύριο (*dominus*) σε κοσμικά και πνευματικά ζητήματα (*temporalium et spiritualium*) με πληρότητα εξουσίας: ο πάπας ως υπέρτατη αρχή⁷³ εντός του χριστιανικού *corpus* διαθέτει πρόσθετες νομοθετικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες προς διόρθωση υφισταμένων δικαιοκίων ατελειών, πράξεων ή παραλείψεων – *suppletio defectuum*⁷⁴. Η μονιστική αυτή αντίληψη διαθέτει βαθύτερες ανθρωπολογικές, χριστολογικές και εκκλησιολογικές προεκτάσεις, ενώ κάθε συνηγορία υπέρ του αντιθέτου συνιστά φοβερή παραμόρφωση και διαστροφή της πραγματικότητας – *igitur opinionem contrariam monstruosam*, καθώς διατείνεται ο *Hostiensis*⁷⁵.

4. Η κοσμική συμβολή:

Η αυτονομία της πολιτικής εξουσίας

4.1. Το ιδεώδες περί «ιεράς βασιλείας» στη μεσαιωνική πολιτική ιστορία

Παρέμενε όντως η παπική *auctoritas* απρόσβλητη σε κάθε εγκόσμια κριτική; Το ερώτημα αυτό απασχόλησε τους γλωσσογράφους και σχολιαστές της κωδικοποίησης του Γρατιανού, η οποία προέβαλλε την απολυτότητα των παπικών αξιώσεων· παρ' όλα αυτά, η ερμηνευτική διασάφηση αμφιλεγόμενων ρυθμίσεων του *Decretum*, κατέτεινε στο συμπέρασμα ότι η ανθρώπινη κρίση ενός πάπα που υπέπεσε σε αίρεση δεν ήταν ανέφικτη, καθώς υπεστήριξε ο *Huguccio*⁷⁶. Ορισμένοι άλλοι υπομνηματιστές παπικών εγκυκλίων, μεταξύ των οποίων ο Ρουφίνος της Ασσίζης (περί τα 1150-1191) στην περίφημη *Summa decretorum* και ο *Etienne de Tournai* προέβαλλαν την άποψη ότι καθαίρεση ενός πάπα μπορούσε να επιτευχθεί και σε περιπτώσεις άλλων ειδεχθών ή αξιοποιώνων πράξεων πέραν της αίρεσης, ικανών να επιφέρουν επισκοπική καθαίρεση γενικώς⁷⁷. Αλλά και η *glossa ordinaria* στο *Decretum*, συνταχθείσα από τον

Ιωάννη Τευτονικό, έτεινε προς την άποψη ότι η προσαγωγή ενός πάπα σε δίκη, ενώπιον ειδικής συνόδου, ήταν επιβεβλημένη για συνειδητές παπικές πράξεις δημόσιας εκτροπής ή εμφανούς παρέκκλισης, χωρίς πρόθεση διόρθωσης ή έμπρακτης μετάνοιας⁷⁸.

Η αντίθεση κοσμικής-πνευματικής εξουσίας στις αρχές του XIV αιώνα δεν απετέλεσε ένα απλό ιστορικό επεισόδιο, αλλά απεκάλυψε τη σύγκρουση δύο ριζικά διαφορετικών, ετερογενών και κατ' ουσίαν ασύμβατων κοσμοσυλλήψεων. Για την κοσμική αντίληψη, η αρχή *ratione peccati* δεν προσλαμβάνει καμία πολιτική σημασία. Αντιθέτως, η πολιτική κυριαρχία, το *regimen temporalitatis regni* ανήκει στη βασιλική δικαιοδοσία, η οποία δεν αναγνωρίζει καμία, υπέρτερη ρυθμιστική αρχή· η κοσμική κυριαρχία είναι αυτοφυής, εγγενής στις πολιτικές κοινωνίες, μη δοτή, πρωτογενής, γεγονός που της προσδίδει αυτοδικαίως, υπαρκτική αυτοτέλεια και αυτονομία. Στην κανονολογική ασάφεια ως προς τη διαδικασία σύγκλησης έκτακτης ειδικής συνόδου προς κρίση παπικών παρεκτροπών, ο Γουλιέλμος του Nogaret αντιτείνει ότι το δικαίωμα αυτό περιέρχεται στο γάλλο βασιλιά για δύο ουσιαστικούς λόγους: i) πρωταρχικό καθήκον της χριστιανικής βασιλείας αποτελούσε η προάσπιση της εκκλησίας σε εξαιρετικές περιπτώσεις κινδύνου ή απειλής ii) τούτο άλλωστε επέτασσε η σύνολη παράδοση των βασιλείων της Γαλλίας έως τον XIV αιώνα⁷⁹. Η διττή φύση της βασιλείας ως διακονίας του χριστιανικού σώματος και ως γενεαλογικής συνέχειας ευσέβειας, πίστης και αφοσίωσης στις χριστιανικές αξίες, ανακεφαλαιωνόταν στη Γαλλία του XIII αιώνα από μία ιδιαίτερη δυναστεία, την καπετιανή⁸⁰. Το ιδεώδες αυτό περί ιεράς βασιλείας (*βασιλείον ιεράτευμα*) προέβαλλε την αναμφισβήτητη θεία προέλευση του βασιλικού θεσμού στην υπηρεσία της πίστης και της εκκλησίας - η ευσεβής δυναστεία των Καπέτων συνέβαλλε στην υλοποίηση αυτού του οράματος ενός *reges christianissimi*⁸¹.

Η γαλλική μοναρχία του XIII και XIV αιώνα, υιοθέτησε πλήρως τις παραπάνω αντιλήψεις με άξονα την ισότιμη συνεργασία προς την κληρική εξουσία και στόχο την καταπολέμηση διαφόρων αιρέσεων, δεν απεδέχεται όμως τις προϋπάρχουσες ιεροκρατικές ερμηνείες του δυϊσμού των εξουσιών. Συναφής προς τα ανωτέρω είναι η διαπίστωση ενός αισθήματος επιφύλαξης, εκ μέρους της λαϊκής αριστοκρατίας⁸², έναντι των κληρικών τάξεων (*ordo clericalis*). Η δυσπιστία αυτή μετατράπηκε σύντομα σε εμφανή αμφισβήτηση των νομικών και δημοσιονομικών προνομίων του κλήρου⁸³, αλλά και σε κριτική των προϋποθέσεων βασιλικής αρωγής προς καταστολή αιρετικών παρεκκλίσεων, καθώς περιέγραψε παραστατικά ο πλέον αντιπροσωπευτικός εκπρόσωπος της μεσαιωνικής γαλλικής αριστοκρατικής ιστοριογραφίας⁸⁴, ο Jean de Joinville, στην εξύμνηση της προσωπικότητας και των πράξεων του Λουδοβίκου ΙΧ, του άγιου βασιλιά⁸⁵.

Η σφοδρότητα των λαϊκών αντιδράσεων κατά των καταχρήσεων της κληρικής εξουσίας, με αφορμή την έκδοση της παπικής βούλας *Etsi cle-*

rici στις αρχές του XIII αιώνα, που προσέδιδε νομική κατοχύρωση στον κλήρο, κορυφώθηκε στη Γαλλία το δεύτερο ήμισυ του ίδιου αιώνα⁸⁶. Τούτο σχετίζεται πλήρως προς τις απόπειρες κατάφασης ενός αυτονόμου κοσμικού δικαίου, διακριτού από το δίκαιο της εκκλησίας· οι δικαιοί αυτοί κώδικες συγκροτούνται στο επίπεδο των ανεξαρτήτων πολιτειακών υποστάσεων, κυρίως όμως διαμορφώνονται σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο, αντανακλώντας τις ιδιομορφίες της ανθρώπινης συμβίωσης σε φυσικές κοινότητες⁸⁷. Πρόκειται για νομικές κατασκευές με εθιμικό, περιγραφικό, εμπειρικό χαρακτήρα, όπως το έργο *Coutumes de Beauvaisis*⁸⁸ του Philippe Beaumanoir (c. 1250-1296), συνταχθέν περί τα 1280, ως καταγραφή εθιμικών συνθηκών και τοπικών παραδόσεων.

Ο Beaumanoir, εκφραστής της καπετιανής αντίληψης περί μοναρχικής διακυβέρνησης⁸⁹, μετέτρεψε σε νομικό δόγμα την πολιτική ηθική μεμονωμένων εξιστορήσεων. Κατ' ανάλογο τρόπο όπως και ο Ερρίκος Bracton στην αυλή του Ερρίκου III της αγγλικής δυναστείας των Ανδηγαυών, ο Beaumanoir υπεστήριξε τη θέση ότι ο τρόπος συνεργασίας των δύο εξουσιών μιας χριστιανικής κοινωνίας, προσδιορίζεται από το βασιλιά και μόνο. Ασφαλώς κάθε ξίφος οφείλει να προστρέχει προς βοήθεια του άλλου – ειδικότερα, το κοσμικό ξίφος οφείλει να περιφρουρεί την εκκλησία. Η έκκληση όμως της εκκλησίας δε συνιστά εντολή· η αμοιβαία αρωγή δε σημαίνει ότι η χρήση της κοσμικής ισχύος έπεται ενός εξαναγκαστικού εκκλησιαστικού παραγγέλματος. Οι όροι συνεργασίας υπαγορεύονται από το κοσμικό στέμμα υπό την έννοια ότι η άγραφη εθιμική παράδοση και πρακτική των ευσεβών βασιλέων θέτει κατά χάρη *–par grāce–* τις υπηρεσίες της κοσμικής εξουσίας στη διάθεση της πνευματικής⁹⁰.

Η αντικληρική στροφή στη δυτική Ευρώπη του XIII αιώνα, έθιγε το ζήτημα των φορολογικών και στρατολογικών απαλλαγών του κλήρου, τη μη-μετοχή των κληρικών στη συλλογική προσπάθεια και τα κοινά βάρη⁹¹. Την ίδια εποχή, η εδραίωση κοσμικών βασιλείων τελεί σε συνάρτηση προς τη διασπορά νέων αντιλήψεων περί κοινού οφέλους (*utilitas*) και ενδημούσης ανάγκης (*necessitas regni*), στα πλαίσια της οργανικής προσομοίωσης του βασιλείου προς ένα συλλογικό σώμα⁹². Αυτή η προσφυγή σε μία θεολογική μεταφορά⁹³, η ανθρωπολογική θεμελίωση της αναγκαιότητας των πολιτικών κοινωνιών, διαπερνά το λαϊκό αίσθημα ως βίωμα συμμετοχής σε μία κοινή πατρίδα που απαιτεί την εκπλήρωση ορισμένων υποχρεώσεων⁹⁴. Μείζον πρόβλημα για την εποχή αυτή συνιστούσε η δυνατότητα υπαγωγής της κληρικής τάξης στις αξιώσεις που απέρρεαν από την εφαρμογή της αρχής περί εδαφικής κυριαρχίας· νέες τριβές μεταξύ των δύο εξουσιών ανέκυψαν ως συνέπεια της ανάδυσης και οριοθέτησης του μεταγενέστερου εθνικού κράτους, έναντι της οικουμενικής ισχύος της εκκλησίας στη Δύση⁹⁵.

Η λαϊκή κατακραυγή απέναντι στις καταχρήσεις της εκκλησιαστικής εξουσίας, διαμόρφωσε ένα ισχυρότατο ρεύμα αντικληρικαλισμού που

διαπέρασε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, ενώ σε ορισμένες περιοχές, ιδίως στην Προβηγγία και το Languedoc, το λαϊκό αίσθημα μετουσιώθηκε σε μία έκδηλη καλλιτεχνική δημιουργία. Η άνθηση φιλολογίας σε δημόδη γλώσσα και η διάδοση της ποίησης των τροβαδούρων⁹⁶, συνηγόρων της αυτοκρατορικής καθολικότητας, θεωρούνται ως ενδείξεις μιας νέας ευαισθησίας που καταδικάζει την κοσμική κυριαρχία των κληρικών, ή ακόμη και δείχνει συμπάθεια προς διωκόμενους αιρετικούς⁹⁷. Η έμπρακτη αμφισβήτηση της οικουμενικής εγκυρότητας της παπικής θεοκρατίας, συντελείται σε θεσμικό και υπαρκτικό επίπεδο στο χώρο των νέων εθνικών βασιλείων. Οι λειτουργίες των δύο εξουσιών παρέμεναν διακριτές, όχι όμως και οι αντίστοιχες σφαίρες δικαιοδοσίας, γεγονός που επέτεινε τις ανακύπτουσες συγκρούσεις. Στις αρχές του XIV αιώνα, το αίτημα διαχωρισμού εκκλησίας και κράτους δεν υφίσταται· ο κοσμικός πόλος εν τούτοις ενισχύθηκε αισθητά, και παρά τη διατήρηση στενής σχέσης προς τον πνευματικό πόλο, προετοιμαζόταν συνεχώς για την τελική διεκδίκηση σύνολης της εγκόσμιας σφαίρας, ως πεδίου καθαρώς κοσμικής δικαιοδοσίας.

4.2. Η πολιτική σκέψη στο Αωνύμου, *Quaestio in utramque partem*

Το Πανεπιστήμιο του Παρισιού διεδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην απόπειρα κατάφασης της κοσμικής αυτονομίας έναντι εξωγενών επιδράσεων, αναδεικνύοντας αξιόλογες μεμονωμένες συμβολές στη φιλολογία των σχέσεων κοσμικής και πνευματικής εξουσίας⁹⁸. Η μεταφορά της διαμάχης γαλλικού στέμματος και παπισμού σε καθαρώς ακαδημαϊκό επίπεδο συνετέλεσε στην εμφάνιση ενός αξιοσημείωτου κειμένου ανωνύμου συγγραφέα, γνωστού ως *Quaestio in utramque partem*⁹⁹. Το έργο αυτό δεν πρέπει να εκληφθεί ως έκφραση της βασιλικής προπαγάνδας, ούτε ως ιδεολογική πλαισίωση της ιεράς βασιλείας· αντιθέτως, η επιδεικνυόμενη αμεροληψία κατά την αντικειμενική αναζήτηση της αλήθειας, καθιστά το συγγραφέα του έργου επιδιδαιτητή της δεδομένης διένεξης. Οι θέσεις του δε συνιστούν δογματική ανασκευή της ιεροκρατίας, ούτε ριζική δικαίωση των βασιλικών επιχειρημάτων, αλλά επιδίωξη υιοθέτησης μιας ενδιάμεσης οδού μεταξύ παπικού θεσμού και απολυταρχικών κοσμικών αξιώσεων.

Το αίτημα σαφούς και επακριβούς διάκρισης των εξουσιών, τίθεται στον πυρήνα του όλου έργου, με άξονα την απόρριψη των παπικών απαιτήσεων εγκόσμιας υπεροχής της πνευματικής αυθεντίας. Η κοσμική εξουσία συνιστά πρωτογενές δικαίωμα αντλούμενο από το Θεό, μη συναγόμενο από μία παπική εκχώρηση ή μεταβίβαση κοσμικής ισχύος προς βασιλείς και ηγεμόνες. Αυτός ο εμφανής δυϊσμός απορρέει από τρεις διαφορετικές παραδόσεις σκέψης. Πρώτον, στην πολιτική σκέψη της κλασσικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, ειδικότερα στην αριστοτελική

και κικερώνεια παράδοση, διενεργείται η θεμελίωση της απαρχής και λειτουργίας των θεσμών διακυβέρνησης. Οι πολιτικοί θεσμοί δεν έχουν ανάγκη ιερατικής επικύρωσης: αντιθέτως εκφράζουν μία υπόθεση φυσικής τάξης, εγγενούς στις πολιτικές κοινωνίες τις διεπόμενες από φυσικο-δικαιϊκές αρχές¹⁰⁰. Δεύτερον, η δυϊστική επιχειρηματολογία αντλείται από το χώρο της εκκλησιολογικής εμπειρίας που αποκτήθηκε στη μακρόχρονη ιστορία των σχέσεων ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας και κοσμικών ηγεμόνων, παρά τα ποικίλλα ερμηνευτικά προβλήματα που ανέκυψαν στη σφαίρα του κανονικού δικαίου¹⁰¹. Τρίτον, τα πλέον αξιόπιστα επιχειρήματα υπέρ του δυϊστικού σχήματος ενυπάρχουν στα βιβλικά κείμενα: ο λόγος του Θεού, η Αγία Γραφή, είναι η ύστατη αυθεντία, η πρωταρχική πηγή σύνολου του λυτρωτικού λόγου.

Τα πειστικότερα τεκμήρια υπέρ ενός γελασιανού δυϊσμού, προσφέρει η ίδια η βιβλική ανθρωπολογική ερμηνευτική. Στη διττή υφή του ανθρώπου, τη διμερή σύνθεση του ανθρωπίνου προσώπου (ψυχή, σώμα) αντιστοιχεί ο διττός χαρακτήρας της ανθρώπινης διαβίωσης (*duplex vita*), η ταυτόχρονη παρουσία πνευματικών και υλικών αναγκών. Η ισόρροπη σύνθεση πνευματικού και υλικού βίου επιτυγχάνεται χάρη σε μία πολιτισμική αμφισημία (*duplex civilitas*): ο πνευματικός και ο υλικός πολιτισμός, τα επιτεύγματα του ανθρωπίνου πνεύματος και τα δεδομένα του κοινωνικο-οικονομικού βίου, συνθέτουν δύο διακριτές θεσμικές σφαίρες, ρυθμιζόμενες από μία αντίστοιχη εξουσιαστική αρχή. Οι εκφάνσεις του πνευματικού βίου και πολιτισμού συνεχονται, σε μία χριστιανική κοινωνία, από θρησκευτικά ρυθμιστικά πρότυπα και αξίες, ενώ τα δεδομένα της εγκόσμιας συνύπαρξης των ανθρώπων σε πολιτικές κοινότητες, υπαγορεύονται από τις εκάστοτε κοσμικές εξουσίες. Ο δυϊσμός των εξουσιών αποτελεί άλλωστε ρητή και σαφή θεία επιταγή.

Ο Χριστός παραχώρησε στους αποστόλους το πνευματικό ξίφος, τη μάχαιρα του πνεύματος¹⁰², δηλ. το θείο λόγο, ενώ απαγόρευσε κατηγορηματικά τη χρήση του κοσμικού ξίφους¹⁰³, γεγονός που δημιουργεί πρόσθετες δεσμεύσεις στους συνεχιστές του αποστολικού έργου, τους πάπες και τους επισκόπους. Η όλη φυσιογνωμία και το υπόδειγμα επίγειας ζωής του Χριστού παρουσιάζονται ασύμβατη προς την αποδοχή μεθόδων καταναγκασμού και βίας, γεγονός που μαρτυρείται σε διάφορα ευαγγελικά εδάφια και συναφή χωρία¹⁰⁴.

Η κοσμική διερμήνευση του δυϊστικού δόγματος¹⁰⁵ θεμελιώθηκε στη σαφή διάκριση των εξουσιών (*distincte sunt igitur hoc potestates*), την αποφυγή αμοιβαίας όχλησης (*nec debent se mutuo perturbare*): αντικείμενο των κοσμικών ηγεμόνων δεν αποτελεί η ενασχόληση με πνευματικές υποθέσεις (*quia sicut princeps non debet de spiritualibus intrromittere se*), ούτε του ποντίφηκα με εγκόσμιες δραστηριότητες (*ita nec pontifex debet in temporalibus se immiscere*). Η άσκηση κοσμικής εξουσίας δεν προσιδιάζει στην παπική ιδιότητα (*nec iurisdictionem temporalem assumere*), παρά μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις προσδιορισμένες από το δίκαιο¹⁰⁶ (*nisi in certis casibus determinatis a iure, sicut dicitur*).

4.3. Οι πολιτικές ιδέες του Jean Quidort, δομινικανού μοναχού

Το επίμαχο ζήτημα που αφορούσε την υποτιθέμενη παπική δικαιοδοσία καθαίρεσης βασιλέων και κοσμικών ηγεμόνων, εξακολουθούσε να υφίσταται. Ασφαλώς, στην προοπτική που διήνοιγε το Quaestio, κάθε συζήτηση περί άμεσης παπικής εξουσίας να κηρύσσει εκπτώτους του αξιώματος τους κοσμικούς ηγεμόνες, παρέμενε αδιανόητη. Εν τούτοις, η αδυναμία της κοσμικής κυριαρχίας έναντι της ιεροκρατίας συνέχιζε να διατηρείται και τούτο διότι, σε εξαιρετικές περιπτώσεις (*incidenter, casualiter*) καθίστατο επιτρεπτή η παπική ανάληψη πρωτοβουλιών κατά κοσμικών αρχόντων, όταν διεφαινετο κίνδυνος αιρετικής παρέκκλισης ή διαρκούς περιφρόνησης των εκκλησιαστικών αξιακών προτύπων¹⁰⁷.

Η αντικειμενικότητα της τελευταίας αυτής διαπίστωσης μπορούσε εύκολως να αμφισβητηθεί, λόγω δυνατοτήτων καταχρηστικής άσκησης αυτού του δικαιώματος προς εδραίωση παπικών συμφερόντων. Για τη συλλογιστική του Jean Quidort, η πνευματική αρχή δεν αναμειγνύεται στην εγκοσμιότητα: η απόρριψη της παπικής διαμεσολάβησης μεταξύ Θεού και αυτοκράτορα στο ζήτημα της προέλευσης της κοσμικής εξουσίας, εναρμονίζεται πλήρως προς την κοσμική άποψη ότι ο πάπας δεν κατέχει και τα δύο ξίφη, ενώ σε περίπτωση παπικής παρεκτροπής, υφίσταται αναφαίρετο βασιλικό δικαίωμα σύγκλισης γενικής συνόδου.

Η επιχειρηματολογία του Jean Quidort διαρθρώνεται ως εξής: i) το παπικό λειτουργήμα ως θεοσύστατος θεσμός απορρέει εκ του Θεού και αίρεται μόνο από το Θεό, ii) το παπικό αξίωμα εντούτοις εκφράζει *μία δεδομένη ανθρώπινη συναίνεση* κατά την εκλογή και ανάδειξη ενός προσώπου στο ύπατο αξίωμα της εκκλησίας, iii) η παπική εκλογή ως προϊόν ανθρώπινης απόφασης, προϋποθέτει την ταυτόχρονη επιλογή των εκλεκτόρων και τη σαφή συγκατάθεση του εκλεγέντος. Όποιο όμως αξίωμα αποδίδεται μέσω ανθρώπινης συμφωνίας, μπορεί με ανάλογο τρόπο να αρθεί. Τούτο διαφαιίνεται, τόσο σε περίπτωση παραίτησης, με ατομική απόφαση του παραιτουμένου, όσο και σε περίπτωση καθαίρεσης, με σύμφωνη γνώμη σύνολης της εκκλησίας. Στην πρώτη περίπτωση, υφίσταται μεμονωμένη άρση της προγενέστερης συγκατάθεσης, ενώ στη δεύτερη, το εκλεκτορικό σώμα, αντιπροσωπευτικό της εκκλησίας, αποσύρει την εκφρασθείσα εμπιστοσύνη του στο πρόσωπο του εκλεγέντος¹⁰⁸.

Οι απόψεις αυτές υποκρύπτουν μία διαμετρικά αντίθετη εκκλησιολογική θεώρηση. Η παπική εκλογή αποτελεί προϊόν σύνολης της εκκλησίας – το κολλέγιο καρδινάλιων ενεργεί εκ μέρους της, ως πληρεξούσιο σώμα. Η βούληση της εκκλησίας αποκρυσταλλώνεται σε μία γενική σύνοδο, ή ακόμη στην απόφαση του σώματος καρδινάλιων. Το σώμα εκείνο όμως, η συγκατάθεση του οποίου –στο όνομα όλης της εκκλησίας– καθιστά έναν πάπα κεφαλή της εκκλησίας, μπορεί, αντιθέτως, να αφαιρέσει

κάθε παπική ισχύ, κατά το αξίωμα *quia ex quo consensus eorum facit parum loco ecclesiae, videtur similiter quod potest ipsum deponere*¹⁰⁹. Τούτο επιτυγχάνεται μόνο όταν υφίσταται επαρκής αιτιολόγηση· αντιθέτως, η έλλειψη επαρκών και ελλόγων αιτιών (*causa rationabilis et sufficiens*) μπορεί να συστήσει απόπειρα, δηλ. μη τεκμηριωμένη σε έλλογη βάση απόφαση.

Σύνολη η θεώρηση του Jean Quidort μπορεί να εκληφθεί ως πρόδρομος μεταγενέστερων τάσεων περί συνοδικότητας της εκκλησίας, όπως αυτές διατυπώθηκαν κατά τον XV αιώνα¹¹⁰. Παράλληλα όμως, η οπτική του Jean Quidort υιοθετεί μία προσέγγιση του παπικού θεσμού σε όρους κοινού οφέλους, ωφελιμότητας και ευνομίας. Το παπικό λειτουργήμα υπηρετεί το κοινό αγαθό της εκκλησίας, στοχεύει στην προαγωγή του γενικού οφέλους· ως εκ τούτου, κάθε πράξη που συνιστά παραβίαση αυτής της αρχής, ζημιώνει εμφανώς το συμφέρον της εκκλησίας, καταλύει την ειρήνη και την ενότητα του χριστιανικού σώματος, δημιουργεί τις έλλογες συνθήκες αμφισβήτησης του παπικού κύρους.

Προς επίρρωση των θέσεων του, ο Jean Quidort¹¹¹ προσφεύγει σε δύο υποθετικά παραδείγματα: i) ο πάπας ανακηρύσσει αίρεση την άρνηση κοσμικής υποταγής του γάλλου βασιλιά στον πάπα, χωρίς γνωμοδότηση γενικής συνόδου, ii) κατ' ανάλογο τρόπο ο πάπας περιβάλλει με δογματική εγκυρότητα την ιεροκρατική άποψη κατοχής δύο ξιφών, χωρίς προκαταρκτική διερεύνηση του ζητήματος ενώπιον γενικής συνόδου. Η εισαγωγή δογματικο-θεολογικών καινοτομιών αυτού του τύπου, χωρίς προγενέστερη έγκριση σύνολης της εκκλησίας, αποτελεί σοβαρότατο παράπτωμα, ικανό να συστήσει επαρκή αιτία προσαγωγής του πάπα σε δίκη. Σοβαρότερες επιπτώσεις συνεπιφέρει η παπική κατάχρηση πνευματικής εξουσίας (ψευδής διδασκαλία, σφετερισμός εκκλ. παρουσίας, έλλειψη σεβασμού των δικαιωμάτων των κληρικών). Και τούτο διότι, εάν η νουθετική παραίτηση του σώματος καρδινάλιων αποβεί άκαρπη, μόνη η δραστική προσφυγή στην ισχύ της χριστιανικής κοσμικής εξουσίας μπορεί να αποκαταστήσει την κανονική τάξη στην εκκλησία, όπως άλλωστε μαρτυρεί και το ιστορικό προηγούμενο της δράσης του Ερρίκου ΙΙΙ κατά του Βενέδικτου ΙΧ, προς όφελος του Κλήμεντα ΙΙ, το 1046.

5. Το αίτημα νομικο-δικαιϊκής οριοθέτησης πνευματικής και κοσμικής εξουσίας

Ο ΙΙΙ αιώνας σημειώνει βαθμιαία μεταβολή στην οριοθέτηση κοσμικών και εκκλησιαστικών αρμοδιοτήτων. Η ως άνω οριοθέτηση, παρέμενε ωστόσο ελλιπής ή ημιτελής: ο ισχυρισμός ότι διαφαίνεται εν προκειμένω μία προϊούσα εγκοσμιοποίηση της πολιτικής κοινωνίας και των θεσμικών δομών της, ευσταθεί κατ' αρχήν, τούτο όμως δε μπορεί να ερμηνευθεί

ως αποτέλεσμα μιας ευρύτερης εκκοσμίκευσης του κρατικού θεσμού. Οι δεσμοί εκκλησίας και βασιλικής εξουσίας διατηρήθηκαν επί μακρόν, παρά την προσωρινή ρήξη προς το Βονιφάτιο VIII. Παραμένει εν τούτοις ανατίρρητο γεγονός ότι στη Γαλλία και την Αγγλία των αρχών του XIV αιώνα, η βασιλεία αγωνίσθηκε επιτυχώς για την καθιέρωσή της ως μοναδική πηγή κοσμικής δικαιοσύνης και για την επικράτηση ενός δικαστικού συστήματος, με πλήρη δικαιοδοσία επί εγκοσμίων υποθέσεων¹¹².

Ο καθορισμός των ορίων στις σχέσεις πνευματικής και κοσμικής εξουσίας και της φύσης της μεταξύ τους συνεργασίας, περιήλθε σταδιακά στον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας των αναδυομένων εθνικών κρατών – οι επισκοπικές αντιρρήσεις απέβησαν άκαρπες. Την ίδια εποχή παρατηρείται η βαθμιαία διαμόρφωση μιας κοσμικής εκδοχής της θεωρίας των δύο ξιφών, ενός συνεργατικού δυϊσμού υπό άμεση βασιλική εποπτεία, με γνώμονα τον καπετιανό έλεγχο της *ecclesia gallicana*¹¹³. Με εξαίρεση το παραπάνω ιστορικό επεισόδιο της σύγκρουσης παπισμού και γαλλικού στέμματος, τη μακρά πορεία των φραγκο-παπικών σχέσεων διέκρινε το στοιχείο αρμονικής συνύπαρξης με κοινούς στόχους: την καταπολέμηση των αιρέσεων και την προάσπιση της χριστιανικής πίστης έναντι αλλοθρήσκων και παγανιστών. Τούτο όμως δεν μπορούσε να εκληφθεί ως υπαγωγή της κοσμικής στην πνευματική εξουσία. Η καταδίκη της ιεροκρατικής άποψης συνετελέσθη, τόσο στο θεσμικό-λειτουργικό επίπεδο, όσο και στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών, κατά τον XIV αιώνα. Οι θέσεις του Quaestio, καθώς και του Jean Quidort, στα εν λόγω ζητήματα, μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

i) Το Quaestio¹¹⁴ υπεστήριζε σαφώς ότι επικείμενες περιουσιακές διαμάχες είναι δυνατόν να επιλυθούν με επίκληση σχετικών διατάξεων και κανόνων θετού δικαίου. Οι πάπες δε διαθέτουν καμία κοσμική ισχύ, παρά μόνο δικαιοδοσία σε ορισμένες περιπτώσεις, επί εγκοσμίων ζητημάτων. Ακόμη και αυτές οι εξαιρετικές περιπτώσεις δεν επιδέχονται καμίας παρερμηνείας, αλλά προσδιορίζονται σαφώς από το κοσμικό δίκαιο (περιστάσεις κατάλυσης ειρήνης, επιορκίας, τοκοληψίας). Οι έκτακτες αυτές συνθήκες παπικής παρέμβασης στην εγκοσμιότητα, αφορούν κοσμικές μεν υποθέσεις, με ευρύτερες όμως πνευματικές προεκτάσεις (αθέτηση όρκων, είσπραξη τόκων, θεσμοί οικογενειακού δικαίου).

ii) Οι θέσεις του Jean Quidort είναι σαφώς ριζοσπαστικότερες. Ο Jean Quidort ισχυρίσθηκε ότι η κοσμική εξουσία κληρικών δεν απέρρεε από μία πρωτογενή εξουσιαστική κυριαρχία (*dominium*), εγγενή στην κληρική ιδιότητα, ούτε από μία πρωταρχική εγκυρότητα απόφασης σύμφυτη στο επισκοπικό ιδίωμα, όπως διετείνετο ο Aegidius Romanus¹¹⁵. Αντιθέτως, η κληρική δυνατότητα άσκησης επιρροής σε κοσμικές συμπεριφορές, αποτελούσε παράγωγο ενός καθολικά αναγνωρισμένου δικαιώματος κηρύγματος και θρησκευτικής διδασκαλίας, με άμεσες επιδράσεις στη διαμόρφωση τύπων διάγειν, κοινωνικών στάσεων και ρυθμιστικών προτύπων.

iii) Για τον Jean Quidort, όπως για το Γοδεφρείδο της Fontaines (Go-

defroid de Fontaines, c. 1250 - c. 1306-1309), η απαγόρευση κατοχής κληρικής ιδιοκτησίας, καθίστατο ταυτόσημη της καταδίκης ενός απολύτου ιδιοκτησιακού δικαιώματος ως μη συμβατού προς τη διάσταση της ιερατικής διακονίας¹⁷. Οι κληρικοί δεν ασκούν δικαίωμα από έννομη κυριότητα (*dominium*), για το λόγο ότι η εκκλησιαστική περιουσία δεν αποτελεί ιδιοκτησία των κληρικών, αλλά συσσώρευση αγαθών που ανήκουν σε όλη την εκκλησιαστική κοινότητα¹⁸. Κατ' επέκταση, οι πάπες δε συνιστούν κυρίου, αλλά απλούς διαχειριστές του κοινού υλικού αγαθού.

iv) Αυτονόητη ήταν, στην παραπάνω προοπτική, η διάκριση μεταξύ αυθεντίας σε ζητήματα δογματικής-ηθικής φύσης και έννομης απόφασης επί συγκεκριμένων περιουσιακών αμφισβητήσεων, υπαγομένων στη δικαιοδοσία της κοσμικής δικαιοσύνης.

Και στο σημείο αυτό οι απόψεις του Jean Quidort συνέκλιναν προς την ειδικότερη οπτική ενός άλλου σημαντικού κειμένου της εποχής, γνωστού ως *rex pacificus*¹⁹.

6. Κατευθύνσεις - Συμπεράσματα

Αποτελεί αναμφίβολη πλέον διαπίστωση ότι, στις αρχές του XIV αιώνα, τα κοσμικά κράτη άρχισαν να καλύπτουν το προγενέστερο ευρύ χάσμα έναντι της οικουμενικής ισχύος του παπικού θεσμού, τόσο σε επίπεδο δομών και θεσμικής οργάνωσης, όσο και στο πεδίο της κοσμικής ιδεολογίας. Τα αναδύόμενα εθνικά κράτη κληροδότησαν από το υπόδειγμα εκκλησιαστικής συγκρότησης μία έννοια κεντρικής εξουσίας και κατ' εξοχήν ένα συγκεντρωτικό υπόδειγμα διακυβέρνησης, το οποίο συνέδεε τη θεσμική έκφραση της μοναρχίας προς μία αρχική δυνατότητα εκπροσώπησης των υπηκόων, ή τουλάχιστον των ιθυνουσών τάξεων της κοινωνίας. Ειδικότερα, το ιστορικό επεισόδιο της φραγκο-παπικής διένεξης της περιόδου 1296-1303 διέθετε σοβαρές προεκτάσεις, που αφορούσαν τη σύγκρουση θεμελιωδών ιεροκρατικών αντιλήψεων προς απόψεις συνηγορούσες υπέρ μιας έννοιας κοσμικής κυριαρχίας σε συντεταγμένες πολιτικές κοινωνίες. Η συζήτηση της εποχής κατέδειξε την υφιστάμενη ενδότερη σχέση μεταξύ ιδιοκτησιακού δικαιώματος, έννομης κυριότητας και πολιτικής κυριαρχίας. Στο επίκεντρο της κριτικής τέθηκε το κληρικό δικαίωμα άσκησης κοσμικής εξουσίας, η παπική παρέμβαση στην εγκόσμια σφαίρα. Η τελική έκβαση έγειρε προς την πλευρά της κοσμικής ισχύος, υποστασιοποιημένης στο θεσμό της βασιλικής απολυταρχίας – και τούτο διότι μία θεολογική σύλληψη χωρίς άμεση εμπειρική θεμελίωση δεν ήταν δυνατόν να υπερισχύσει μιας πολιτικής θεωρίας επαρκώς εδραιωμένης σε ένα πολιτικό σύστημα του εμφανιζομένου εθνικού κράτους. Οι συνέπειες της νέας αυτής αναμέτρησης απέβησαν διαφορετικές από εκείνες που διέκριναν την προγενέστερη αντιπαράθεση

δύο μεσαιωνικών οικουμενικών δυνάμεων: σε αντίθεση προς την αυτοκρατορία, η αρχή της εδαφικής κυριαρχίας του αναδυομένου νεότερου κράτους συνιστούσε μία νέα, διαφαινόμενη δυνητική απειλή κατά της ελευθερίας της εκκλησίας.

Σημειώσεις

1. Βλ. διεξοδική επισκόπηση από τον Roger Dufraisse, «Le Saint Empire roman germanique», στον τόμο: *Les empires occidentaux de Rome à Berlin*, επιμ. εκδ. Jean Tulard (*Histoire générale des systèmes politiques*, τόμ. πρώτος), P.U.F., Paris, 1997, σελ. 247-326, ιδίως σελ. 272 επ. Για τη σύγκρουση του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα προς τον πάπα Αλέξανδρο III και τα γεγονότα του σχίσματος (1159-1177), βλ. αναλυτικά, O. Capitani, «Federico Barbarossa davanti allo schisma: problemi e orientamenti», στον τόμο: *Federico Barbarossa nel dibattito storiografico in Italia e Germania*, Bologna, 1982, σελ. 83-130. Για το νορμανδικό Βασίλειο της Σικελίας, βλ. D. Matthew, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge, 1992.

2. Βλ. ενδεικτικά, E.G. Leonard, *Les Angevins de Naples*, Paris, 1954, με εμπειριστατωμένες αναφορές στα γεγονότα που μεσολαβούν μετά το θάνατο του Φρειδερίκου II (1250) και έως την άνοδο του Καρόλου των Ανδηγαυών στο θρόνο της Σικελίας.

3. G. Salvemini, «Le lotte fra Stato e chiesa nei comuni italiani durante il sec. XIII», *Studi storici*, Φλωρεντία, 1901, σελ. 39-90.

4. Βλ. ενδεικτικά, M. Rouché, «L' empire carolingien ou l' Europe avortée», στον τόμο: *Les empires occidentaux de Rome à Berlin*, όπ. παρ., σελ. 225-246, ειδικ. σελ. 231-234. Για την ιδιαίτερη ιδεολογική σημασία της αυτοκρατορικής στέψης στη Δύση, βλ. R. Folz, *Le couronnement impérial de Charlemagne*, Gallimard, Paris, 1964. Ganshof F.L., *The imperial Coronation of Charlemagne. Theories and Facts*, Γλασκώβη, 1949. Η αυτοκρατορική στέψη από τον πάπα συνιστούσε, για την παπική οπτική, πράξη συστατική του ηγεμονικού αξιώματος των Καρολιδών, ενώ οι Φράγκοι είχαν άλλη άποψη - ο αυτοκρατορικός τίτλος δεν οφειλόταν στην παπική στέψη, αλλά σε μια αναγνώριση αυτής της εξουσίας από τους κυβερνωμένους λαούς. Πρόκειται για μία διαπλοκή δύο αυτοκρατορικών ιδεών, μιάς επικεντρωμένης στη Ρώμη, και μιάς αποδεσμευμένης από τη Ρώμη, κατά τη στέψη του Καρλομάγνου από τον πάπα Λέοντα III. Παπικός στόχος παρέμενε η ανασύσταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (*Renovatio imperii romani*) με στόχο την προάσπιση της Αγίας Έδρας.

5. Για μία αναλυτική επισκόπηση του περιεχομένου της αυτοκρατορικής ιδέας στη δυτική Ευρώπη του πρώιμου Μεσαίωνα, βλ. σχετικά, R. Folz, *L' idée d' Empire en Occident du Ve au XIve siècle*, Aubier, Paris, 1953. Werner K.F., «L' empire carolingien et le saint empire», στο: M. Duverger (éd.), *Paris: Le concept d' empire*, P.U.F., Paris, 1980. Χρήσιμη είναι και η μελέτη του G. Barraelough, *The medieval Empire, Ideal and Reality*, Historical Association, 1950. Βλ. περαιτέρω, J.F. Noel, *Le Saint Empire*, Paris, 1986 και F. Rapp, *Les origines médiévales de l' Allemagne moderne (1346-1519)*, Paris, 1989.

6. Η λειτουργία εκλογής αυτοκράτορα ανήκε στο εκλεκτορικό σώμα των γερμανών ηγεμόνων, το συνταγματικό δικαίωμα όμως άσκησης του αυτοκρατο-

ρικού λειτουργήματος αποδίδεται από τον πάπα, μέσω της παπικής πράξης μεταφοράς της αυτοκρατορίας από τους Έλληνες στους Φράγκους, την εποχή του Καρλομάγνου, επειδή οι πρώτοι έπαυσαν να εκπληρούν τον πρωταρχικό σκοπό τους, την προστασία της ρωμαϊκής εκκλησίας. Το γεγονός της διπλής μεταφοράς της αυτοκρατορίας (τον IV και τον IX αιώνα) από τους Ρωμαίους στους Έλληνες και από τους Έλληνες προς τους Φράγκους, μνημονεύθηκε επαρκώς, τόσο από τον Όθωνα του Freising (*Historia de Duabus Civitatibus*) κατά τον XII αιώνα, όσο και από τον Hostiensis στην περίφημη Επιτομή στις Νεαρές του Ιννοκεντίου IV (*Apparatus*) τον XIII αιώνα ως κανονολογική ερμηνεία της *translatio imperii*. Βλ. ενδεικτικά, M. Bloch, «The Empire and the idea of Empire under the Hohenstaufen», στο: *Paris: Land and Work in Medieval Europe. Selected Papers by M. Bloch*, Routledge, London, 1967, εν προκειμένω σελ. 24-27, καθώς και A. Funkenstein, *Théologie et imagi-nation scientifique du Moyen Age au XVIIe siècle*, trad.: J.P. Rothschild, P.U.F., Paris, 1995, σελ. 301-302, ιδίως όμως W. Goetz, *Translatio imperii, Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenken und der politischen Theorien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Tübingen, 1958, σελ. 112 επ.

7. Για την παπική σύνταξη (κατά το έτος 753) και χρήση της Κωνσταντινείας δωρεάς, βλ. διεξοδικά W. Ullmann, *The growth of papal government in the Middle Ages*, Methuen, London, 1973 (1951), σελ. 58-61, 74-86 και ιδίως H. Fuhrmann, «Konstantinische Schenkung und Sylvesterlegende in neuer Sicht», *Deutsches Archiv* 15, 1959, σελ. 523-540 και «Konstantinische Schenkung und abendländisches Kaisertum», *Deutsches Archiv* 22, 1966, σελ. 63-178. N. Huyghebaert, «Une légende de fondation: Le Constitutum Constantini», *Moyen Age* 85, 1979, σελ. 177-209.

8. Βλ. σχετικά, Ch. Davis, «The Middle Ages», στον τόμο: *The Legacy of Rome. A new appraisal*, εκδ. R. Jenkyns, Oxford University Press, Oxford, 1992, σελ. 61-96, ειδικ. σελ. 86-87.

9. Βλ. ενδεικτικά, B. Tierney, «Frederick II and the Papacy», στον τόμο του ίδιου: *The Crisis of Church and State 1050-1300 (with selected Documents)*, Toronto, 1988, σελ. 139-149.

10. Y. Sassier, «L' élection au temps de Hugues Capet et des premiers Capétiens», στο: L. Hamon, G. Lobrichon (éds), *L' élection du chef de l' Etat de Hugues Capet à nos jours*, Paris, 1988, σελ. 25-43. Του ίδιου, *Hugues Capet. Naissance d' une dynastie*, Paris, 1987. L. Theis, *L' avènement d' Hugues Capet*, Paris, 1984.

11. Βλ. σχετικά, J. Favier, «Les légistes et le gouvernement de Philippe le bel», *Journal des savants*, 1969, σελ. 92-108. J. Gaudemet, *Observations générales sur l' influence du droit romain en France*, Romanitas VII, 1965, σελ. 102-129. Του ίδιου, «La contribution des romanistes et des canonistes médiévaux à la théorie de l' Etat», *Diritto e potere nella storia europea*, Φλωρεντία, 1982, σελ. 1-36. A. Rigaudière, «Législation royale et construction de l' Etat dans la France du XIIIe siècle», στο: A. Gouron, A. Rigaudière (eds), *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l' Etat*, Montpellier, 1988, σελ. 203-236.

12. Βλ. J. Rivière, *Le problème de l' église et de l' état au temps de Philippe le Bel*, Louvain, Paris, 1926. Για μια ευρύτερη αποτίμηση των θεωρητικών διαστάσεων της διένεξης, βλ. Jacques Krynen, *L' empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*, Gallimard, Paris, 1993, σελ. 85-109. A. Black, *Political thought in Europe, 1250-1450*, Cambridge University Press, 1992, σελ. 48-58. J.A. Watt, «Spiritual and temporal powers», στο: J.H. Burns (ed.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, Cambridge University Press,

σελ. 350-1450, 1988, σελ. 307-423, εν προκειμένω σελ. 397-410. Q. Skinner, «The foundations of modern political thought», *The renaissance*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 1978, σελ. 14-22.

13. A. Black, *Political Thought in Europe*, όπ. παρ., σελ. 48.

14. W. Ullmann, «Die Bulle Unam Sanctam. Rückblick und Ausblick», *Römische Historische Mitteilungen* 16, 1974, σελ. 45-58, πρβλ. του ίδιου, «Boniface VIII and his Contemporary Scholarship», *Journal of Theological Studies* 27, 1976, σελ. 58-87. Το κείμενο περιέχεται στις *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des Römischen Katholizismus*, έκδ. Mirbt and Aland, vol. I, Tübingen, 1967, σελ. 458-460.

15. J. Watt, *Spiritual and temporal powers*, όπ. παρ., σελ. 404.

16. Η μεταγενέστερη εγκύκλιος *Rex gloriae* (27 Απριλίου 1311) συνετέλεσε στην πλήρη δικαίωση των βασιλικών ενεργειών και την άρση των προγενέστερων παπικών αναθεμάτων κατά του Φιλίππου Ωρραίου.

17. Βλ. σχετικά, P. Chaunu, *Le temps des Réformes. La crise de la chrétienté - L' éclatement (1250-1550)*, Fayard, Paris, 1975, Hachette, Pluriel, 1996, σελ. 220 επ.

18. Βλ. ενδεικτικά, A. Rigaudière, «Princeps legibus solutus est. Quod principii placuit legis habeat vigorem, a travers trois coutumiers du XIIIe siècle», στον τόμο: *Hommages à Gerard Boulvert*, Νίκαια, 1987, σελ. 427-453, καθώς και L. Mayali, «Lex animata, rationalisation du pouvoir politique et science juridique (XIIIe-XVe siècle)», στον τόμο: *Renaissance du pou-voir législatif et genèse de l' Etat*, όπ. παρ., σελ. 155-164.

19. Βλ. περαιτέρω, Henri Morel, «La place de la «Lex Regia» dans l' histoire des idées politiques», στον τόμο: *L' influence de l' Antiquité sur la pensée politique européenne (XVIIe-XXe siècles)*. M. Ganzin (éd.), Aix-en-Provence (Centre d' études et de recherches d' histoire des idées politiques-Presses Universitaires d' Aix Marseille), 1996, σελ. 159-174.

20. Βλ. διεξοδικά, Γ.Ν. Γκότσης, «Η έννοια της πολιτικής επιστήμης στη Βυζαντινή πολιτική σκέψη του 6ου μ.Χ. αιώνα», στον τόμο: *Mélanges G.C. Vlachos*, Athènes, Sakkoulas, Bruylant, 1995, σελ. 227-250, εν προκειμένω σελ. 230-231.

21. Jacques Krynen, *L' empire du roi, Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*, όπ. παρ., σελ. 170 επ., με έμφαση στα κάτοππρα ηγεμόνος των δομικανών Vincent de Beauvais (*De eruditione filiorum regum*, 1250-1260) και Guillaume Perault (*De morali principis institutione*, 1260-1262) καθώς και του Φραγκισκανού Gilbert de Tournai (*Miroir des princes*, 1259). Βλ. περαιτέρω, D.M. Bell, *L' idéal éthique de la royauté en France du Moyen Age d' après les moralistes du temps*, Γενεύη, 1972.

22. Βλ. διεξοδικά, J.M. Blythe, «The mixed constitution and the distinction between regal and political power in the work of Thomas Aquinas», *Journal of the history of ideas* 47, 1986, σελ. 547-565.

23. Βλ. περαιτέρω, H. Morel, «L' absolutisme francais procède-t-il du droit romain?», στον τόμο: *L' influence de l' Antiquité sur la pensée politique européenne*, όπ. παρ., σελ. 113-136.

24. J.P. Royer, *L' église et le royaume de France du XIV siècle d' après le «Songe du Vergier» et la jurisprudence du Parlement*, Paris, 1969. Επίσης, J. Krynen, *L' empire du roi*, όπ. παρ., σελ. 204 επ.

25. «De regimine principum ad regem Cyprí», στο: Ακινάτης, *Opuscula philosophica*, εκδ. R.M. Spiazzi, Marietti, 1954, σελ. 257-280. Βλ. περαιτέρω, J.R. Kayser, R.J. Lettieri, «Aquinas's Regimen bene commixtum and the Medieval Critique of Classical Republicanism», *The Thomist* 46, 1982, σελ. 195-220.

26. Aegidius Romanus, *De regimine principum Libri III*, ανατύπωση έκδοσης της Ρώμης, 1566, Minerva, Frankfurt, 1968. Βλ. διεξοδικά, J.M. Blythe, *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*, Princeton University Press, New Jersey, 1992, σελ. 60-76.

27. Πτολεμαίου της Lucca, «De regimine principum ad regem Cyprî», βιβλία 2.2.5-4, στο: Ακινάτου Θωμά, *Opuscula Omnia*, εκδ. R.P.J. Perrier, τόμ. πρώτος, *Opuscula Philosophica*, Paris, 1949, σελ. 221-445. Πρόκειται για έργο της περιόδου 1301-1303. Βλ. διεξοδικά, J.M. Blythe, *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*, όπ. παρ., σελ. 92-117.

28. Για τη σημασία του βιβλικού πολιτ. υποδείγματος, βλ. Γ.Ν. Γκότσης, *Θρησκεία, νεωτερικότητα και σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλας, Αθήνα, 1996, σελ. 60-69, με ιδιαίτερες αναφορές στη σύγχρονη βιβλιογραφία: πρβλ. προς τούτο, D.J. Elazar, *Covenant and Polity in Biblical Israel. Biblical Foundations and Jewish Expressions*, New Brunswick, Rutgers University Press, New Jersey, 1995, σελ. 349-363.

29. Βλ. αναλυτικά, K. Rennington, *Pope and Bishops, A study of the Papal Monarchy in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Pennsylvania University Press, 1984. W. Ullmann, *The growth of Papal Government in the Middle Ages*, Methuen, London, 1962. Watt J.A., *The theory of Papal Monarchy in the Thirteenth Century. The contribution of the canonists*, Bronx, Fordham University Press, New York, 1965. McCready W.D. (ed.), *The theory of Papal Monarchy in the Fourteenth century*, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1982.

30. Βλ. διεξοδικά, M. Wilks, «Legislator divinus-humanus: The Medieval Pope as Sovereign», στο: P. Guichard et al. (dir), *Papauté, Monachisme et Théories politiques*, vol. I, *Le pouvoir et l' institution ecclésiiale, Etudes d' histoire médiévale offertes à Marcel Pacaut*, Presses Unihversitaires de Lyon, Lyon, 1994, σελ. 181-195.

31. Βλ. διεξοδικά, Jacques Krynen, «Droit Romain et Etat Monarchique, A propos du cas francais», στο: Joel Blanchard (éd.), *Représentation, pouvoir et royauté à la fin du Moyen Age*, Picard, Paris, 1995, σελ. 13-23. K. Pennington, *The Prince and the Law, 1200-1600, Sovereignty and Rights in western Legal Tradition*, Berkeley University of California Press, 1992. A Rigaudière, «Loi et Etat dans la France du Bas Moyen Age», στον τόμο: *L' Etat moderne: le droit, l' espace et les formes de l' Etat*, éd. CNRS, Paris, 1991, σελ. 33-59. D. Marcel, *La souveraineté et les limites juridiques du pouvoir monarchique, du IXe au XVe siècle*, Dalloz, Paris, 1954, καθώς και τις συμβολές του συλλογικού τόμου: J. Krynen, A. Rigaudière (éds.), *Droits savants et pratiques francaises du pouvoir (XIe-XVe siècles)*, Presses Universitaires de Bordeaux, Bordeaux, 1992.

32. J.H. Burns, «Fortescue and the Political Theory of dominium», *Historical Journal* 28, 1985, σελ. 777-797.

33. J. Dunbabin, «The reception and interpretation of Aristotle's Politics», στο: N. Kretzmann et al. (eds), *Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, σελ. 723-737, εν προκειμένω σελ. 735-737.

34. Aegidius Romanus, *De ecclesiastica potestate*, κριτ. έκδοση R. Scholz, Aalen (Scientia Verlag), 1961 (ανατύπωση).

35. Βλ. περαιτέρω, M.J. Wilks, *The problem of Sovereignty in the Later Middle Ages, The Papal Monarchy with Augustinus Triumphus and the Publicists*, Cambridge University Press, Cambridge, 1963.

36. Το πόνημα αυτό προσδίδει στο Βασιλιά της Γαλλίας την ιδιότητα του υπέρτατου ηγεμόνος (princeps), τον καθιστά αληθινό κυρίαρχο, ισότιμο των ρω-

μαίων αυτοκρατόρων, με πλήρεις νομοθετικές αρμοδιότητες θέσπισης, ερμηνείας και τροποποίησης δικαϊκών κανόνων, βλ. σχετικά, Th. Renna, «Kingship in the "Disputatio inter clericum et militem"», *Speculum* 48, 1973, σελ. 675-693. Για μία προσέγγιση του αξιώματος «Rex est imperator in regno suo», βλ. J. Krynen, *L' empire du roi*, όπ. παρ., σελ. 403-408.

37. Αωνύμου, «Quaestio in utramque partem», κριτική έκδοση G. Vinay, στον τόμο: *Egidio Romana e la cosiddetta Quaestio in utramque partem*, *Bulletino dell' Istituto Storico Italiano* 53, 1939, σελ. 43-136. Βλ. περαιτέρω, J. Watt, «The Quaestio in utramque partem reconsidered», *Studia Gratiana* XIII, 1967, σελ. 412-453.

38. Αωνύμου, «Quaestio de potestate papae (Rex pacificus)», περιέχεται στο: P. Dupuy, *Histoire du différend d' entre le pape Boniface VIII et Philippe le Bel roy de France*, Paris, 1655, σελ. 663-683. Βλ. περαιτέρω, Saenger P., «John of Paris, principal author of the Quaestio de potestate papae: (Rex pacificus)», *Speculum* 56, 1981, σελ. 41-55.

39. Jean Quidort, «De potestate regia et papali», έκδοση J. Leclercq, στο έργο: *Jean de Paris et l' ecclésiologie du XIIIe siècle*, Vrin, Paris, 1942, σελ. 167-260. Κριτική έκδοση, F. Bleienstein, *Johannes Quidort von Paris, Über Königliche und päpstliche Gewalt* (ταυτόχρονη γερμ. μτφρ.), Klett, Stuttgart, 1969· μτφρ. στην αγγλική J.A. Watt, *On Royal and Papal Power*, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1971: μερική δημοσίευση του κειμένου σε αγγλ. μτφρ. στο: R. Lerner, M. Mahdi, *Medieval political philosophy: A Sourcebook*, New York, 1963, σελ. 402-417. Βλ. περαιτέρω, B. Tierney, *Foundations of the Conciliar Theory. The Contribution of the Medieval Canonists from Gratian to the Great Schism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1955, σελ. 157-178.

40. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. αναλυτικά: J.C. Schmitt, «Problèmes religieux de la genèse de l' Etat moderne», στον τόμο υπό την επιμ. των Ph. Gênet και B. Vincent (éds), *Eglise et Etat dans la genèse de l' Etat moderne*, Βιβλιοθήκη Casa de Velazquez, Μαδρίτη, 1986, σελ. 55-62. J. Krynen, «Genèse de l' Etat et histoire des idées politiques en France a la Fin du Moyen Age», στον τόμο: *Culture et Idéologie dans la Genèse de l' Etat moderne*, Βιβλιοθήκη της Γαλλικής Σχολής της Ρώμης, Ρώμη, 1985, σελ. 395-412. M.A. Ladero Quesada, «La genèse de l' Etat dans les royaumes hispaniques médiévaux (1300-1450)», στο: Ch. Hermann (éd.), *Le premier âge de l' Etat en Espagne (1450-1700)*, éd. du CNRS, Bordeaux, 1990, σελ. 9-65, J. Le Goff, «La France monarchique: le Moyen Age», στο: A. Burguière, J. Revel (éds), *Histoire de la France, L' Etat et les pouvoirs*, Paris, 1989, σελ. 19-180. C. Baune, «Les monarchies médiévales», στο: Yves-Marie Bercé (éd.), *Les monarchies, L' Histoire générale des systèmes politiques*, vol. 2, P.U.F., Paris, 1997, σελ. 85-223.

41. Βλ. διεξοδικά, R.L. Benson, «The Gelasian doctrine. Uses and transformations», στο: D. Soudel et al. (éds), *La notion d' autorité au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident*, P.U.F., Paris, 1982, σελ. 13-44.

42. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le «césaropapisme» byzantin*, Gallinard, Paris, 1996, σελ. 309-312.

43. W. Enßlin, «Auctoritas und Potestas. Zur Zweigewaldenlehre des Papstes Gelasius I.», *Historisches Jahrbuch* 74, 1955, σελ. 661 επ. W. Ullmann, *Gelasius, I*, Verl. A. Hiersemann, 1981, σελ. 198 επ.

44. R.L. Benson, *The Gelasian doctrine*, όπ. παρ., σελ. 36-37.

45. Βλ. ενδεικτικά, R. Schiepper, *Die Entstehung des päpstlichen Investiturrechts für den deutschen König*, Μόναχο, 1981, P. Toubert, «Eglise et Etat: La signification du moment grégorien pour la genèse de l' Etat moderne», στο:

J.Ph. Gênet, B. Vincent (éds), *Etat et Eglise dans la genèse de l' Etat moderne*, Μαδρίτη, 1986, σελ. 9-22. N. Cantor, *Church, Kingship and Lay Investiture in England, 1089-1135*, Princeton, 1958. U.R. Blumenthal, *Der Investiturstreit*, Stuttgart, 1982. E. Werner, *Zwischen Canossa und Worms: Staat und Kirche 1077-1122*, Βερολίνο 1973. K.F. Morrison, *The Investiture Controversy. Issues, Ideals and Results*, New York, 1971.

46. Βλ. διεξοδικότερη διαπραγμάτευση αυτών των προβλημάτων στο άρθρο μας «Εξουσία και πολιτική εκκλησιολογία στην ευρωπαϊκή μεσαιωνική πολιτειολογική σκέψη», *Ελληνική Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 11, 1998, σελ. 99-135.

47. Βλ. ενδεικτικά, B. Chevalier, «Fiscalité municipale et fiscalité de l' Etat en France du X^{IV}e, à la fin du X^Ve siècle: deux systèmes liés et concurrents», στο: J. Ph. Gênet, M. Le Mené (éds), *Genèse de l' Etat Moderne. Prélèvement et Redistribution*, éd. CNRS, Paris, 1987, σελ. 137-152.

48. *Novit Ille*, στην PL 215, σελ. 325-328. Βλ. σχετικά, M. Maccarrone, «Innocenzo III e le feudalità: non ratione feudi sed occasione peccati», στον τόμο: *Structures féodales et féodalisme dans l' occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Paris, 1980, σελ. 457-514. Του ιδίου, «La papauté et Philippe Auguste. La decretale "Novit Ille"», στον τόμο: *La France de Phi-lippe Auguste*, Paris, 1982, σελ. 385-408.

49. Οι διαπιστώσεις αυτής της εγκυκλίου (PL 214, σελ. 1132 επ.) έθεταν εμμέσως υπό αμφισβήτηση το θεμελιώδες μεσαιωνικό πολιτικό δόγμα της διάκρισης κοσμικής και πνευματικής εξουσίας, βλ. F. Kempf, *Päpsttum und Kaisertum bei Innocenz III*, Ρώμη, 1954, σελ. 296 επ. H. Tillmann, «Zur Frage des Verhältnisses von Kirche und Staat in Lehre und Praxis Papst Innocenz III», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 9, 1952. Επίσης, του ιδίου, *Pope Innocent III*, Amsterdam, 1980, σελ. 22-24. K. Pennington, «Pope Innocent III's Views on Church and State: a Gloss to per Venerabilem», στον τόμο: *Law, church and Society. Essays in Honour of Stephan Kuttner*, Pennsylvania, 1977, σελ. 49-67. C. Morris, «The papal Monarchy», *The western Church from 1050 to 1250*, Clarendon Press, Oxford, 1989, σελ. 426-433.

50. Για την ιεροκρατική θεωρία γενικώς, βλ. W.D. McCready, «Papalists and Anti-Papalists: Aspects of the Church-State Controversy in the Later Middle Ages», *Viator* 6, 1975, σελ. 241-273. Του ιδίου, «Papal plenitudo potestatis and the Source of Temporal Authority in Late Medieval Hierocratic Theory», *Speculum* 48, 1973, σελ. 654-674.

51. Βλ. ενδεικτικά, W. Seegrün, «Kirche, Papst und Kaiser nach den Anschauungen Kaiser Friedrichs II», *Historische Zeitschrift* 207, 1968, σελ. 4-41 και J.M. Powell, «Frédéric II and the church: a revisionist view», *Catholic Historic Review* 48, 1963, σελ. 487-497.

52. Ούγων του Αγίου Βίκτωρος, *De sacramentis* II, 11, 2, 3, 4.

53. Βερνάρδος του Clairvaux, *De consideratione* IV, III, 7. Το εδάφιο αυτό εντάσσεται μεταγενέστερα στην εγκύκλιο Unam Sanctam.

54. Ιωάννης του Salisbury. *Πολικρατικός* IV, 3.

55. J.A. Watt, *Spiritual and temporal powers*, όπ. παρ., σελ. 379.

56. *Όπ. παρ.*, σελ. 380.

57. *Όπ. παρ.*, σελ. 381-382.

58. Βλ. αναλυτικά, P. Kempf, «Das Problem der Christianitas im 12 und 13 Jahrhundert», *Historisches Jahrbuch* 79, 1960), σελ. 104-123. G. Ladner, «The concepts of "Ecclesia" and "Christianitas" and their relation to the idea of papal "Plenitudo Potestatis" from Gregory VII to Boniface VIII», αναδημ. στο έργο του ιδίου: *Images and Ideas*, vol. II, σελ. 487-515. A. Melloni, Innocenzo IV., *La con-*

- cezionne e l' esperienza della cristianità come regimen unius personae, Genova, 1990. D. Menozzi, «In-torno alle origini del mito della cristianità», *Cristianesimo e Storia* 5, 1984, σελ. 363-400.
59. Hostiensis, *Apparatus* I. 31.14.
60. Βλ. σχετικά, M. Maccarrone, *Vicarius christi. Storia del titolo papale*, Ρώμη, 1952.
61. Ματθαίου, 16, 18.
62. Watt, *Spiritual and temporal powers*, σελ. 376-377.
63. Βλ. διεξοδική ανάλυση στην «Histoire du christianisme», τόμ. 5, *Apogée de la papauté et expansion de la chrétienté (1054-1274)*, André Vauchez (éd.), Paris, 1993, σελ. 577-582.
64. J.A. Watt, *The Use of the term Plenitudo Potestatis by Hostiensis, Proceedings of the second international Congress of Medieval Canon Law*, Αποστολική βιβλιοθήκη Βατικανού, 1965, σελ. 161-187. Βλ. του ιδίου, *The Theory of Papal Monarchy in the Thirteenth Century*, όπ. παρ., σελ. 75-106.
65. K. Pennington, *Pope and Bishops. A study of the Papal Monarchy in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, όπ. παρ., σελ. 65-73. Πρβλ. F. Oakley, *Omnipotence, Covenant and Order, An Excursion in the History of Ideas from Abelard to Leibniz*, Ithaca, Cornell University Press, New York, 1984, σελ. 93-118.
66. Θωμάς Ακινάτης, *De regno* I. 14. Πρβλ. και I.T. Eschmann, «St. Thomas Aquinas on the Two Powers», *Medieval Studies* 20, 1958, σελ. 179-205, ειδικ. σελ. 196 επ. Για τον Eschmann, η άποψη «In isto tempore reges sunt vassalli Ecclesiae» (*De regno, Quodlibet*, XII, art. 19 ad 2) είναι μεταγενέστερη του Ακινάτη. Αντιθέτως, ισχύει σαφώς ότι «potestas saecularis subditur spirituali sicut corpus animae», κατά το πρότυπο της οργανικής μεταφοράς.
67. Aegidius Romanus, *De ecclesiastica potestate*, έκδοση R. Scholz.
68. Ερρίκος της Cremona, *De potestate papae*, έκδοση Scholz, 1903. Ιάκωβος του Viterbo, *De regimine christiano*, έκδοση H.X. Arquillière, *Le plus ancien traité de l' Eglise: Jacques de Viterbe, «De regimine christiano» (1301-1302)*, Beauchesne, Paris, 1926.
69. Τμηματική μετάφραση και ανάλυση της εγκυκλίου στο: G. Rigard, *Philippe le Bel et le Saint Siège de 1285 a 1304*, 2 τόμοι, Sirey, Paris, 1936, σελ. 89-92.
70. *Sermo de potestate papae*, εκδ. Cal, 1962.
71. Ιακώβου Viterbo, *De regimine christiano*, εκδ. Arquillière, σελ. 272.
72. Βερνάρδου Clairvaux, *De consideratione* II, 8, 752 BC.
73. Hostiensis, *Apparatus* 4.17.13.
74. *De nichilo facit aliquid*, κατά τη διατύπωση του Ιωάννη Τευτονικού.
75. Hostiensis, όπ. παρ.
76. *Histoire du christianisme*, τόμ. V, όπ. παρ., σελ. 591.
77. B. Tierney, *Foundations of the conciliar theory*, όπ. παρ., σελ. 63.
78. Όπ. παρ., σελ. 60-67.
79. Pigard, 1936, τόμ. II, σελ. 156-157.
80. Βλ. περαιτέρω, E.M. Hallam, *Capetian France, 937-1728*, London, 1980, J. Dunbabin, *France in the Making*, Οξφόρδη, 1985. A.W. Lewis, «Le sang royal», *La famille capétienne et l' Etat, France, Xe-XIVe siècle*, Paris, 1986, G. Sivery, *Saint Louis et son siècle*, Paris, 1983.
81. Βλ. Al. Boureau, *Le Simple Corps du roi. L' impossible sacralité des souverains français, XVe-XVIIe siècles*, Paris, 1988. M. Bloch, *Les rois thaumaturges, Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre*, Paris, 1961. 2. A. Boureau, E.S. Ingerflom (eds), *La*

royauté sacrée dans le monde chrétien, E.H.E.S.S., Paris, 1992. Για τη διαδικασία ιεροποίησης της βασιλείας στη Γαλλία τους τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα, πρβλ. και C. Beaune, *Naissance de la nation France*, Paris, 1985. J. Lalecq, *L' idée de royauté du Christ en France du Moyen Age*, Paris, 1959. J. Krynen, «Rex christianissimus. A medieval theme at the roots of French absolutism», *History and Anthropology* IV, 1989, σελ. 79-96.

82. Για τη θέση της αριστοκρατίας στη μεσαιωνική γαλλική κοινωνία, βλ. J. Powis, «Aristocratie et bureaucratie dans la France du XVe siècle», στο: Ph. Contamine, (éd.), *L' Etat, les Aristocraties, XIIe-XVIIe siècle (Angleterre, France, Ecosse)*, P.E.N.S., Paris, 1989, σελ. 231-245.

83. H. Millet, «La place des clercs dans l' appareil d' Etat en France à la fin du Moyen Age», στον τόμο: *Etat et église dans la genèse de l' Etat moderne*, όπ. παρ., σελ. 239-248. Βλ. επίσης, H. Millet, P. Moraw, «Les clercs dans l' Etat», στο: W. Reinhard (éd.), *Les élites du pouvoir et la construction de l' Etat en Europe*, P.U.F., Paris, 1996, σελ. 237-1257.

84. Βλ. ενδεικτικά, S. Bagge, «L' individu dans l' historiographie médiévale», στο: J. Coleman (éd.), *L' individu dans la théorie politique et dans la pratique*, P.U.F., Paris, 1996, σελ. 43-70, εν προκειμένω σελ. 51-55.

85. Βλ. σχετικά, C. Morris, *The papal Monarchy*, όπ. παρ., σελ. 555. D.M. Bell, *L' idéal éthique de la royauté en France du Moyen Age d' après les moralistes du temps*, Genève, 1972. Yves Congar, «L' Eglise et l' Etat sous le regne de Saint-Louis», στο: *Septième Centenaire de la mort de saint Louis, Actes du colloques de Royaumont et Paris (21-27 Mai 1970)*, Paris, 1970, σελ. 257-271, J. Le Goff, «Royauté biblique et idéal monarchique médiéval: Saint-Louis et Josias», στο: *Mélanges Bernard Blum-menkranz*, Paris, 1984, σελ. 157-167.

86. Yves Congar, *L' église et l' état sous le règne de Saint-Louis*, όπ. παρ., σελ. 266-267.

87. P. Ourliac, «Législation, coutumes et coutumiers au temps de Philippe Auguste», στο: R.H. Bautier (éd.), *La France de Philippe Auguste. Le temps des mutations*, Paris, 1982, σελ. 471-487. A. Gouron, «Coutume contre loi chez les premiers glossateurs», στον τόμο: *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l' Etat*, όπ. παρ., σελ. 117-130.

88. Έκδοση E. Viollet, Paris.

89. Βλ. σχετικά, R.H. Bautier, «Le personnel de la chancellerie royale sous les derniers Capétiens», στο: F. Autrand (éd.), *Prosopographie et Genèse de l' Etat Moderne*, P.E.N.S., Paris, 1986, σελ. 91-115.

90. Βλ. περαιτέρω, M. Pacaut, *La théocratie. L' église et le pouvoir au Moyen Age*, Paris, 1957, επανέκδοση (Desclée), 1989.

91. Βλ. διεξοδικά, G. De Lagarde, «Naissance de l' esprit laïc au Moyen Age», τομ. I, *Bilan du XIIIe siècle*, Paris, 1963.

92. F. Kantorowicz, *Les deux corps du roi*, Paris, 1989 (γαλλ. μτφρ. του αγγλ. πρωτοτύπου).

93. Βλ. διεξοδικά, Ph. Buc, *L' Ambigüité du Livre. Prince, pouvoir et peuple dans les commentaires de la Bible au Moyen Age*, Beauchesne, Paris, 1994, σελ. 235 επ.

94. Βλ. F. Kantorowicz, *Mourir pour la patrie et autres textes* (trad. L. Mayali), Paris, 1984. H. Muller, «Königtum und Nationalgefühl in Frankreich um 1400», *Historisches Jahrbuch*, 1983, σελ. 131-145. K.F. Werner, «Les nations et le sentiment national dans l' Europe médiévale», *Revue historique* CCXLIV, 1970, σελ. 285-304.

95. Βλ. ενδεικτικά, G. Post, «"Patria potestas", "Regia potestas" and "Rex

- imperator"», στο: *Mélanges R.L. Reynolds*, Kent, 1969, σελ. 185-204. A Rigaudière, «Loi et Etat dans la France du bas Moyen Age», στο: N. Coulet, J.P. Gênet (éds), *L'Etat moderne: territoires, droit, sy-stème politique*, éd. C.N.R.S., Paris, 1990.
96. Βλ. σχετικά, M. Aurell, *La vielle et l' epée. Troubadours et politique en Provence au XIIIe siècle*, Paris, 1989.
97. Πρβλ. J. Chiffolleau, «Vie et mort de l' heresie en Provence et dans la vallée du Rhône du debut du Xlle au début du XIVe siècle», στο: *Effacement du catharisme? (XIIIe-XIVe siècle)*, Cahiers de Fanjeaux, άρ. 20, σελ. 73-99.
98. Βλ. προς τούτο, A. Bossnat, *La formule «le roi est empereur en son royaume», Son emploi au XVe siècle devant le Parlement de Paris*, R.H.D.F.E., Paris, 1961, σελ. 371-381, και ιδίως, S. Menache, *La naissance d' une nouvelle source d' autorité: l' université de Paris*, Revue Historique, CCLVIII, Paris, 1982, σελ. 305-327. Επίσης, C. Beaune, *Les monarchies médiévales*, όπ. παρ. σελ. 128 επ.
99. Έκδοση και δευτερεύουσα βιβλιογραφία, βλ. σημείωση 37.
100. Πρβλ. Leo Strauss, *Φυσικό δίκαιο και ιστορία*, μπφρ. Σ. Ροζάνη, Γ. Λυκαρδοπούλου, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1988, σελ. 151 επ., 177 επ., 198-200.
101. J.A. Watt, *The «Quaestio in utramque partem» reconsidered*, όπ. παρ., σελ. 420-427, 431-435.
102. Παύλου, *Εφεσσίους* 6, 17.
103. Ιωάν. 18, 11.
104. Ματθ. 22, 21-22. Μάρκ. 12, 17. Λουκ. 20, 25-26.
105. Αφετηρία αυτού αποτελεί το εδάφιο Λουκ. 22, 38 σε συνδυασμό με τα χωρία Ρωμ. 13, 4 και Εφεσ. 6, 17.
106. *Quaestio*, εκδ. Vinay, σελ. 108.
107. J.A. Watt, *Spiritual and temporal powers*, όπ. παρ., σελ. 407.
108. Όπ. παρ., σελ. 408-409.
109. *De potestate regia et papali XXIV*, εκδ. Bleienstein, 1969, σελ. 202.
110. Βλ. αναλυτική διαπραγμάτευση αυτών των προβλημάτων από τον Stefan Swiezawski, *Les tribulations de l' ecclésiologie à la fin du Moyen Age*, Beauchesne, Paris, 1997, σελ. 103 επ., 126-128.
111. Επισημαίνονται στο J.A. Watt, *Spiritual and temporal powers*, σελ. 410.
112. Βλ. ενδεικτικά, J. Krynen, «"De nostre certaine science". Remarques sur l' absolutisme législatif de la monarchie médiévale française», στον τόμο: *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l' Etat*, όπ. παρ., σελ. 131-144. Του ίδιου, «Les légistes "idiots-politiques". Sur l' hostilité des théologiens à l' égard des Juristes, en France, au temps de Charles V», στον τόμο: *Théologie et droit dans la science politique de l' Etat moderne*, Ρώμη, 1991, σελ. 171-198.
113. Βλ. αναλυτικά, V. Martin, *Les origines du Gallicanisme*, τόμ. Ι, Παρίσι, 1939.
114. Βλ. J.A. Watt, όπ. παρ., 1967, σελ. 435-437.
115. Βλ. J. Coleman, «L' individu dans l' Etat médiévale», στον τόμο: *L' individu dans la théorie politique et dans la pratique*, όπ. παρ., σελ. 1-42, ιδίως σελ. 29-32.
116. Βλ. L. Longère, «Le pouvoir de precher et le contenu de la prédication dans l' Occident chrétien», στο: D. Sourdel et al. (eds), *Prédication et propagande au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident*, P.U.F., Paris 1983, σελ. 165-177.
117. Βλ. διεξοδικά, Γ.Ν. Γκότσης, «Η κανονιστική θεμελίωση της ιδιοκτησίας στην ευρωπαϊκή μεσαιωνική σχολαστική σκέψη», *Νεύσις* (υπό δημοσίευση).
118. J. Coleman, «The two jurisdictions: Theological and legal justifications of church property in the 13th century», *Studies in Church History* 23, 1987, σελ.

75-110.Της ίδιας, «The Dominican political theory of John of Paris in its context», στο: D. Wood, W. Shiels (eds), *The church and sovereignty*, σελ. 590-1318, *Essays in Honour of M. Wilks*, Oxford, 1991, σελ. 187-224.

119. J. Krynen, *L' empire du roi*, όπ. παρ., σελ. 94. Βλ. περαιτέρω, J. Coleman, «The intellectual milieu of John of Paris», στο: J. Miethke (ed.), *Das Publicum politischer Theorie in 14. Jahrhundert*, München, 1992, σελ. 173-206.

Για μια θεωρία της στρατιωτικής ισχύος

Νίκος Κ. Κυριαζής*

Περίληψη

Στο άρθρο που ακολουθεί επιχειρείται μία νέα προσέγγιση στον ανταγωνισμό δυνάμεων στην ιστορία. Η κυριαρχία που πέτυχαν σε διάφορες ιστορικές περιόδους ορισμένες χώρες, στηρίζονταν σε συνδυασμό εισαγωγής νέας στρατιωτικής τεχνολογίας ή και τακτικής, και προσπάθεια ελέγχου της ξηράς μέσω κυριαρχίας στην θάλασσα (π.χ. Ρώμη, Ηνωμένο Βασίλειο), μετά της ξηράς και της θάλασσας, μέσω κυριαρχίας του αέρα (π.χ. Γερμανία και ΗΠΑ στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο) και τέλος από τα τέλη του 20ού αιώνα, κυριαρχία στα τρία προηγούμενα στοιχεία μέσω ελέγχου του διαστήματος (π.χ. ΗΠΑ μέσω Πολέμου των Άστρων στον Πόλεμο του Κόλπου και στην Σερβία).

Η κυριαρχία της στεριάς

«Από την εποχή που οι άνθρωποι άρχισαν να οργανώνονται σε κοινωνικές ομάδες, πριν ακόμα από την «επίσημη» αρχή της ιστορίας, ξεκίνησαν και οι μεταξύ τους αντιπαλότητες και πολεμικές αναμετρήσεις. Στη διάρκεια της προϊστορίας, οι συγκρούσεις αυτές αφορούσαν μικρές ομάδες (κυνηγών, νομάδων ή των πρώτων αγροτικών οικισμών). Στη συνέχεια, με τη δημιουργία των πρώτων κρατών έχουμε την πρώτη εμφάνιση οργανωμένων στρατευμάτων, και οργανωμένου πολέμου, με τη μορφή ακόμα και μακρινών εκ-

* Επίκουρος καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

στρατειών, όπως π.χ. στον Ελλαδικό χώρο, την εκστρατεία της Τροίας, ή στη Μέση Ανατολή τις μεγάλες αιγυπτιακές εκστρατείες του νεότερου βασιλείου στην Παλαιστίνη και Συρία (15ος - 13ος αιώνας, κυρίως με τους Φαραώ Θούμθοση και Ραμσή Β').

Παρατηρείται το φαινόμενο, κρατική και στρατιωτική οργάνωση να συμβαδίζουν και να αλληλοϋποστηρίζονται και να οδηγούν σε απόπειρες κυριαρχίας σε όλο και μεγαλύτερο γεωγραφικό χώρο.

Δύο είναι τα κοινά σημεία που χαρακτηρίζουν τις απόπειρες κυριαρχίας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα: Η σημασία της τεχνολογίας, και η επέκταση σε νέα «επίπεδα» και ιδεολογία. Οι επιτυχημένες προσπάθειες κυριαρχίας σε μεγάλες γεωγραφικές εκτάσεις βασίστηκαν πάντα σε κάποιο είδος τεχνολογικής υπεροχής, που μπορεί να είναι ένας νέος οπλισμός, οργάνωση, ή συνδυασμός των παραπάνω.

Στην Αρχαία Ελλάδα, η πρώτη δύναμη που κατόρθωσε να επιβάλει την κυριαρχία της σε ολόκληρο σχεδόν τον Ελλαδικό χώρο και στη συνέχεια στη δημιουργία μιας μεγάλης αυτοκρατορίας, ήταν η Μακεδονία. Η στρατιωτική ισχύς της στηρίχθηκε στον νέου τύπου οπλισμό της παραδοσιακής φάλαγγας των οπλιτών (επιμήκυνση του δόρατος που έγινε η Μακεδονική σάρισα των 6 μέτρων με μείωση του μεγέθους και του βάρους της ασπίδας) και έμφαση στο ρόλο κρούσης του «βαρέος» ιππικού που για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία ανέλαβε το ρόλο αυτό, και έγινε το κυρίαρχο όπλο που έφερε το καίριο πλήγμα στον αντίπαλο, όπως στη μάχη της Χαιρώνειας υπό την ηγεσία του Αλεξάνδρου, και μετά στο Γρανικό, στην Ισσό και στα Γαυγάμηλα.

Ας θυμηθούμε, πως ο ρόλος του ιππικού στις άλλες Ελληνικές πόλεις ήταν μέχρι τότε βοηθητικός, ενώ στις ασιατικές δυνάμεις, Ασσύριους, Μήδους και Πέρσες, το ιππικό ήταν κυρίως οπλισμένο με τόξο και χρησιμοποιούταν ως όπλο τριβής, χωρίς να έρχεται σε σύγκρουση εκ του συστάδην με το αντίπαλο πεζικό ή ιππικό, παρά μόνο σε εξαιρέσεις, όταν ο εχθρός είχε π.χ. ήδη αρχίσει να υποχωρεί, χάνοντας τη συνοχή του. Επιπλέον, ο νεωτερισμός των Μακεδόνων βασιλέων έγκειται στην εξειδίκευση του στρατεύματος με δημιουργία διαφορετικών τύπων μονάδων (βαρύ και ελαφρύ ιππικό, «μηχανικό») και στη θαυμαστή μεταξύ τους τακτική συνεργασία στο πεδίο μάχης. Η διπλή τεχνολογική υπεροχή των Μακεδόνων (οπλισμός - τακτική) σε συνδυασμό με τις στρατηγικές ιδιοφυίες του Φιλίππου, του Αλέξανδρου και του Παρμενίωνα, έκαναν το μακεδονικό στρατό ανίκητο και προσαρμόσιμο σε κάθε τύπο αναμέτρησης, ώστε να αντεπεξέλθει νικηφόρα εναντίον

Ελλήνων, βαλκανικών φυλών (Ιλλυριοί, Τριβαλλοί κ.λπ.) της Περσικής αυτοκρατορίας, των Αφγανικών φυλών με την τακτική τους του «ανταρτοπόλεμου» και των Ινδών, με τους άγνωστους στους Έλληνες πολεμικούς τους ελέφαντες.

Όμως και προγενέστερα, οι πρώτες αυτοκρατορίες της Μέσης Ανατολής στήριζαν την κυριαρχία τους σε τεχνολογική υπεροχή. Η Αίγυπτος των Φαραώ στην υιοθέτηση του άρματος (μετά την πτώση του αρχαίου βασιλείου από την κατάκτηση των Υκσώς, που χρησιμοποίησαν πρώτοι το άρμα εναντίον των πεζών Αιγυπτίων), όπως και οι Χετταίοι και η χρησιμοποίηση του έφιππου τοξότη αντί για το άρμα από τους Ασσύριους και μετά τους Μήδους και Πέρσες.

Η Ρώμη, η δύναμη που θα κυριαρχούσε και θα ένωνε όλη τη Μεσόγειο και μεγάλο τμήμα της Ευρώπης στην πρώτη «δυτική» αυτοκρατορία, στηρίχθηκε σε δύο τεχνολογικές εφευρέσεις: στην ξηρά στο νέο τύπο οπλίτη, οπλισμένο με βαρύ αμυντικό θώρακα (για πρώτη φορά μαζική χρησιμοποίηση αλυσιδωτών πανοπλιών που κάλυπταν όλο τον κορμό του σώματος και σταδιακά περίπου στα αυτοκρατορικά χρόνια από σιδερένια ελάσματα) κράνος, μεγάλη ασπίδα, και το *gladius*, το σπαθί που χρησιμοποιείται ως λόγχη για να τρυπάει κυρίως και όχι όπως συνήθως μέχρι τότε, να κόβει, και το *pilum*, το ριπτόμενο ακόντιο που δεν χρησιμοποιείται για σύγκρουση εκ του συστάδην όπως το Ελληνικό δόρυ, αλλά έχει σκοπό να «κολλήσει»¹ στην ασπίδα του αντιπάλου, να την βαρύνει και να τον αναγκάσει να την ρίξει, οπότε καθίσταται πολύ τρωτός στα χτυπήματα του *gladius*. Ο νέος οπλισμός που εξελίχθηκε στη διάρκεια των συνεχών πολέμων της Ρώμης, οδήγησε και στη σταδιακή δημιουργία της νέας τακτικής, που είχε ολοκληρωθεί στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ., όταν η Ρώμη συγκρούστηκε με τη Μακεδονία.

Η νέα τακτική βασιζόταν στην ευέλικτη φάλαγγα μικρού βάρους, ουσιαστικά από τέσσερις σειρές, *velites*, *hastati*, *principes* και *triarii*, που μπορεί να αναπτυχθεί σε οποιαδήποτε μορφολογία εδάφους (αντίθετα με τις Ελληνικές φάλαγγες οπλιτών που χρειάζονται για την αποτελεσματική τους ανάπτυξη σχετικά επίπεδο έδαφος, χωρίς εμπόδια).

Η Ρωμαϊκή παράταξη για πρώτη φορά συνδυάζει στο ίδιο όπλο, το πεζικό, δύναμη «πυρρός», τα ριπτόμενα *pila*, και κρούσης εκ του συστάδην, τον *gladius*. Οι προηγούμενοι στρατοί είχαν για κύριο όπλο κάθε σώματος ένα, είτε αγχέμαχο (Έλληνες και Μακεδόνες στη φάλαγγα δόρυ και ξίφος) είτε τηλέμαχο (ασιατικό ιππικό τόξο).

Η ιστορία φαίνεται πως επαναλαμβάνεται και στην τακτική. Η «λεπτή κόκκινη γραμμή», η βρετανική παράταξη σε μικρό βάθος ώστε να μεγιστοποιείται ο όγκος πυρρός, που υιοθετήθηκε στα τέλη του 18ου, αρχές του 19ου αιώνα, με απόγειο τη χρήση της από τον Ουέλινγκτον εναντίον των Γάλλων, θυμίζει έντονα τη ρωμαϊκή παράταξη, ενώ οι πυκνές γαλλικές φάλαγγες, θυμίζουν τις αντίστοιχες ελληνικές. Και στις δύο περιπτώσεις, η ευελιξία και ο όγκος πυρρός υπερίσχυσε της μάζας.

Η κυριαρχία της θάλασσας

Στη θάλασσα η Ρώμη εισήγαγε εναντίον των Καρχηδονίων, νέο τεχνολογικό νεωτερισμό, τον *corvus*, ένα είδος κινητής γέφυρας που στην άκρη του είχε γάντζο ή αρπάγη και ριπτόταν πάνω στο κατάστρωμα του εχθρικού πλοίου, αιχμαλωτίζοντάς το και μεταβάλλοντας τη ναυμαχία σε πεζομαχία. Η χρησιμοποίηση του *corvus* έδωσε τη θαλασσοκρατορία στους Ρωμαίους, μια «νεοφερμένη» στεριανή δύναμη, την υπεροχή έναντι της ναυτικής δύναμης της Καρχηδόνας που στηριζόταν μέχρι τότε στην ανωτερότητά της στις ναυμαχίες ελιγμών και εμβολισμού. Αξιοσημείωτο είναι, πως στον πρώτο καρχηδονιακό πόλεμο, οι Ρωμαίοι κέρδισαν όλες τις ναυμαχίες εκτός από μια, και τον πόλεμο. Ήδη είχαν γίνει θαλασσοκράτορες. Οι στρατηγικές συνέπειες ήταν βαρυσήμαντες. Ελέγχοντας τη θάλασσα, οι Ρωμαίοι είχαν τη στρατηγική πρωτοβουλία. Στο δεύτερο Καρχηδονιακό πόλεμο, ο Αννίβας αναγκάστηκε να ακολουθήσει τον μακρύ δρόμο της στεριάς από την Ισπανία στην Ιταλία, μέσω της Γαλατίας και των Άλπεων, που του στοίχισε σχεδόν το μισό του στράτευμα πριν ακόμα αντιμετωπίσει τον πρώτο ρωμαϊκό στρατό. Όσο βρισκόταν στην Ιταλία, οι ενισχύσεις που δεχόταν από την ίδια την Καρχηδόνα ήταν ελάχιστες, ακριβώς γιατί η Ρώμη έλεγχε τις θαλάσσιες επικοινωνίες.

Το 208-207 π.Χ. οι Καρχηδόνιοι Ασδρούβαλ (αδελφός του Αννίβα) και Μάγων, σε μια ύστατη προσπάθεια, οδήγησαν το στρατό τους από την Ισπανία στην Ιταλία, ακολουθώντας το δρομολόγιο του Αννίβα, γιατί ο δρόμος της θάλασσας ήταν φραγμένος από το ρωμαϊκό στόλο. Δύο ρωμαϊκοί στρατοί, των υπάτων Marcus Livius Salinator και Gaius Claudius Nero, χρησιμοποιώντας την εσωτερική τους θέση, ανάμεσα στο στρατό του Αννίβα που βρισκόταν στη Νότιο Ιταλία και στο στρατό του Ασδρούβαλ που ερχόταν α-

πό Βορρά, έφραξαν το δρόμο του Ασδρούβαλ, πριν προλάβει να ενωθεί με τον Αννίβα. Στην μάχη του Μεταύρου, το 207 π.Χ., μια από τις πιο αποφασιστικές της παγκόσμιας ιστορίας, οι Καρχηδόνιοι συντρίφθηκαν και ο Ασδρούβας σκοτώθηκε. Ο Αννίβας έγινε ουσιαστικά αιχμάλωτος στην Ιταλική χερσόνησο, αναγκάστηκε να γυρίσει στην Καρχηδόνα έχοντας χάσει τη μοναδική δυνατότητα να νικήσει. Η ήττα του στην Ζάμα το 202 π.Χ. ήταν ο αναπόφευκτος επίλογος της ήττας του Μεταύρου και της αναμφισβήτητης ρωμαϊκής ναυτικής κυριαρχίας.

Η ρωμαϊκή θαλασσοκρατορία είναι κλασικό παράδειγμα «επέκτασης» μιας χώρας σε νέο επίπεδο, εδώ, από το επίπεδο της στεριάς στο επίπεδο της θάλασσας και του πως η κυριαρχία στο νέο επίπεδο, το ναυτικό, οδηγεί στην κυριαρχία στο προηγούμενο, της στεριάς, ένα θέμα το οποίο αναλύεται πιο διεξοδικά στη συνέχεια.

Στον 7ο αιώνα, οι Άραβες δημιούργησαν τη μεγαλύτερη σε έκταση αυτοκρατορία μέχρι τότε, που στο ζενίθ της απλωνόταν από τις παρυφές της Ινδίας, τη στέπα της Κεντρικής Ασίας μέχρι τις πύλες της Κιλικίας στη Μικρά Ασία, τον Ατλαντικό και τη Σαχάρα. Η αραβική στρατιωτική υπεροχή δεν οφειλόταν τόσο στον οπλισμό των μαχητών, όσο στη μεγάλη τους τακτική ευελιξία, που ήταν άριστα προσαρμοσμένη για περιοχές όπου υπήρχαν λίγα φυσικά εμπόδια, όπως ορεινά συγκροτήματα. Οι πρώτοι Άραβες, με νωπή τη νομαδική τους παράδοση ήταν έφιπποι, σε άλογα και καμήλες, που τους έδιναν τη δυνατότητα να προελαύνουν γοργά σε πεδινά εδάφη (όπως η Βόρειος Αφρική και η Μέση Ανατολή) και να διατηρούν τη στρατηγική και τακτική πρωτοβουλία. Ευνοήθηκαν όμως ιδιαίτερα από την ιστορική συγκυρία, βρίσκοντας τις δύο μεγάλες δυνάμεις της περιοχής, το Βυζάντιο και την Περσία, εξαντλημένες από τον μακροχρόνιο αναμεταξύ τους πόλεμο, και τις νότιες επαρχίες του Βυζαντίου δυσαρεστημένες με την κεντρική διοίκηση που επέβαλε βαριά φορολογία, κακή διοίκηση και δεν έδειχνε να την απασχολούν τα τοπικά προβλήματα. Οι λαοί των επαρχιών αυτών είχαν εκφράσει τη δυσαρέσκειά τους άλλοτε με επαναστάσεις, άλλοτε ασπασζόμενοι αιρετικά δόγματα (Αρειανισμό, Νεστοριανισμό, Μονοφυσιτισμό) και σε πολλές περιπτώσεις αποδέχτηκαν τους Άραβες, με τους οποίους ορισμένες φορές είχαν και φυλετική συγγένεια, ως ελευθερωτές. Αντίθετα, όταν οι Άραβες ήρθαν σε σύγκρουση με τους Βυζαντινούς στο ορεινό και καλά οχυρωμένο έδαφος της Μικράς Ασίας και μπροστά στις οχυρώσεις της Κωνσταντινούπολης, απέτυχαν.

Σε αναλογία με τη διαμάχη της Ρώμης με την Καρχηδόνα, οι Άραβες συνειδητοποίησαν πως η ολοκληρωτική νίκη στη στεριά εναντίον του Βυζαντίου, προϋπόθετε την κυριαρχία τους στο επίπεδο της θάλασσας. Ήδη στα τέλη του 7ου αιώνα οι Άραβες είχαν αποκτήσει σημαντικό στόλο ενσωματώνοντας τη ναυτική παράδοση και το δυναμικό των παραλίων της Παλαιστίνης, του Λιβάνου και της Συρίας, όπως το είχαν κάνει αιώνες πριν οι Πέρσες με τους Φοίνικες. Όμως αυτή τη φορά μια τεχνολογική εξέλιξη έσωσε το Βυζάντιο και ανάτρεψε τα αραβικά σχέδια. Ήταν το υγρό πυρ, που κατέστρεψε τον αραβικό στόλο στις δύο πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης και έδωσε στους Βυζαντινούς δρόμωνες και χελάνδια, την κυριαρχία του Αιγαίου, την Αδριατική, τη Μαύρη Θάλασσα και μεγάλα τμήματα της ανατολικής Μεσογείου για 500 ακόμα χρόνια.

Νέες εξελίξεις στις αρχές του 13ου αιώνα ήταν καθοριστικές για τη δημιουργία μιας ακόμα μεγαλύτερης αυτοκρατορίας από την αραβική. Ο 11ος μέχρι τον 15ο αιώνα είδε την ακμή των «νομαδικών» αυτοκρατοριών από λαούς της στέπας της Κεντρικής Ασίας, τουρκικής και μογγολικής προέλευσης. Φυσικά, εισβολές νομαδικών λαών εναντίον «πολιτισμένων» κρατών υπήρξαν και στο παρελθόν, όπως των Ούννων, των Αβάρων εναντίον της Δύσης, ή των Τζάνγκ και Τζούρχεν εναντίον της Κίνας. Οι εισβολές αυτές όμως ήταν ευκαιριακές και πρόσκαιρες, σε αντίθεση με εκείνες του τέλους του 11ου - αρχές του 15ου αιώνα.

Η στρατιωτική υπεροχή των νομάδων της Κεντρικής Ασίας στηριζόταν στον αριθμό των αλόγων που μπορούσε να θρέψει η στέπα και στον τρόπο ζωής τους, που ήταν ουσιαστικά μια συμβίωση με το άλογο. Καμιά άλλη περιοχή του κόσμου δεν μπορούσε να «αντέξει» την εκτροφή τόσο μεγάλου αριθμού αλόγων. Αυτό σήμαινε πως σε κάθε αναμέτρηση με «πολιτισμένους» αντιπάλους, οι νομάδες είχαν αριθμητική υπεροχή σε ιππικό, αν και όχι απαραίτητα σε συνολικό αριθμό στρατιωτών. Τόσο τα τουρκικά φύλα που εμφανίσθηκαν πρώτα στην Μέση Ανατολή από τα μέσα του 11ου αιώνα, οι Σελτζούκοι, όσο και μετά οι Μογγόλοι και οι Οθωμανοί, ήταν ιππείς.

Ο Τζέγκινς Χαν ήταν ο πρώτος που κατόρθωσε να ενώσει τις μογγολικές φυλές κάτω από την δική του ηγεσία, θέτοντας τέλος στους μεταξύ τους πολέμους (που ευτυχώς για τη Δύση θα ξανάρχιζαν σχεδόν αμέσως μετά το θάνατό του). Έχοντας ενώσει τους Μογγόλους, μπορούσε να κατακτήσει τον κόσμο.

Ο μογγολικός στρατός ήταν ο πρώτος αποκλειστικά και μόνο

έφιππος στρατός στη μέχρι τότε ιστορία. Υπήρχαν βαριοί ιππείς, θωρακισμένοι ανάλογα με τους βυζαντινούς κατάφρακτους ή τους ιππότες της Δύσης της ίδιας εποχής, οπλισμένοι με θώρακες από σιδερένια ελάσματα, κράνη, ασπίδες, δόρατα, σπαθιά, κορίνες² και ευελιξία, στην παραπλάνηση του εχθρού με φαινομενικές υποχωρήσεις και αντεπιθέσεις, όταν ο εχθρός είχε αποδιοργανωθεί στη μάχη, από μακριά με τα τόξα, αλλά και από κοντά με κρούση. Η ταχύτητα προέλασης-υποχώρησης ενός αποκλειστικά έφιππου στρατού όπως ο μογγολικός, έναντι μεικτών στρατών πεζών και ιππέων των αντιπάλων, έδινε στους Μογγόλους στρατηγική και τακτική υπεροχή. Μπορούσαν να επιλέξουν πάντα το ευνοϊκό για εκείνους σημείο επίθεσης και ευνοϊκό πεδίο μάχης. Ο πόλεμος των Μογγόλων είναι ουσιαστικά ο πρώτος «Πόλεμος Αστραπή» της ιστορίας, πολύ πριν οι Γερμανοί του δώσουν το όνομα Blitzkrieg στον Β΄ Παγκόσμιο. Η ταχύτητα προέλασής τους ήταν τόση ώστε να αιφνιδιάζει τους εχθρούς, να τους παραπλανεί, να μην τους επιτρέπει να συγκεντρώνουν τις δυνάμεις, να τους βγάζει συνεχώς εκτός ισορροπίας, να χρησιμοποιεί την τακτική της έμμεσης προσέγγισης αφήνοντάς τους σε αμφιβολία μέχρι την τελευταία στιγμή για τον πραγματικό τους στόχο, (πολύ πριν δυτικοί θεωρητικοί του πολέμου όπως ο Μοντγκόμερυ δώσουν ονομασία στην τακτική αυτή) να αποδιοργανώνει τον ανεφοδιασμό και τα μετόπισθεν τους. Ήταν τόση η ταχύτητα προέλασής τους, μερικές φορές 50-100 χλμ. την ημέρα, που θα τη ζήλευαν και σύγχρονοι μηχανοκίνητοι στρατοί.

Οι Μογγόλοι, όπως και οι Σελτζούκοι, χρησιμοποιούσαν όμως πρώτα και ένα άλλο όπλο που ξαναανακάλυψαν οι Γερμανοί στον πόλεμο Αστραπή: τον ψυχολογικό πόλεμο. Οι Σελτζούκοι και οι Μογγόλοι ήταν οι προπομποί του όπλου της τρομοκράτησης των εχθρικών πληθυσμών, πλήττοντας το ηθικό αμάχων και στρατού. Οι Γερμανοί το επιχείρησαν χρησιμοποιώντας το αεροπορικό όπλο εναντίον πόλεων χωρίς στρατηγική σημασία (Γκουέρνικα, Βαρσοβία, Άμστερνταμ, Ρότερνταμ, Λονδίνο) και πριν από τους Γερμανούς, οι Ιταλοί εναντίον αμάχων στη διάρκεια της κατάληψης της Λιβύης και της Αιθιοπίας³, ενώ και οι Βρετανοί χρησιμοποίησαν βομβαρδισμούς χωρών από τον αέρα στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ως μέσο ελέγχου πολεμικών φυλών στο Ιράκ, τη Σομαλία, τη Βόρεια Ινδία, Πακιστάν και Αφγανιστάν, ή στρατιωτικών, όπως π.χ. οι περίφημες σειρήνες των Στούκα που επηρέαζαν τα νεύρα των αντιπάλων στρατιωτών.

Οι Μογγόλοι και Σελτζούκοι ήταν οι πρώτοι που εφάρμοσαν

τον ολοκληρωτικό πόλεμο. Κάθε πόλη ή περιοχή που αντιστεκόταν, μεταβαλλόταν σε έρημο με ολοκληρωτική σφαγή όλου του πληθυσμού, ακόμα και των ζώων. Οι πρώτες επιδρομές των Σελτζούκων στη Μικρά Ασία, είχαν ακριβώς αυτό τον στόχο: ερημώνοντας σταδιακά τη χώρα, διώχνοντας ή σκοτώνοντας τους κατοίκους, κατέστρεφαν την ύπαιθρο, δημιουργούσαν υπερπληθυσμό στις πόλεις όπου κατέφευγαν οι πρόσφυγες, και αποδιοργάνωναν τελείως τη δομή των ανατολικών θεμάτων της αυτοκρατορίας. Δυστύχημα για το Βυζάντιο ήταν πως οι ανίκανοι αυτοκράτορες που βασίλευσαν από το 1050 μέχρι την άνοδο του Ρωμανού Δ' το 1068, έδωσαν το χρόνο στους Σελτζούκους να ερημώσουν την ανατολική αυτοκρατορία, σχεδόν ανενόχλητοι. Η ήττα του Μαντζικέρτ ανάρτησε τη θαρραλέα προσπάθεια του Ρωμανού να ανατρέψει την κατάσταση έστω και την ύστατη στιγμή. Όσο για τους Μογγόλους, ήταν τόσοσ ο τρόμος που προξενούσαν, ώστε λέγεται πως η εμφάνιση έστω και ενός μοναχικού ιππέα οδηγούσε σε πανικό και την υποταγή ολόκληρων πόλεων.

Για τρεις σχεδόν αιώνες, οι Μογγόλοι ήταν ανίκητοι. Ο Τζένγκις Χαν και οι στρατηγοί του κατέλαβαν το βόρειο κινέζικο κράτος των Κιν, την Χορασμία (Περσία - Ιράκ - Αφγανιστάν), την Αραβική Μεσοποταμία καταστρέφοντας ολοσχερώς τη Βαγδάτη, τα ρωσικά πριγκιπάτα, φτάνοντας μέχρι την Πολωνία και την Ουγγαρία όπου συνέτριψαν το 1241 τους Τεύτονες Ιππότες και τους Πολωνούς στη μάχη του Λίγκνιτς, και τους Ούγγρους στη μάχη του Μοχί. Οι διάδοχοι του Τζένγκις Χαν ολοκλήρωσαν το έργο του: ο Κουμπιλάι Χάν, εγγονός του, κατέλαβε το νότιο κινέζικο βασίλειο των Σούνγκ, εγκαθιστώντας τη μογγολική δυναστεία των Γιουάν στην Κίνα, ο Ταμερλάνος στις αρχές του 15ου αιώνα ίδρυσε άλλη μια τεράστια αν και εφήμερη αυτοκρατορία με πρωτεύουσα την Σαμαρκάνδη, συντρίβοντας και τους Οθωμανούς Τούρκους του σουλτάνου Βαγιαζήτ στην μάχη της Άγκυρας το 1402, ενώ ο μογγολικής καταγωγής Μπαμπούρ άρχισε την κατάκτηση της Ινδίας που ολοκλήρωσαν οι διάδοχοί του, νικώντας στην μάχη του Πανιπάτ το 1526 το σουλτάνο Ιμπραήμ Λοντί και καταλαμβάνοντας το Δελχί.

Η παρακμή των Μογγόλων και η σωτηρία της δυτικής Ευρώπης (σε αντίθεση με τη Ρωσία που μεγάλα τμήματά της έμειναν στην κατοχή μογγολικών φυλών, όπως της Χρυσής Ορδής, μέχρι την ανακατάληψή τους από τους Τσάρους Ιβάν Γ' και Ιβάν Δ' τον Τρομερό τον 15ο-16ο αιώνα) από την μογγολική κατάκτηση, οφείλεται σε έριδες και αγώνες που ξέσπασαν για τη διαδοχή του

Τζένγκις Χαν, αμέσως μετά το θάνατό του. Φάνηκε η βασική αδυναμία του νομαδικού τρόπου ζωής των Μογγόλων: ο στρατός τους ήταν ανίκητος, αλλά δεν υπήρχαν θεσμοθετημένοι κανόνες διαδοχής και διοίκησης που μπορούσαν να εξασφαλίσουν την ενότητα της αυτοκρατορίας που είχαν κατακτήσει πάνω στα άλογά τους.

Σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του Μεσαίωνα, φάνηκε πως ο νομάδας στρατιώτης, όταν είχε ικανή ηγεσία που κατόρθωνε να ενώσει μεγάλο αριθμό φυλών, υπερείχε στο πεδίο της μάχης από τους στρατούς των δομημένων αγροτικών-ημιαστικών κρατών, είτε επρόκειτο για τα κινέζικα βασίλεια, τα αραβικά, το Βυζάντιο, την Πολωνία - Λιθουανία, τα ρωσικά πριγκιπάτα, τη Χορασμία (Περσία), τα ινδικά βασίλεια ή τους Τεύτονες Ιππότες. Από την Αναγέννηση όμως και μετά, πρόοδοι στην οικονομία και την τεχνολογία θα έδιναν το πλεονέκτημα στα μέχρι τότε μικρά και κατακερματισμένα βασίλεια της Δυτικής Ευρώπης.

Στο μεταίχμιο όμως του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, άλλη μια δύναμη από την Ανατολή, που ξεκινούσε με νομαδικό παρελθόν και προέλευση, θα απειλούσε σοβαρά –για τελευταία φορά– τη Δύση. Ήταν οι Οθωμανοί Τούρκοι. Η υπεροχή τους οφειλόταν στο συνδυασμό όπλων, πειθαρχίας και τεχνολογικών νεωτερισμών. Στο πρώτο, οι Οθωμανοί συνδύασαν με επιτυχία βαρύ ιππικό (τους σπαχήδες) με ελαφρύ, και βαρύ πεζικό (τους γενίτσαρους), με ελαφρύ, που συχνά προέρχονταν από συμμάχους και υποτελείς. Επίσης κατόρθωσαν να ενσωματώσουν με επιτυχία τους στρατούς νικημένων εθνών στο δικό τους. Στην μάχη της Άγκυρας π.χ., το σερβικό τμήμα του οθωμανικού στρατού πολέμησε με ιδιαίτερο ηρωισμό εναντίον των Μογγόλων.

Ενώ τον 15ο αιώνα οι ευρωπαϊκοί στρατοί φημίζονταν για την γενναιότητα των ιππέων τους (ευγενών ιπποτών ακόμα) αλλά όχι για τον επαγγελματισμό και την πειθαρχία τους (το πρώτο επαγγελματικό τμήμα δυτικού στρατού, οι *compagnies d'ordonnance* της Γαλλίας, έκαναν δειλά την εμφάνισή τους κατά τη βασιλεία του Καρόλου 7ου στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα), ο τουρκικός στρατός διέθετε τους γενίτσαρους, (στον 15ο αιώνα με δύναμη 12.000 ανδρών) που ήταν καθαρά επαγγελματικό σώμα φημισμένο για την πειθαρχία του. Συγχρόνως ο τουρκικός στρατός ήταν ο πρώτος που υιοθέτησε μαζικά και σε τυποποιημένη μορφή το πυροβόλο όπλο (τουφέκι, που είναι τουρκική λέξη) ως κύριο όπλο του πεζικού των γενίτσαρων και το πυροβολικό με τη συνδρομή Χριστιανών ειδικών, όπως του Ούγγρου εξωμότη Ουρβα-

νού που κατασκεύασε τις περίφημες βομβάρδες που γκρέμισαν τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, δεν είναι καθόλου εκπληκτικό το ότι οι Οθωμανοί επικράτησαν τον 15ο-16ο-17ο αιώνα εναντίον όλων των αντιπάλων τους, Ευρωπαίων (Σέρβοι, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βυζαντινοί, Ούγγροι, Βαλλαχοί, Αυστριακοί, Ισπανοί, Ιταλοί διαφόρων κρατών) και Ασιατών - Αφρικανών (Άραβες, Μαμελούκοι, Βέρβεροι, εν μέρει Ιρανοί) και συχνά εναντίον υπέρτερων αριθμητικά αντιπάλων, όπως στη μάχη του Σιρπιντιγί το 1364, όταν 12.000 Τούρκοι του Λαλά Σαχίν νίκησαν συνασπισμό 20.000 Χριστιανών, των βασιλέων, Λουδοβίκου της Ουγγαρίας, του Κραλ Ουρός 5ου της Σερβίας, του βασιλιά Βουκασίν της Βουλγαρίας και ενός βυζαντινού τμήματος. Η τουρκική υπεροχή έληξε όταν οι δυτικοί στρατοί έγιναν και οι ίδιοι επαγγελματικοί και υιοθέτησαν με τη σειρά τους νέα μέτρα οργάνωσης και απέκτησαν τεχνολογική υπεροχή που οφειλόταν στην οικονομική τους άνθιση από την Αναγέννηση και μετά.

Όπως οι Ρωμαίοι και οι Άραβες πριν, οι Οθωμανοί προσπαθούσαν να κυριαρχήσουν σε όλο και μεγαλύτερο τμήμα του πρώτου επιπέδου, της στεριάς, αμφισβητώντας από τους αντιπάλους τους και επεκτείνοντας την κυριαρχία τους στο δεύτερο επίπεδο, της θάλασσας. Ήδη ο Μωάμεθ ο Β΄ δημιούργησε με τη βοήθεια Χριστιανών (ο ναύαρχος του τουρκικού στόλου στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης ήταν ο Βούλγαρος Μπαλτόγλου) τον πρώτο ισχυρό τουρκικό στόλο. Τον 16ο αιώνα, άλλοι Χριστιανοί εξωμότες, με πιο διάσημους τους αδερφούς Αρούζ και Χαϊρεδίν Βαρβαρόσσα (που η πιο πιθανή καταγωγή τους είναι η Μυτιλήνη) δημιούργησαν έναν επίφοβο στόλο όπου υπηρετούσαν Τούρκοι, Έλληνες, Βορειο-αφρικανοί αλλά και πολλοί δυτικοί Ευρωπαίοι, που κυριάρχησε στη Μεσόγειο και επέκτεινε την οθωμανική αυτοκρατορία μέχρι την Τυνησία, Αλγερία και Μαρόκο, καταλαμβάνοντας και τις τελευταίες ευρωπαϊκές κτήσεις της περιοχής, όπως το δουκάτο του Αιγαίου, τις βενετικές κτήσεις Μεθώνη, Κορώνη, Χαλκίδα (Νεγρεπόντε), Μονεμβασιά, Λευκάδα και Κύπρο. Στο ζενίθ της επέκτασής τους οι Τούρκοι φτάνουν τον Ατλαντικό και συγκρούονται με τους Πορτογάλους του βασιλιά Σεβαστιανού Α΄ που θέλει να τους εκδιώξει από το Μαρόκο. Στις 4 Αυγούστου 1578 οι Πορτογάλοι παθαίνουν πανωλεθρία στην μάχη του Αλκαθέρ και ο Σεβαστιανός σκοτώνεται – άλλο ένα θύμα του προσωπικού τύπου ηγεσίας⁴. Είναι η αρχή της παρακμής της Πορτογαλίας που λίγο αργότερα θα ενσωματωθεί για 100 περίπου χρόνια στην ισπανική αυτοκρατορία.

Το παράδοξο ίσως είναι, πως λίγα χρόνια πριν, αρχίζουν και οι πρώτες ενδείξεις παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που αποτυχαίνει τελικά στην προσπάθεια κυριαρχίας στο επίπεδο της θάλασσας, στη Μεσόγειο. Το 1565 οι Τούρκοι αποτυγχάνουν να καταλάβουν τη Μάλτα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη, όπου σκοτώνεται και ο ικανός τους ναύαρχος Τουργκούτ (Ντραγκούτ), μια απώλεια που θα στοιχίσει ακριβά έξι χρόνια αργότερα, όταν οι Τούρκοι ηττώνται αποφασιστικά από τον ενωμένο χριστιανικό στόλο του Χουάν της Αυστρίας (Ισπανοί, Βενετοί, Ιππότες της Μάλτας, Πάπας, Γενουάτες, Έλληνες από Κρήτη και Ιόνια νησιά στην υπηρεσία των Βενετών) στη ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571.

Ο οθωμανικός στόλος θα παραμείνει ισχυρός μέχρι το 17ο αιώνα, όμως η οθωμανική αυτοκρατορία δε θα κατορθώσει ποτέ πια να αμφισβητήσει την κυριαρχία της θάλασσας τουλάχιστον στην δυτική Μεσόγειο, από τους Ευρωπαίους.

Από τον 16ο αιώνα, οι εξελίξεις στην τεχνολογία επιτρέπουν στις ευρωπαϊκές δυνάμεις να κυριαρχήσουν στο δεύτερο επίπεδο, της θάλασσας, και να δημιουργήσουν τις πρώτες υπερπόντιες «παγκόσμιες» αυτοκρατορίες. Η κυριαρχία στο επίπεδο της θάλασσας τους επιτρέπει να διατηρούν αυτοκρατορικές κτήσεις που όχι μόνο δε συνορεύουν στη στεριά με τις μητροπόλεις, αλλά απέχουν χιλιάδες χιλιόμετρα από αυτές. Οι τεχνολογικές εξελίξεις ωθούνται από τις ανάγκες της οικονομίας και της γεωγραφίας⁵ (σήμερα θα την ονομάζαμε γεωπολιτική). Οι ευρωπαϊκές χώρες της Δύσης, αναγκασμένες να βρουν διέξοδο στον Ατλαντικό, περιορισμένες από τη στεριά, όπως η Πορτογαλία στην άκρη της Ευρώπης, όχι αυτάρκειες σε τρόφιμα και πρώτες ύλες, κατασκευάζουν ποντοπόρα εμπορικά ή αλιευτικά πλοία, ικανά να πλέουν μόνο με πανιά, με μεγάλη αυτονομία, χάρη στα πολύ μικρότερα πληρώματά τους από τις κωπήλατες γαλέρες της Μεσογείου.

Τα μεγάλα πληρώματα των γαλερών (500 και πλέον άτομα) έκαναν αδύνατο να πλέουν τα πλοία αυτά μακριά από την ξηρά για περισσότερο από λίγες ημέρες χωρίς ανεφοδιασμό. Τα νέα ποντοπόρα πλοία, το μπορούν. Τα μεγάλα κύματα του Ατλαντικού, και το χρονικό μάκρος των ταξιδιών, καθώς και η ανάγκη μεγάλου ωφέλιμου φορτίου, δημιουργούν σταδιακά πολύ γερά πλοία, με πλευρές υψωμένες για αρκετά μέτρα πάνω από τη θάλασσα, σε αντίθεση με τις γαλέρες που η κουπαστή τους βρίσκεται λιγότερο από δύο μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Στην αρχή υπήρχαν δύο βασικά προβλήματα των νέων πλοίων:

δεν μπορούν να πλεύσουν ενάντια στον άνεμο, όπως οι γαλέρες, και σε αναμέτρηση με τα μεγάλα πληρώματα των γαλερών που τους κάνουν ρεσάλτο, θα υποκύψουν. Η απάντηση βρίσκεται σταδιακά: στο πρώτο πρόβλημα, τα νέα πλοία εφοδιάζονται με τριγωνικά ιστία στην πλώρη και το τελευταίο κατάρτι, που τοποθετούνται σχεδόν παράλληλα με τη θέση του σκάφους, δρουν ως επιπλέον τιμόνι και επιτρέπουν στα πλοία να πλέουν κοντύτερα στον άνεμο. Επιπλέον, τα πλοία, έχοντας μεγάλη αυτονομία, πλέουν από σημείο σε σημείο όχι σε ευθεία, αλλά σε ζικ-ζακ αλλάζοντας πορεία ανάλογα με το πώς φυσάει ο άνεμος (το γνωστό ως «τακ»). Στο δεύτερο, η απάντηση είναι η τοποθέτηση πυροβόλων που βάλουν πλευρικά. Τα υψηλά καταστρώματα και οι βαριές κατασκευές επιτρέπουν την τοποθέτηση τόσων πυροβόλων, ώστε η δύναμη πυρρός ενός και μόνου νέου τύπου πλοίου να αντιστοιχεί σε εκείνη 6-7 γαλέρων. Τα νέα πλοία είναι οι γαλεάσσεσ, υβρίδιος τύπος με κουπιά και πανιά, οι караβέλες, οι карάκες, τα γαλεόνια, που εξελίσσονται από τον 17ο αιώνα στο πολεμικό πλοίο της γραμμής, με δύο και τρεις, σε εξαιρετικές περιπτώσεις ακόμα και τέσσερις σειρές πυροβόλων (*vaisseau de ligne*, *ship of the line*).

Σε κάθε αναμέτρηση με άλλα είδη πλοίων, τα νέα αποδεικνύονται ακαταμάχητα. Οι πορτογαλικές καράκες και караβέλες επεκτείνουν την κυριαρχία τους στην Ερυθρά θάλασσα, τον Ινδικό, μέχρι τις ακτές της Κίνας, συντρίβοντας αραβικούς, ινδικούς, μαλαισιανούς και κινέζικους στόλους όπου και αν τους συναντήσουν. Ακολουθούν Ισπανοί, Ολλανδοί, Γάλλοι και Άγγλοι, σχηματίζοντας απέραντες αυτοκρατορίες. Αγγλικά γαλεόνια συντρίβουν ισπανικές γαλέρες στο Καντίθ, λίγο πριν την Αρμάδα του 1588. Βενετικές γαλεάσσεσ συνεισφέρουν σημαντικά στη συμμαχική νίκη της Ναυπάκτου, αποδιοργανώνοντας με το πυροβολικό τους το κέντρο της τουρκικής παράταξης.

Με τα πλοία της γραμμής, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις δεσπόζουν οριστικά στο επίπεδο της θάλασσας σε όλους τους ωκεανούς και δημιουργούν τις απέραντες αυτοκρατορίες, ελέγχοντας περιοχές πολλαπλάσιες σε πληθυσμό και έκταση από τις μητροπόλεις. Οι αυτοκρατορίες αυτές θα επιζήσουν μέχρι πολύ πρόσφατα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο, για τους Βρετανούς, Γάλλους και Ολλανδούς και, παράξενη ιδιομορφία της ιστορίας, την πρώτη, των Πορτογάλων, να είναι και η τελευταία, με την ανεξαρτησία της Αγκόλας και Μοζαμβίκης το 1975 και την επιστροφή του Μακάο στην Κίνα το 2000. Έτσι η ιστορία του 16ου μέχρι τις αρχές του 20ου αιώ-

να διδάσκει πως όποιος κυριαρχεί στη θάλασσα ελέγχει τη στεριά, θέση που ανέπτυξε ο Μάχαν τον 19ο αιώνα αλλά είχε γίνει πίστη των αυτοκρατορικών κυβερνήσεων, αιώνες πριν.

Τον 18ο, 19ο και 20ο αιώνα, οι ευρωπαϊκοί πόλεμοι θα κρίνονται τελικά στη θάλασσα. Η δύναμη που θα επικρατεί στο επίπεδο αυτό, είναι η τελική νικήτρια του πολέμου. Ο επταετής πόλεμος κρίνεται στη θάλασσα, και η Μεγάλη Βρετανία είναι η νικήτρια γιατί κατορθώνει να την ελέγξει. Η αμερικάνικη επανάσταση κρίνεται ξανά στη θάλασσα, όπου η έστω και πρόσκαιρη απώλεια τοπικής κυριαρχίας από τους Βρετανούς οδηγεί στις συνθηκολογήσεις του Γιορκτάουν και της Σαρατόγκα. Οι ναπολεόντειοι πόλεμοι κρίνονται ξανά στη θάλασσα, όπου η βρετανική κυριαρχία τους επιτρέπει τη δημιουργία δεύτερου μετώπου στην ιβηρική χερσόνησο, οικονομική ευρωστία σε αντίθεση με τις οικονομικές δυσκολίες του Ναπολέοντα, και πρόκληση δυσαρέσκειας στις ηπειρωτικές δυνάμεις από το «Ηπειρωτικό Σύστημα» του Ναπολέοντα, που οδηγεί διαδοχικά την Πρωσία, τη Σουηδία και τη Ρωσία στο στρατόπεδο των αντιπάλων του Ναπολέοντα, γιατί βλάπτονται οικονομικά. Η Ρωσία ανατρέπει το 1812 τη συνθήκη του Τιλσίτ του 1807, σπάζοντας τον ηπειρωτικό αποκλεισμό που είχε επιβάλει ο Ναπολέων ως αντίμετρο στον ναυτικό τους αποκλεισμό. Για να αναγκάσει τους Ρώσους να επανέλθουν στον αποκλεισμό, ο Ναπολέων αναλαμβάνει τη Ρωσική εκστρατεία που οδηγεί στο χαμό της Μεγάλης Στρατιάς στα χιόνια του ρωσικού χειμώνα. Το 1812 είναι έτσι επακόλουθο των ναυτικών νικών του Αμπουκίρ, Κοπεγχάγης και του Τραφαλγκάρ το 1805. Ο πρώτος και ο δεύτερος παγκόσμιος είναι κατά κάποιο τρόπο επανάληψη των ναπολεόντειων πολέμων. Οι ναυτικές δημοκρατίες, Μεγάλη Βρετανία και ΗΠΑ, που κυριαρχούν στο επίπεδο της θάλασσας, κερδίζουν τον πόλεμο εναντίον των –κυρίως– στεριανών κεντρικών δυνάμεων.

Η κυριαρχία του αέρα

Ο Β΄ Παγκόσμιος και η εποχή του Μεσοπολέμου που προηγήθηκε, είδαν όμως νέες τεχνολογικές εξελίξεις, που ανεβάζουν την επιδίωξη κυριαρχίας σε ένα τρίτο επίπεδο, τον αέρα. Αν μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου όποιος κυριαρχούσε στη θάλασσα ήταν ο νικητής, στο τέλος του Β΄ Παγκόσμιου έγινε ευρύτερα αποδεκτό πως όποιος έλεγχε τον ουρανό, έλεγχε τη θάλασσα και την

ξηρά και ήταν ο τελικός νικητής. Υπέρμαχοι της αεροπορικής ισχύος ήταν ο Ιταλός Τζούλιο Ντουέ και ο Αμερικάνος Μπίλλυ Μίτσελ, πρώτοι μαθητές τους όμως που θα εφάρμοζαν έμπρακτα τις θεωρίες τους, ήταν οι Γερμανοί, με τον «Πόλεμο Αστραπή» (Blitzkrieg).

Το γερμανικό δόγμα του Πολέμου Αστραπή, πρόβλεπε πως η γερμανική αεροπορία, η Luftwaffe, θα αναλάμβανε το ρόλο της τακτικής υποστήριξης, ανοίγοντας το δρόμο στα γερμανικά θωρακισμένα και μηχανοκίνητα. Ουσιαστικά η Luftwaffe ήταν το ιπτάμενο πυροβολικό των γερμανικών δυνάμεων και δεν είχε προβλεφθεί για εκείνη ο ρόλος του στρατηγικού βομβαρδισμού, τον οποίο πρέσβευε ο Ντουέ. Σε όλη τη διάρκεια του πολέμου η Luftwaffe θα στερούταν βαριού βομβαρδιστικού και καταδιωκτικού μακράς εμβέλειας⁶, έλλειψη που θα αποδεικνυόταν πολύ σημαντική, ήδη στις επιχειρήσεις εναντίον της Μεγάλης Βρετανίας (Μάχη της Αγγλίας) και αργότερα όταν η Luftwaffe δεν είχε την δυνατότητα να πλήξει τη σοβιετική παραγωγή όπλων που είχε μεταφερθεί σε μεγάλο βαθμό ανατολικά από τα Ουράλια.

Ήδη στη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου, η συμβολή της αεροπορικής ισχύος αποδείχθηκε καθοριστική: το 1936, όταν εκδηλώθηκε το πραξικόπημα του Φράνκο, οι Γερμανο-ιταλοί έθεσαν στη διάθεσή του μεταγωγικά αεροπλάνα που του επέτρεψαν να μεταφέρει άμεσα μονάδες από το ισπανικό Μαρόκο, που τον υποστήριζαν, στη μητροπολιτική Ισπανία, ώστε στις πρώτες αποφασιστικές ημέρες του πολέμου, το κίνημά του να σταθεροποιηθεί και να ελέγχει σημαντικές περιοχές της Ισπανίας. Το 1938, στο μέτωπο του ποταμού Έβρο, η γερμανο-ιταλική αεροπορία ανέλαβε το ρόλο του ιπτάμενου πυροβολικού, ως γενική πρόβα για τον Πόλεμο Αστραπή, συνεισφέροντας αποφασιστικά στην κατάρρευση της αντίστασης των Ρεπουμπλικάνων. Το επεισόδιο του βομβαρδισμού της Γκουέρνικα δεν είχε καμιά στρατηγική ή τακτική σημασία, ήταν όμως προάγγελος των φοβερών βομβαρδισμών πόλεων και αμάχων στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου.

Η κυριαρχία του ουρανού ήταν καθοριστική σε όλη τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου, από την αρχή του, την αστραπιαία κατάληψη της Πολωνίας, την πτώση της Γαλλίας, την κατάληψη των Βαλκανίων και τα δυο πρώτα χρόνια της επιχείρησης Βαρβαρόσα.

Ένα πολύ ενδιαφέρον επεισόδιο, αποτελούν οι επιχειρήσεις της Νορβηγίας τον Απρίλιο - Ιούνιο του 1940. Εδώ για πρώτη φορά, μια χώρα που κυριαρχούσε αναμφισβήτητα στη θάλασσα, η Μεγάλη Βρετανία, συγκρουόταν με μια χώρα, τη Γερμανία, που κυριαρ-

χούσε στον αέρα. Το θέατρο των επιχειρήσεων ήταν απομακρυσμένο από τις κύριες βάσεις των δύο αντιπάλων, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει η πρώτη μεγάλη κυρίως αεροναυτική σύρραξη της ιστορίας, που με κάποιο τρόπο θα γινόταν πρότυπο για τις επόμενες, όπως τις επιχειρήσεις στη Μεσόγειο το 1941-1943 (Μάλτα, Σικελία, νησιά του Αιγαίου) και στον Ειρηνικό. Η έκβαση της αναμέτρησης απέδειξε την υπεροχή της αεροπορικής κυριαρχίας έναντι της θαλάσσιας. Η Γερμανία νίκησε, αν και με σημαντικές απώλειες στο στόλο της, ενώ σημαντικές ήταν και οι απώλειες των Βρετανών⁷. Από το 1943, όταν η κυρίως αμερικάνικη βιομηχανική παραγωγή είχε εφοδιάσει τους συμμάχους με μεγάλους αριθμούς τετρακινητήριων βομβαρδιστικών, άρχισαν οι στρατηγικοί βομβαρδισμοί της Γερμανίας, από τους Αμερικάνους την ημέρα, και τους Βρετανούς τη νύχτα, με στόχο το παραγωγικό δυναμικό του Άξονα. Τα μέσα της εποχής, όπως αποδείχθηκε, ήταν ικανά για να καταστρέψουν ολοσχερώς μεγάλες πόλεις, αλλά δυσκολεύονταν να ανακαλύψουν και στοχεύσουν με επιτυχία συγκεκριμένα βιομηχανικά συγκροτήματα, όπως αρχικά επιδίωκαν οι Αμερικανοί. Επιπλέον οι ίδιοι οι Αμερικάνοι μέχρι και τα μέσα του 1944 δεν είχαν τελείως ξεκάθαρες προτεραιότητες στόχων, προσπαθώντας να πλήξουν πολλές κατηγορίες συγχρόνως, όπως π.χ. ρουλεμάν⁸, αεροπορική βιομηχανία, γέφυρες και οδικό δίκτυο, παραγωγή ενέργειας (διυλιστήρια και υδροηλεκτρικά φράγματα). Έτσι, παρά τους βομβαρδισμούς, η γερμανική πολεμική παραγωγή έφτασε το απόγειο της το 1944. Αντίθετα, η κυριαρχία του ουρανού ήταν η απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση της απόβασης της Νορμανδίας, και στο ρόλο της τακτικής υποστήριξης υπήρξε καθοριστική μέχρι την τελική νίκη. Αποφασιστική ήταν η συμβολή της συμμαχικής αεροπορίας στην καταστροφή των γερμανικών επικοινωνιών προς το μέτωπο της Νορμανδίας, την εξουδετέρωση των γερμανικών πάντσερ, και τη διάσπαση του μετώπου της Αβράνς με τη χρήση κυμάτων βαρέων βομβαρδιστικών ως ιπτάμενου πυροβολικού.

Από τα μέσα του 1944, η αμερικάνικη αεροπορία συγκέντρωσε τις επιθέσεις στρατηγικού χαρακτήρα στην ενεργειακή και τη συγκοινωνιακή υποδομή της Γερμανίας και αυτή τη φορά η συμβολή της ήταν αποφασιστική. Οι γερμανικές δυνάμεις υπόφεραν ήδη από το τέλος του 1944 από έλλειψη καυσίμων, πράγμα που μείωνε δραστικά την ευελιξία τους, τις ανάγκαζε να χρησιμοποιούν μεγάλο αριθμό ιπποκίνητων αμαξιών για ανεφοδιασμό, μείωνε στο ελάχιστο τα διαθέσιμα καύσιμα άρα και τις ώρες πτήσης για την εκπαίδευση των πιλότων. Στη γερμανική αντεπίθεση των

Αρδεννίων, βασικός στόχος των Γερμανών ήταν να κυριεύσουν συμμαχικά αποθέματα καυσίμων και ένας από τους λόγους αποτυχίας της επίθεσης ήταν η έλλειψη επαρκών καυσίμων για τις γερμανικές μηχανοκίνητες δυνάμεις. Η καταστροφή της συγκοινωνιακής υποδομής εξάλλου, εμπόδιζε την κανονική ροή εφοδίων των Γερμανών προς το δυτικό μέτωπο και προκαλούσε μεγάλες καθυστερήσεις στην άφιξη ενισχύσεων, γιατί οι γερμανικές φάλαγγες αναγκάζονταν να κινούνται μόνο τη νύχτα.

Τέλος, αν και στη διάρκεια του 1943 και του πρώτου μισού του 1944 οι στρατηγικοί βομβαρδισμοί της Ευρώπης δεν είχαν απόλυτη επιτυχία στο επιθυμητό αποτέλεσμα, να μειώσουν τη γερμανική πολεμική παραγωγή, είχαν ένα άλλο έμμεσο αλλά καθοριστικό αποτέλεσμα. Ανάγκασαν τη Γερμανία να αφιερώσει μεγάλο μέρος της πολεμικής της προσπάθειας στην προστασία του εναέριου χώρου της. Ήδη στο πρώτο μισό του 1944, το 50% περίπου της δύναμης καταδιωκτικών της Luftwaffe ήταν αφιερωμένο στην προστασία της Γερμανίας, άρα έλειπε από τα πολεμικά μέτωπα της Ρωσίας και της Ιταλίας, ενώ στη Γερμανία υπήρχαν συνολικά περισσότερα πυροβόλα για αντιαεροπορική άμυνα από ό,τι στο ανατολικό μέτωπο. Όταν τέθηκε σε υπηρεσία από τις αρχές του 1944 σε μεγάλους αριθμούς το καταδιωκτικό P-51D Mustang⁹, οι Αμερικανοί μπορούσαν να συνοδεύουν τα βαριά βομβαρδιστικά τους σε όλη τη διάρκεια και της μακρύτερης διεξόδου τους, π.χ. μέχρι και την περιοχή του Βερολίνου. Η Luftwaffe προσπάθησε απεγνωσμένα να κρατήσει την κυριαρχία του ουρανού πάνω από το Ράιχ και δεν το κατόρθωσε. Η ραχοκοκαλιά της έσπασε ουσιαστικά πάνω από το Ράιχ στο πρώτο ήμισυ του 1944 και στις μεγάλες αερομαχίες εκείνης της περιόδου οι Αμερικανοί κατάκτησαν την αεροπορική κυριαρχία που ήταν απαραίτητη για την επιτυχή εισβολή και απόβαση στην Νορμανδία.

Η κυριαρχία του ουρανού αποδείχθηκε ακόμα πιο αποφασιστική στον πόλεμο του Ειρηνικού, που λόγω της γεωγραφίας απαιτούσε κυρίως αεροναυτικές επιχειρήσεις. Οι Ιάπωνες συνειδητοποίησαν έγκαιρα τη σημασία της κυριαρχίας του αέρα και ξεκίνησαν τον πόλεμο με την καλύτερη σύνθεση στόλου: 11 αεροπλανοφόρα και 12 θωρηκτά, εναντίον συνολικά 8 αεροπλανοφόρων και 16 θωρηκτών των ΗΠΑ, από τα οποία αντίστοιχα 5 και 8 υπάγονταν στον στόλο του Ειρηνικού. Οι Ιάπωνες διέθεταν μέχρι την έλευση των νέων αμερικανικών καταδιωκτικών στα τέλη του 1942, το καλύτερο καταδιωκτικό στόλου, το Ζέρο, που ήταν ανώτερο από κάθε συμμαχικό καταδιωκτικό στόλου ή Ξηράς¹⁰.

Από το Πέρλ Χάμπορ μέχρι την Οκινάβα, αποδείχθηκε ξανά πως όποιος έλεγχε τον ουρανό, έλεγχε και την θάλασσα και τη στεριά. Τραγική ειρωνεία: ο Ιαπωνικός αιφνιδιασμός στο Πέρλ Χάμπορ ήταν η πρώτη από μια σειρά ιαπωνικές ανολοκλήρωτες νίκες, γιατί ναι μεν έθεσε εκτός μάχης τα 8 αμερικάνικα θωρηκτά, αλλά δεν κατάστρεψε τα 3 αμερικάνικα αεροπλανοφόρα που στάθμευαν εκεί, γιατί απουσίαζαν στη θάλασσα και αμέλησαν να καταστρέψουν τις πολύ ευπρόσβλητες δεξαμενές καυσίμων, που η καταστροφή τους θα παρέτεινε τον πόλεμο σύμφωνα με εκτιμήσεις, για τουλάχιστον ένα έτος, στερώντας τους Αμερικάνους από κάθε δυνατότητα πρωτοβουλίας μέχρι να τα αντικαταστήσουν. Η καταστροφή των θωρηκτών ανάγκασε τους Αμερικάνους, με κύριο θιασώτη και εμπνευστή τον ναύαρχο Νίμιτς, να προσαρμόσουν το δόγμα τους στα νέα δεδομένα, τη χρήση του αεροπλανοφόρου ως κύριας μονάδας κρούσης αντί του θωρηκτού. Ήδη από τα τέλη του 1943 μεγάλες αμερικανικές δυνάμεις κρούσεις (Task Forces) γύρω από πυρήνα αεροπλανοφόρων θα άρχιζαν την ανακατάληψη των χαμένων εδαφών, από νησιωτικό συγκρότημα σε συγκρότημα (Νησιά Σολομώντα, Τζίλμπερτ Μάρσαλ, Μαριάννες, Ιβοζίμα και Οκινάβα), κερδίζοντας αεροναυτικές βάσεις όλο και πιο κοντά στην Ιαπωνία, νικώντας σε σειρά ναυμαχιών τους Ιάπωνες (Μιντγουαίη, Θάλασσα των Φιλιππίνων, Θάλασσα Μπίσμαρκ, Λέιτε) καταδιώκοντας και βυθίζοντας τον ιαπωνικό εμπορικό στόλο και το 1945 ερημώνοντας, σε συνδυασμό με βαριά βομβαρδιστικά B-29¹¹ που εξορμούσαν από τις Μαριάννες και την Οκινάβα, την ίδια την Ιαπωνία, καταστρέφοντας ολοσχερώς τη βιομηχανική της παραγωγή και πνίγοντάς την από έλλειψη πρώτης υλών και ενέργειας. Ο έλεγχος του ουρανού γονάτισε την Ιαπωνία, κάνοντας μη αναγκαία την εισβολή στα ίδια τα ιαπωνικά νησιά, ίσως και χωρίς τη χρησιμοποίηση των δύο ατομικών βομβών.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο, το δόγμα πως ο κυρίαρχος του ουρανού θα ήταν ο νικητής κάθε συμβατικού πολέμου, είχε γίνει κοινά αποδεκτό. Η έμφαση βέβαια είναι στη λέξη «συμβατικού» γιατί η κυριαρχία του ουρανού δεν εξασφάλιζε νίκη σε περίπτωση πυρηνικού πολέμου, όπου όλοι θα ήταν χαμένοι –κατεστραμμένοι ολοκληρωτικά– σύμφωνα με τη θεωρία της «αμοιβαίας εγγυημένης καταστροφής» (mutually assured destruction)¹². Όπως όμως φάνηκε από την εμπειρία του Βιετνάμ και αργότερα στο Αφγανιστάν, η αεροπορική κυριαρχία, όσο απόλυτη και αν ήταν, δεν μπορούσε να δώσει τη νίκη σε ανταρτοπόλεμο και εναντίον μιας καθαρά αγροτικής χώρας όπως το Βόρειο Βιετνάμ που η επιβίωσή του σε πολύ χαμηλό

βιοτικό επίπεδο στηριζόταν σε διασπορά της γεωργικής παραγωγής, ενώ η πολεμική του προσπάθεια βασιζόταν σε γενναιοδωρες εισαγωγές σύγχρονου πολεμικού υλικού από τη Σοβιετική Ένωση και την Κίνα. Οι πηγές προέλευσης του υλικού ήταν εκτός στόχου για την αμερικάνικη αεροπορία, σύμφωνα με πολιτικές αποφάσεις για περιορισμό του πολέμου, όπως ακόμα και τα σοβιετικά και ουδέτερα πλοία που μετέφεραν τα εφόδια αυτά στο βορειοβιετναμικό λιμάνι του Χαϊφόνγκ, σύμφωνα με τους «κανόνες εμπλοκής» (rules of engagement) των Αμερικανών αεροπόρων. Ανάλογοι κανόνες είχαν ισχύσει και στον πόλεμο της Κορέας, όταν τα κινέζικα Μιγκ απογειώνονταν από βάσεις βόρεια του ποταμού Γιαλού, έπαιρναν ύψος με ασφάλεια και μόνο μετά περνούσαν τον ποταμό προς τον Νότο, εισερχόμενα στον εναέριο χώρο, όπου σύμφωνα με τους τότε κανόνες εμπλοκής της αμερικάνικης κυβέρνησης, οι Αμερικανοί αεροπόροι μπορούσαν να βάλουν εναντίον τους.

Ακόμα και με τέτοιους περιορισμούς σε βάρος τους, είναι αξιοσημείωτη η αποτελεσματικότητα του αεροπορικού όπλου. Στη μεν Κορέα, η αεροπορική κυριαρχία υπήρξε αποφασιστική για τη νίκη των δυνάμεων του ΟΗΕ και τη διατήρηση της ανεξαρτησίας της Ν. Κορέας. Στο Βιετνάμ, η αμερικάνικη αεροπορία σε δύο περιπτώσεις, το 1968 και το 1973 κατόρθωσε να επιβληθεί, με βαρύ τίμημα είναι η αλήθεια, εναντίον του συστήματος αεράμυνας του Β. Βιετνάμ, που διέθετε τα πιο σύγχρονα μέσα της εποχής (βλήματα εδάφους - αέρος ΣΑΜ Σοβιετικής κατασκευής διαφόρων τύπων, ραντάρ, μαχητικά αεροπλάνα MIG 17, 19 και 21 και σύστημα διοίκησης και ελέγχου σύμφωνα με τα σοβιετικά πρότυπα).

Οι συμβατικοί πόλεμοι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο ως σήμερα, επιβεβαίωσαν την εμπειρία του πολέμου: σε κάθε αναμέτρηση, όπως στους πέντε ισραηλινο-αραβικούς πολέμους, τα Φάλκλαντ, τον πόλεμο του Κόλπου και τον πόλεμο του Κοσσόβου, ο εμπόλεμος που κυριαρχούσε στον ουρανό ήταν ο τελικός νικητής, ακόμα και εναντίον αριθμητικά υπέρτερων χερσαίων δυνάμεων του αντιπάλου. Η αεροπορία έπαιζε δηλαδή το ρόλο του εξισωτή στο συνολικό ισοζύγιο δυνάμεων.

Η κυριαρχία του διαστήματος

Η απασχόληση και η έγνοια των Αμερικανών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο να ανακαλύψουν αποτελεσματικούς τρόπους προστασίας

στο ενδεχόμενο πυρηνικής επίθεσης με βαλλιστικούς πυραύλους και αεροπλάνα, τους οδήγησε σε προσπάθειες εκμετάλλευσης υψιγούς τεχνολογίας και επέκτασης σε νέο επίπεδο, το τέταρτο, τον έλεγχο του διαστήματος. Στη δεκαετία του 1980, επί προεδρίας Ρήγκαν, τα προγράμματα αυτά έγιναν γνωστά με τη μάλλον ειρωνική –αλλά όπως αποδείχτηκε καθόλου δικαιολογημένα– ονομασία, «Πόλεμος των Άστρων». Τα πιο σημαντικά προγράμματα που ολοκληρώθηκαν μέχρι σήμερα, σε αντίθεση με άλλα που είναι εν εξελίξει¹³, αφορούν δορυφορικά «δίκτυα» επικοινωνιών και τηλεσκοπίσης. Τα δίκτυα αυτά έχουν πολλαπλές χρήσεις, από διευκόλυνση διοίκησης στα πλαίσια σύγχρονων «Συστημάτων Διοίκησης Ελέγχου Επικοινωνιών Πληροφορικής και Πληροφόρησης» των ενόπλων δυνάμεων, τα γνωστά ως C4 I, ως στρατιωτική χαρτογράφηση, συλλογή πληροφοριών (κατασκοπεία), προγραμματισμό αποστολών μαχητικών και ανάλυσης αποτελεσμάτων κρούσης (mission assessment) και προγραμματισμό βλημάτων τύπου κρουιζ¹⁴.

Στον πόλεμο του Κόλπου, και στον πόλεμο του Κοσσοβού, αποδείχθηκε η χρησιμότητα αυτών των συστημάτων. Ο τελευταίος μάλιστα ήταν ο πρώτος πόλεμος στην ιστορία που κερδήθηκε αποκλειστικά και μόνο με τη χρήση του αεροδιαστημικού όπλου, χωρίς εμπλοκή χερσαίων δυνάμεων από την πλευρά του NATO. Ανάλογα μεταβάλλεται και το αμερικάνικο στρατηγικό δόγμα που μιλάει πια για έλεγχο και επιχειρήσεις «αεροδιαστημικές» (space - air - land - sea environment).

Η τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα δείχνει πιστεύω, τις εξελίξεις της ιστορίας στον 21ο αιώνα: η στρατιωτική κυριαρχία περνάει πια μέσω του ελέγχου του τετάρτου επιπέδου, του διαστήματος. Όποιος ελέγχει το διάστημα, ελέγχει το αεροδιάστημα και από εκεί τη στεριά και τη θάλασσα. Για τις διεθνείς σχέσεις, η ιστορία λοιπόν διδάσκει, πως η εξέλιξη είναι η ακόλουθη: προσπάθεια ελέγχου του πρώτου επιπέδου, της στεριάς, μετά προσπάθεια ελέγχου του δεύτερου επιπέδου, της θάλασσας και μέσω αυτού προέκταση ισχύος (Force projection) και προσπάθεια ελέγχου του πρώτου.

Στη συνέχεια, με μοχλό πάντα την τεχνολογία και την οικονομία, προσπάθεια κυριαρχίας του τρίτου επιπέδου, του αέρα, και μέσω αυτού, προέκταση ισχύος και κυριαρχία στα δύο προηγούμενα, στεριά και θάλασσα, μέχρι το τέλος του 20ού και τις αρχές του 21ου αιώνα, όπου η κυριαρχία στο τέταρτο επίπεδο, το διάστημα, θα είναι η προϋπόθεση για την κυριαρχία και την προέκταση ισχύος στα προηγούμενα τρία.

Στο επίπεδο του διαστήματος η κυριαρχία των ΗΠΑ είναι σήμερα ανάλογη με την κυριαρχία της Μεγάλης Βρετανίας στη θάλασσα τον 19ο αιώνα. Οι ΗΠΑ είναι σήμερα η μοναδική υπερδύναμη που μπορεί να «προεκτείνει ισχύ» σε όλο τον πλανήτη, ακριβώς λόγω της τεχνολογικής της υπεροχής και κυριαρχίας στο αεροδιάστημα. Πιστεύω πως άλλες χώρες θα μπορέσουν να αμφισβητήσουν αυτό το αμερικάνικο μονοπώλιο, όπως έγινε στο παρελθόν με τα άλλα επίπεδα, μόνο αν και όταν αποκτήσουν σημαντική αεροδιαστημική ικανότητα. Τέτοια προσπάθεια έκανε η Σοβιετική Ένωση, αλλά μετά την πτώση της, η Ρωσία φαίνεται λόγω οικονομικής δυσπραγίας να έχει χάσει το παιχνίδι (αν και υπάρχει κάποιο κενό πληροφόρησης για τις πραγματικές σημερινές της δυνατότητες). Οι μεγάλες δυτικές ευρωπαϊκές χώρες κάνουν τα πρώτα διστακτικά βήματα στον τομέα, σημειώνοντας αξιόλογη πρόοδο, αλλά απέχοντας πολύ από τις ΗΠΑ, ενώ η Ιαπωνία λόγω κυρίως δικών της πολιτικών αυτοπεριορισμών, κατάλοιπων του Β΄ Παγκοσμίου, δεν έχει προχωρήσει όσο θα μπορούσε με βάση το οικονομικό και τεχνολογικό της επίπεδο, και η Κίνα μάλλον υστερεί σημαντικά, κυρίως λόγω έλλειψης τεχνολογίας, κενό που προσαθεί να καλύψει με κάθε τρόπο, ακόμα και «παράνομα», με κλοπή δυτικής τεχνολογίας.

Συμπέρασμα

Αν η Ευρωπαϊκή Ένωση αποφασίσει και με την προϋπόθεση βέβαια πως στο μέλλον θα δημιουργήσει θεσμικό πλαίσιο που θα της επιτρέπει πραγματικά συλλογικές αποφάσεις και σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και άμυνας, (και όχι όπως τώρα που η απόφαση λαμβάνεται ως συνισταμένη των απόψεων και συμφερόντων των 15 χωρών-μελών) πραγματικά να εμφανισθεί ως ισοδύναμος εταίρος των ΗΠΑ στη διεθνή πολιτική, θα πρέπει να διαθέτει σημαντική αυτόνομη δυνατότητα προέκτασης ισχύος, δηλαδή ισχυρή παρουσία στο αεροδιάστημα. Η ολοκλήρωση λοιπόν του Β΄ Πυλώνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ), προϋποθέτει τη γρήγορη προώθηση προγραμμάτων που θα της δώσουν αυτονομία στη χρήση του διαστήματος.

Σημειώσεις

1. Τα Ρωμαϊκά *pila* ήταν έτσι κατασκευασμένα ώστε μετά την ρήψη τους να στραβώνουν όταν χτύπαγαν εχθρικές ασπίδες, ώστε η αφαίρεσή τους πάνω στη μάχη να είναι σχεδόν αδύνατη.

2. Κορίνα (*mace*) είναι σιδερένια μπάλα ή με διαφορετική, πολυεδρική κατάληξη σε ξύλο ή σίδηρο μήκους μέχρι ενός μέτρου, που μπορούσε να συντρίβει ασπίδες, θώρακες και περικεφαλαίες

3. Οφείλω την παρατήρηση αυτή στον καθηγητή του Οικονομικού Πανεπιστημίου κ. Π. Τσακαλογιάννη, και L. Freedman (1981).

4. Οι τύποι ηγεσίας εξετάζονται στο 2ο κεφάλαιο.

5. Το σημείο αυτό αναπτύσσεται αμέσως μετά, στο «Πόλεμος και Οικονομία». Ορισμένοι ερευνητές ανέλυσαν αυτές τις μεταβολές στη γεωπολιτική Μετανάστευση του κέντρου βάρους από την Ευρασία στον Ατλαντικό (Spy Kman, 1942, 1944). Ο W. Lippmann (1944), που ως σύμβουλος των προέδρων Roosevelt και Truman έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του NATO, γράφει για το ρόλο της Ατλαντικής Κοινότητας που θα συνδέει μεταξύ τους τις δυτικές χώρες που βρίσκονται στις δύο όχθες του Ατλαντικού. NATO σημαίνει North Atlantic Treaty Organization.

6. Στη μάχη της Αγγλίας, τα βασικά βομβαρδιστικά της Luftwaffe ήταν τα Dornier Do-17Z και Do-215B με ανώτατο φορτίο βομβών 1.000 κιλών και ανώτατη εμβέλεια (με φορτίο 550 κιλών) 1.150 χλμ., το Heinkel He-111 P και H με ανώτατο φορτίο 2.500 κιλά και εμβέλεια (με ανώτατο φορτίο) 1.900 χλμ. και το Junkers Ju-88A με ανώτατο φορτίο 2.000 κιλά και εμβέλεια (με φορτίο 1000 κιλών) 2.700 χλμ. Το βασικό γερμανικό καταδιωκτικό Messerschmitt bf-109E είχε εμβέλεια 650 χλμ. Το μοναδικό βαρύ (τετρακινητήριο) βομβαρδιστικό της Luftwaffe που η παραγωγή του έφτασε το μαζικό στάδιο, ήταν το Heinkel He-177A/R (η συνολική παραγωγή όλων των τύπων έφτασε τα 865) με ανώτατο φορτίο 7300 κιλά και εμβέλεια 5.400 χλμ. Το He-177 υπόφερε από μηχανικά προβλήματα, καθώς ανά δύο κινητήρες κινούσαν μια έλικα (συνολικά 4 κινητήρες για δύο έλικες) με αποτέλεσμα να σημειώνονται συχνές αναφλέξεις. Πηγή: William Green.

7. Ο Γερμανικός στόλος απώλεσε ένα βαρύ και δύο ελαφριά καταδρομικά (Blücher, Königsberg και Karlsruhe) και 12 αντιτορπιλικά (Z17, Z18, Z19, Z21, Z22, Z1, Z2, Z3, Z9, Z11, Z12, Z13) από τα 45 συνολικά αντιτορπιλικά που χρησιμοποίησε σε όλη τη διάρκεια του πολέμου η Γερμανία, συν αρκετά μεταγωγικά. Ο Βρετανικός στόλος έχασε το αεροπλανοφόρο Glorious, ένα ελαφρύ καταδρομικό (Curlew) και 7 αντιτορπιλικά (Gurkha, Glowworm, Hardy, Hunter, Afridi, Ardent, Acasta) συν το γαλλικό Bison. Και οι δύο αντίπαλοι υπέστησαν σοβαρές ζημιές σε πολλά άλλα πλοία. Πηγές: Roskill και Taylor.

8. Τριβείς σφαιρών όπου μέσα τους περιστρέφεται ο άξονας μηχανής (ball bearing).

9. Το North American P-51D Mustang ήταν μάλλον το καλύτερο ελικοφόρο καταδιωκτικό του πολέμου. Η εμβέλειά του ήταν 3300 χλμ. με δύο ριπτόμενες δεξαμενές καυσίμων των 91,6 γαλονιών η μία, με ταχύτητα 390 χλμ. στα 10.000 πόδια. Τα βασικά αμερικάνικα βομβαρδιστικά ήταν το Boeing B-17E, F και G Flying Fortress, από τα οποία κατασκευάστηκαν 12.731 (μαζί με τα προγενέστερα μοντέλα A-D) με ανώτατο φορτίο βομβών 5800 κιλών και εμβέλεια 1760 χλμ με το ανώτατο φορτίο ή 5000 χλμ με φορτίο 2724 κιλά, και το Consolidated B-24 D, G, H, J Liberator (που η συνολική παραγωγή έφτασε τα 19.203) με ανώτατο φορτίο 3.629 κιλά και εμβέλεια 3.450 χλμ. με φορτίο 2.268 κιλών με ταχύτητα 306 χλμ. Πηγή: W. Green και B. Gunston.

10. Τα Ιαπωνικά αεροπλανοφόρα ήταν τα (στην παρένθεση ο πρώτος αριθμός το εκτόπισμα, ο δεύτερος ο αριθμός των αεροπλάνων) Hoshō (7470/21) Kaga (38.200/90) Akagi (36.500/91) Ryūjō (10.600/48) Soryū (17.300/73) Shōkaku και Zuikaku (το καθένα 25.675/84) Shōhō και Zuihō (το καθένα 11.262/30) Taiyō (17.830/27). Τα αμερικάνικα ήταν τα Langley (11.050/55), Lexington και Saratoga (το καθένα 36.000/90) Ranger (14.500/86) Enterprise, Hornet, Yorktown (το καθένα 19.800/85) και Wasp (14.700/84). Το Mitsubishi A6M 2-5 Zero ήταν το βασικό καταδιωκτικό στόλου των Ιαπώνων σε όλη τη διάρκεια του πολέμου. Ελαφρύ και εξαιρετικά ευέλικτο, ήταν ταχύτερο και με καλύτερο ρυθμό ανόδου από τα συμμαχικά, μέχρι την έλευση των νέων τύπων Grumman F6F Hellcat, Vought F4U Corsair του Ναυτικού και των πεζοναυτών και τα P-38, P-47 και P-51 της αεροπορίας στρατού των ΗΠΑ που ήταν ταχύτερα, καλύτερα οπλισμένα και διέθεταν αμυντική θωράκιση σε αντίθεση με το ελαφρά κατασκευασμένο Ζέρο. Πηγές: Watts, Green και Lenton.

11. Το Boeing B-29A-C Superfortress από το οποίο κατασκευάστηκαν συνολικά περίπου 3.000 στη διάρκεια του πολέμου, ήταν το βαρύτερο βομβαρδιστικό του πολέμου, με μέγιστο φορτίο βομβών 9072 κιλά και εμβέλεια 5.230 χλμ. με 4.540 κιλά φορτίο. Μια μετασκευή του επέτρεπε να φέρει εξωτερικά δύο βρετανικές βόμβες των 10.000 κιλών η μία. Πηγή: Gunston.

12. Ο Π. Τσακαλογιάννης έφερε στην προσοχή μου το θέμα αλλαγής της στρατηγικής με την παρουσία και διεύρυνση (proliferation) των πυρηνικών όπλων. Το βιβλίο του L. Freedman (1981) περιέχει μία από τις καλύτερες αναλύσεις για το θέμα αυτό.

13. Εν εξελίξει βρίσκονται διάφορα προγράμματα π.χ. εκμετάλλευσης ακτίνων λέιζερ, όπως η προσπάθεια τοποθέτησης ενός «πυροβόλου λέιζερ» σε φορέα Boeing 747 ή άλλο, που θα μπορεί να καταστρέψει βλήματα κρούζι κ.λπ. εν πτήση, πριν πλήξουν τον στόχο τους.

14. C4 I σημαίνει Command Control Communication Computer Information Systems.

Βιβλιογραφία

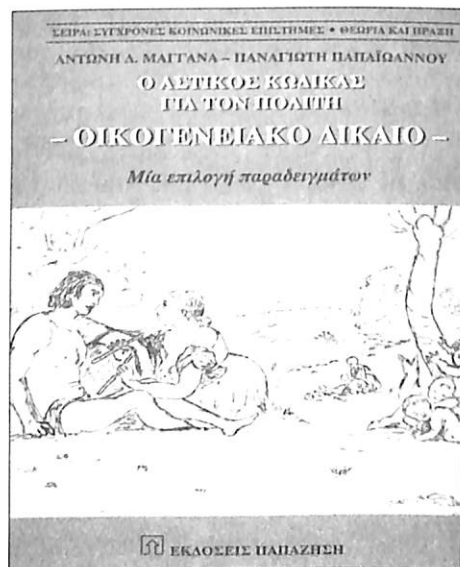
- Bath Tony, *Hannibals Campaigns*, Patrick Stephens, 1981.
- Bowman Mastin W., Boiten Theo, *Raiders of the Reich*, Airlife, 1996.
- Burn A.R., *Persia and the Greeks*, Minerva, 1962.
- Chambers James, *The Devils Horsemen*, Atheneum, 1985.
- Connolly Peter, *Hannibal and the Enemies of Rome*, Macdonald Educational, 1977.
- Connolly Peter, *The Greek Armies*, Macdonald Educational, 1977.
- Delbrueck Hans, *Warfare in Antiquity*, University of Nebraska Press, 1990.
- Department of Defense, «Final Report to Congress», *Ο Πόλεμος του Κόλπου*, Φλώρος, 1992.
- Fioravanzo, Giuseppe «A History of Naval Tactical Thought» United States Naval Institute, 1979.
- Freedman Laurence, *The Evolution of Nuclear Strategy*, Studies in International Security, no 20, Mac Millan, 1981.
- Fuller J.F.C., *The Decisive Battles of the Western World*, Paladin, 1970.
- Fuller J.F.C., *The Conduct of War*, Da Capo, 1992.
- Green William, *War Planes of the Second World War*, τόμ. 1, 3, 4, 8, 9, 10, Doubleday, 1967.
- Gunston Bill, *Combat Aircraft of WWII*, Salamander, 1978.
- Hastings Max, *Bomber Command*, Pan, 1981.
- Herzog Chaim, *The Arab Israeli Wars*, Vintage, 1984.
- Hicks John, *A Theory of Economic History*, UP, Oxford, 1969.
- Johnson James E., *The Story of Air Fighting*, Bantam, 1986.
- Jones Archer, *The Art of War in the Western World*, UP, Oxford, 1987.
- Keegan John, *The Face of Battle*, Penguin, 1978.
- Keegan John, *A History of Warfare*, Alfred A. Knopf, 1993.
- Keegan John, *Battle at Sea*, Pimlico, 1993.
- Kennedy Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Unwin Hyman, 1988.
- Kinzey Bert, *The Fury of Desert Storm*, Airlife, 1991.
- Larrazabal J.S., *La guerra de Espana desde el aire*, ediciones Ariel, 1969.
- Lenton H.T., *American Battleships, Carriers and Cruisers*, Macdonald, 1968.
- Lewis Benard, *Οι Άραβες στην Ιστορία*, Γκοβόστης, 1993.

- Liddell Hart Basil, *History of the 2nd WW*, Cassell, 1970.
Lippmann Walter, *US War Aims*, Little Brown and Company, 1944.
Mahan Alfred T., *The influence of Sea Power upon History*.
Murray Williamson, *Luftwaffe, Strategy for Defeat*, Grafton, 1988.
- Osprey Men at Arms:
- Nicolle David, *Armies of the Ottoman Turks*, no 140, 1983.
 - Nicolle David, *The Age of Tamerlane*, no 222, 1990.
 - Nicolle David, *The Armies of Islam*, no 125, 1982.
 - Nicolle David, *Armies of the Muslim Conquest*, no 255, 1993.
 - Nicolle David, *Moghul India*, no 263, 1993.
 - Secunda Nick, *Repubbican Roman Arimy*, no 291, 1996.
 - Turnbull S.R., *The Mongols*, no 105, 1980.
- Osprey, Elite:
- Healy Mark, *The Ancient Assyrians*, no 39, 1991.
 - Nicolle David, *Attila and the Nomadic Hordes*, no 30, 1990.
 - Nicolle David, *The Jannissaries*, no 58, 1995.
 - Secunda Nick, *The Persian Aruny*, no 42, 1992.
 - Secunda Nick, *The Ancient Greeks*, no 7, 1986.
- Osprey, Campaign:
- Henry Chris, *The Ebro 1938*, no 60, 1999.
 - Morrissey Brendan, *Yorktown 1781*, no 47, 1997.
 - Warry John, *Alexander*, no 7, 1991.
- Potter E.B., Nimitz Chester W., *Sea Power*, Prentice Hall, 1960.
Ridgway Matthew B., *The Korean War*, Da Capo, 1967.
Rodgers W.L., *Greek and Roman Naval Warfare*, Naval Ingtitute Press, 1964.
Roskill S.W., *The War at Sea*, Her Majestys Stationery Office, London, 1976.
Roux Jean Paul, *Η ιστορία των Τούρκων*, Γκοβέστης, 1998.
Spykman Nicholas, *Americas Strategy in World Politics*, Harcourt Brace, 1942.
Spykman Nicholas, *The Geography of Peace*, Harcourt Brace, 1944.
Sunday Times, Insight Team, *The Falklands War*, Sphere, 1982.
Taylor J.C., *German Warships of WWII*, Ian Allan, 1977.
Warry John, *Warfare in the Classical World*, Salamander, 1980.
Watts A.J., *Japanese Warships of WWII*, Ian Allan, 1978.
Wolter Gustav. Adolf, *Seeschlachten*, Koehler, 1972.
Zetner Christian, *Die Kriege der Nach kriegszeit*, Suedwest, 1969.
Κυριαζής Νίκος, «Για μια νέα ισορροπία δυνάμεων Ελλάδας-Τουρκίας», *Εστία*, σειρά: Πολιτική και Ιστορία, no 33, 1997.

- Κυριαζής Νίκος, «Η Πορτογαλία διευρύνει τους ορίζοντες της Ευρώπης» *Ιστορία*, Μάρτιος 1997.
- Κυριαζής Νίκος, «Η Ρώμη γίνεται θαλασσοκράτειρα» *Ιστορία*, Αύγουστος 1995.
- Κυριαζής Νίκος, «Το ευρωπαϊκό θαύμα» *Ιστορία*, Σεπτέμβριος 1992.
- Κυριαζής Νίκος, «Αεροπορικοί πόλεμοι μετά τον Β Παγκόσμιο» *Ιστορία*, Ιούλιος 1996.
- Κώνστας Π.Ε., *Στρατηγική*, Αθήνα, 1951.
- Πλατιάς Αθανάσιος, «Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στο Θουκυδίδη» *Εστία*, σειρά: Πολιτική και Ιστορία, no 49, 1999.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ: 3822 496, 3838 020, FAX: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ, ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ: 3216 148, FAX: 3313 074

Το σύστημα υγείας στη Βρετανία

Κωνσταντίνος Δικαίος*

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στο Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας (NHS) και την επιλογή της ιδιωτικής υγειονομικής περίθαλψης. Υποστηρίζει ότι σημαντικές αλλαγές που υποβοήθησαν την ανάπτυξη των ιδιωτικών ασφαλιστικών φορέων υγειονομικής περίθαλψης, είχαν ήδη συντελεστεί πριν την πρόσφατη αναδιοργάνωση του NHS το 1990, και επικεντρώνεται στις δαπάνες για το NHS εξετάζοντας το ρυθμό αλλαγής τους σε σταθερές τιμές. Ακολούθως, στρέφεται στην ανάλυση των ιδιωτικών ασφαλιστικών φορέων από το 1970, και αποπειράται μια σύγκριση μεταξύ των δύο. Λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική κρίση και τα υπόλοιπα στοιχεία, όπως τη σχετική νομοθεσία, καταλήγει ότι ακόμη και τώρα ο κυρίαρχος παράγων που καθορίζει την ανάπτυξη της «ιδιωτικής επιλογής» υγείας στη Βρετανία, είναι οι εξελίξεις στο NHS.

Εισαγωγή

Ένα από τα περισσότερο συζητημένα ζητήματα στη βρετανική πολιτική κατά την προηγούμενη κυβερνητική περίοδο, είναι η (κατά τις κατηγορίες της -τότε- αντιπολιτεύσεως) προϊούσα ιδιωτικοποίηση και συρρίκνωση του γιγαντιαίου Εθνικού Συστήματος Υγείας (NHS). Η πολιτική αυτή κριτική επικεντρωνόταν στις λειτουργίες του NHS, που αντιμετωπιζόταν σαν ένας «αγαθός γίγαντας», και η απάντηση της -τότε- κυβερνήσεως είναι ότι σέβεται μεν τον θεσμό αλλά δεν τον αντιμετωπίζει σαν «ιερή αγελάδα»

* Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης Πανεπιστημίου Εδιμβούργου.

που πρέπει να μείνει ανέγγιχτη και να μην εκσυγχρονιστεί. Η ιδιωτική υγειονομική περίθαλψη αντιμετωπιζόταν, από την αντιπολίτευση και από μεγάλες μερίδες του πληθυσμού, ως ένα «τέρας» που είναι έτοιμο να καταβροχθήσει το «γίγαντα» και μαζί του τη βρετανική κοινωνία μέσω της καταστροφής ενός από τους σημαντικότερους παράγοντες του μεταπολεμικού δικτύου ασφαλείας. Η εν λόγω αντιπαράθεση εξαντλείται κυρίως σε ζητήματα πολιτικής ρητορείας και δεν προσεγγίζει προβλήματα οικονομίας και πολιτικής της υγείας, κενό που εν μέρει καλύπτει η ακαδημαϊκή βιβλιογραφία.

Το γενικότερο πρόβλημα είναι η έλλειψη των συγκρίσεων του «γίγαντα» με το «τέρας», και κυρίως της διερεύνησης της εξάρτησης του ενός από το άλλο, κάτι που θα αποπειραθεί αυτό το άρθρο.

Το άρθρο χωρίζεται σε πέντε μέρη. Τη βιβλιογραφική επισκόπηση, την ανάλυση δεδομένων για το Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας, την ανάλυση δεδομένων για την «ιδιωτική επιλογή» και τέλος τη σύγκριση των δύο και τα συμπεράσματα.

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Η πρόσφατη αγγλική βιβλιογραφία, που επικεντρώνεται στο ζήτημα της ιδιωτικοποίησης των υπηρεσιών υγείας, μπορεί να καταταχθεί σε δύο κύριες κατηγορίες. Την «εμπορική» και την ακαδημαϊκή.

Η πρώτη αποτελείται από σύντομα υπομνήματα και άρθρα γραμμένα από απασχολούμενους και έχοντες συμφέροντα στην ιδιωτική ασφάλιση υγείας ή στην επί πληρωμή παροχή υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης. Όπως είναι αναμενόμενο, οι εργασίες αυτές δεν παρουσιάζουν επιστημονικό ενδιαφέρον· μολαταύτα δεν πρέπει να παραβλεφθούν από την έρευνα, καθώς προσφέρουν αρκετές πληροφορίες για την κατάσταση, δομή και διαπλοκή συμφερόντων στο συγκεκριμένο χώρο «εκ των έσω». Στη διαπλοκή αυτών των συμφερόντων δίνει έμφαση ο Smith (1993) (στέλεχος της ασφαλιστικής BUPA) που ζητάει περιορισμό του κόστους των θεραπειών (κυρίως των ιδιωτικών). Από πλευράς «εμπορικού» ενδιαφέροντος, τα άρθρα αυτά προσπαθούν να προβλέψουν τις εξελίξεις στην αγορά μετά τη νομοθετική αλλαγή της 1-4-1992 και την επίδραση της οικονομικής κρίσης στις εν λόγω

αγορές (Clallach, 1992), ενώ γίνονται και αναφορές στο πώς η χρηματοδότηση του NHS μπορεί να επηρεάσει την ανάπτυξη της ιδιωτικής ασφάλισης υγείας (Jacobs, 1992) και τέλος αναγνωρίζουν ότι (στη Βρετανία) η ιδιωτική ασφάλιση υγείας αποτελεί περισσότερο επιλογή «πολυτελείας» παρά «ανάγκης» (Clallach, 1993).

Από την άλλη πλευρά, η ακαδημαϊκή βιβλιογραφία (Widgery, 1979· Wicks, 1982· McLachlan και Maynard, 1982· Illife, 1986· Mohan, 1986· Rayner, 1986· Higgins, 1988· Harrison και Wistow, 1992) παρουσιάζει (εν μέρει) επιρροές από τις πολιτικές θέσεις των συγγραφέων και στρέφεται εναντίον της ιδέας περικοπής δαπανών και της ιδιωτικοποίησης, μέσα από μία ιδεολογική προσέγγιση επηρεασμένη από την ηθική «Φαβιανή» και «Beveridge-ιανή» παράδοση. Κλασικό είναι το έργο της Higgins (1988), που πραγματεύεται μία σειρά ζητημάτων όπως τη σχέση ιδιωτικής υγείας και «ελευθερίας επιλογής» και τις αιτίες ανάπτυξης της ιδιωτικής ασφάλισης υπηρεσιών υγείας, λόγω «αρνητικών» στιγμών στο NHS (απεργίες), όσο και κυβερνητικών επιλογών που υποβοηθούν τη συγκεκριμένη επιλογή (έκπτωση των συνδρομών-ασφαλιστρών από το φορολογητέο εισόδημα για τους ηλικιωμένους, δυνατότητα ασφάλισης μέσω του εργοδότη, δυνατότητα άσκησης ιδιωτικής ιατρικής από γιατρούς του NHS). Παράλληλα, γίνεται συζήτηση για τα κοινωνικά ταξικά χαρακτηριστικά των ιδιωτικά ασφαλισμένων καθώς και αναφορά στην περίφημη διάκριση Βορρά-Νότου σε σχέση με την ιδιωτική επιλογή. Μεγάλο ενδιαφέρον στο συλλογικό τόμο των McLachlan και Maynard (1982) παρουσιάζει η συνεισφορά του Forsyth (1982), που προτείνει ότι ενώ οι αλλαγές στο NHS και τις πολιτικές τις σχετικές με το NHS, όπως η κατάργηση των «ιδιωτικών» κλινών¹ στα νοσοκομεία στα μέσα της δεκαετίας του 1970, προξένησαν προβλήματα στην Ιδιωτική Ασφάλιση Υγείας, τα οικονομικά προβλήματα του NHS εσήμαιναν ότι οι ασθενείς θα ήταν πιθανό να προτιμήσουν να αναζητήσουν ιδιωτική περίθαλψη. Ο Forsyth ορθά συνδυάζει τις αλλαγές στην νομοθεσία και τις πολιτικές περί το NHS με την εξέλιξη της Ιδιωτικής Ασφάλισης Υγείας. Στην περίπτωση του Mohan (1986), εκτός από την ιδεολογική-πολιτική τοποθέτηση, η μεθοδολογική επιρροή από τους Muller και Neussus 1979² είναι εμφανής, καθώς ο συγγραφέας θεωρεί ότι το κρατικό NHS θα αναλάβει τη φροντίδα του πληθυσμού που δεν πρόκειται να ξαναεργαστεί, ενώ οι ιδιωτικές εταιρίες, αυτήν του παραγωγικού τμήματος του πληθυσμού. Επίσης, γίνεται αναφορά στη σχέση νομοθεσίας με την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα (άρση της κατάργησης των «ιδιωτικών κλι-

ών» το 1980, αλλαγές στη νομοθεσία περί ιδιωτικών νοσοκομείων κ.τ.λ.). Σε ένα πιο πρόσφατο άρθρο τέλος, οι Judge και Solomon (1993) εξετάζουν τις παραμέτρους που επηρεάζουν την ικανοποίηση του πληθυσμού από τις υπηρεσίες του NHS (δημογραφία, Τύπος κ.λπ.), που σε πολλές περιπτώσεις έχουν αρνητικό αποτέλεσμα (μείωση της ικανοποίησης) και μπορούν να οδηγήσουν στην επιλογή ιδιωτικής ασφάλισης υγείας.

Περνώντας στην κριτική της μέχρι τώρα βιβλιογραφίας (που επίσης περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και Illife, 1986· Petchey, 1989· Harrison και Wistow, 1992· Hudson, 1992, Allsop και May, 1993· Salter, 1995) και σε συμφωνία με τους Levitt (1977) και Maynard (1993), που υποστηρίζουν ότι είναι ανεδαφικό να αναμένουμε την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων για εξελίξεις στο NHS σε σύντομο διάστημα μετά τις αλλαγές στο θεσμικό επίπεδο, επειδή υπάρχει μία αναγκαία χρονική υστέρηση για τη συλλογή, επεξεργασία και ανάλυση των διαφόρων στατιστικών και οικονομικών δεδομένων, θέλουμε να παρατηρήσουμε ότι τα συμπεράσματα μερικών άρθρων είναι πρόωρα και πάσχουν από έλλειψη επαρκών εμπειρικών στοιχείων. Επίσης, οι συγκρίσεις μεταξύ του NHS και της επιλογής ιδιωτικής ασφάλισης υγείας έχουν επικεντρωθεί είτε (α) στην εξέλιξη της δομής και των οικονομικών του NHS, είτε (β) στην εξέλιξη της ιδιωτικής επιλογής, είτε (γ) στη «θεσμική» και «νομική» σχέση μεταξύ των δύο. Το παρόν άρθρο αποπειράται να συνδυάσει τα δύο, δίνοντας περισσότερο «βάρος» στην οικονομική διάσταση.

Νωρίτερα, αναφερθήκαμε στα προβλήματα και τους περιορισμούς που θέτει το κόστος της ασφάλισης. Εδώ θα θέλαμε να παρατηρήσουμε τα εξής: οι απόψεις για αν και κατά πόσον το κόστος της περίθαλψης επηρεάζει άμεσα το κόστος των ασφαλιστών, είναι διχασμένες, με την πλειοψηφία των ασφαλιστών να συμφωνούν με αυτή την υπόθεση και να ζητούν μείωση του κόστους· και τον κύριο σχολιαστή (Laing) να διαφωνεί, προτείνοντας ότι οι ασφαλιστικοί οργανισμοί είχαν τόσα αποθέματα από παρελθούσες χρήσεις, που μπορούσαν να κρατήσουν το κόστος χαμηλό.

Το βρετανικό εθνικό σύστημα υγείας

Το Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας ιδρύθηκε με Νόμο του 1946 και αποτελεί αποτέλεσμα και επιστέγασμα των κοινωνικών

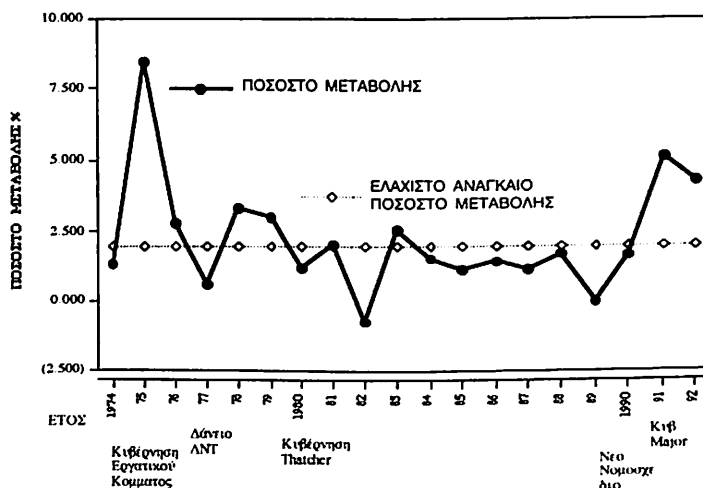
αλλαγών που συνετελέσθησαν στο Ηνωμένο Βασίλειο ανάμεσα στο 1911 και το 1945 και κυρίως κατά την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου. Η περίοδος χαρακτηρίζεται από τη δημοσίευση της περίφημης *Beveridge Report (Report on Social Insurance and Allied Services*, από τον Sir William Beveridge) το 1942. Το NHS καλύπτει εξίσου όλον τον πληθυσμό³ τόσο σε πρωτοβάθμια όσο και σε δευτεροβάθμια περίθαλψη δωρεάν (με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως π.χ. γυαλιά για τους μη πένητες)⁴.

Υπάρχει μία σειρά δεικτών για την εξέταση του NHS. Γενικά μπορούμε να αναφερθούμε στους οικονομικούς δείκτες, τους δείκτες προσωπικού (αριθμός γιατρών, νοσηλευτών κ.τ.λ.), τους δείκτες κλινών, και τέλος τις ενδείξεις των αποτελεσμάτων της λειτουργίας του συστήματος (ημέρες νοσηλείας, άτομα στην αναμονή νοσοκομειακής κλίνης για μη επείγουσες περιπτώσεις, κ.τ.λ.).

Οι οικονομικοί δείκτες με την σειρά τους είναι πάρα πολλοί. Ο συχνότερα παρατηθόμενος (κυρίως από τους εκάστοτε κυβερνώντες), είναι οι δαπάνες κατ' έτος σε τρέχουσες τιμές, ενώ γίνονται αναφορές και στις δαπάνες σε σταθερές τιμές (συνήθως πενταετίας ή δεκαετίας). Διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΟΟΣΑ προτιμούν να εξετάζουν τις δαπάνες ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, ενώ διάφοροι οικονομολόγοι (κυρίως κεϋνσιανοί) προτιμούν να χρησιμοποιούν το ποσοστό των δαπανών υγείας επί των συνολικών δαπανών του προϋπολογισμού. Στο άρθρο αυτό θα περιοριστούμε σε έναν από τους οικονομικούς δείκτες και θα εξετάσουμε το ρυθμό αλλαγής των δαπανών (για την υγεία) σε σταθερές τιμές κατ' έτος.

Έτσι, ο ρυθμός αλλαγής των δαπανών από το 1974 έως το 1992 είναι:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
 Ποσοστό μεταβολής δαπανών για το NHS
 σε σταθερές τιμές 1974 (-1973) έως 1992 (-1991)

Σημείωση: 1974-1979 διακυβέρνηση της χώρας από το Εργατικό Κόμμα· 1976 δάνειο και παρέμβαση Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (1979 εκλογή Συντηρητικών (Thatcher). Το 1989 δημοσιεύτηκε η κυβερνητική πρόταση για μεταρρύθμιση του NHS. Στο τέλος του 1990 ανέλαβε την πρωθυπουργία ο κος Major.

Πηγή: Βρετανικοί Εθνικοί Λογαριασμοί (National Income and Expenditure, National Accounts, CSO) Λονδίνο, διάφορες χρονολογίες εκδόσεως.

Παρά το γεγονός ότι ξεκινάμε την ανάλυσή μας με στοιχεία της δεκαετίας του 1970, θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι το 1969 ήταν μία χρονιά «αρνητικής αλλαγής», ενώ τα στοιχεία για την υπόλοιπη -προ του 1970- περίοδο, δείχνουν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Η περίοδος 1970-75 είχε ακόμη πιά εντυπωσιακούς ρυθμούς αλλαγής, καθώς σε αυτά τα πέντε χρόνια υπήρξε αύξηση (σε σταθερές τιμές) της τάξεως του 20,6%, δηλαδή κατά μέσο όρο 4,13% κατ' έτος, το οποίο είναι το μεγαλύτερο ποσο-

στό αύξησης στην ιστορία του NHS για μία πενταετία. Ειδικότερα, τα χρόνια μετά το 1973 δείχνουν ταχύτατη ανάπτυξη μέσα στην πρώτη πετρελαϊκή κρίση. Για όλη την δεκαπενταετία η αύξηση δαπανών είναι της τάξης του 58%, που σημαίνει ένα μέσο όρο 3,8% κατ' έτος.

Η ανάπτυξη κατά την περίοδο 1974-1980 (22% ή 3,7% κατ' έτος) ήταν σταθερή ακόμη και μετά το δάνειο και την παρέμβαση του ΔΝΤ το 1976, καθώς οι τότε κυβερνήσεις των Εργατικών απεφάσισαν να κατευθύνουν τις περικοπές δαπανών σε άλλους τομείς του κοινωνικού κράτους και όχι στο πολιτικά ευαίσθητο «ταμπό» του Εθνικού Συστήματος Υγείας.

Περνώντας στα χρόνια του «Θατσερισμού», το 1982 είναι η πρώτη χρονιά μετά το 1969 που έχουμε περικοπές στις δαπάνες για το NHS. Αν και οι δαπάνες σε τρέχουσες τιμές είναι πολύ υψηλές και για την ακρίβεια οι υψηλότερες στην ιστορία του NHS, ο ρυθμός αύξησης σε πραγματικές τιμές είναι αρκετά χαμηλός. Η συνολική αύξηση για την περίοδο 1980-89 είναι 10,3%, κατά μέσο όρο 1,1% το χρόνο. Τα ποσοστά αυτά είναι το χαμηλότερο στην ιστορία του NHS για μία περίοδο τόσο μακρά όσο η δεκαετία, με το ρυθμό αλλαγής να αυξάνεται το 1990 (-1989) στο 1,9%, αλλά πάλι να παραμένει κάτω του 2%, που είναι απαραίτητο κατά την κυβέρνηση για την εύρυθμη λειτουργία του NHS⁵, έτσι ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες του αυξανόμενου αριθμού των ηλικιωμένων, τα προβλήματα από «νέες» ασθένειες όπως το AIDS, το κόστος της νέας ιατρικής τεχνολογίας κ.λπ. Από την άλλη πλευρά όμως πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα στοιχεία για τις κυβερνήσεις Major είναι σαφώς καλύτερα. Για το έτος 1991 παρατηρούμε την υψηλότερη αύξηση κατά τα πρόσφατα χρόνια (5,1%), ενώ το 1992 η αύξηση ήταν επίσης πολύ υψηλή (4,17%) παρά την οικονομική κρίση και τα προβλήματα ρευστότητας της βρετανικής οικονομίας εκείνα τα χρόνια⁶.

Η «ιδιωτική επιλογή» υγείας στη Μεγάλη Βρετανία

Η υγειονομική περίθαλψη στη Βρετανία, παρέχεται μέσω της συνυπάρξεως και του συνδυασμού του κρατικού ΕΣΥ (NHS) και ιδιωτικών φορέων. Ο Laing (1985) χωρίζει το όλο σύστημα σε τέσσερις υποκατηγορίες: (α) υπηρεσίες που παρέχονται από το κρά-

τος και πληρώνονται από αυτό, (β) υπηρεσίες που παρέχονται από το κράτος και πληρώνονται ιδιωτικά, (γ) υπηρεσίες που παρέχονται ιδιωτικά και πληρώνονται από το κράτος και τέλος (δ) υπηρεσίες που παρέχονται ιδιωτικά και πληρώνονται ιδιωτικά. Σε ένα σημαντικό άρθρο του το 1986 ο Mohan θα προσφέρει μία πολύ σημαντική διάκριση ανάμεσα στις δύο κατηγορίες φορέων που εμπλέκονται στην ιδιωτική παροχή ή πληρωμή παροχών υγειονομικής περίθαλψης. Η διάκριση αυτή αναφέρεται από τη μία πλευρά στην ιδιωτική χρηματοδότηση (ασφαλιστικές εταιρίες και οργανισμοί) υπηρεσιών υγείας, και από την άλλη στην ιδιωτική παροχή αυτών των υπηρεσιών (ιδιωτικά νοσοκομεία, «ιδιωτικές κλίνες» κρατικών νοσοκομείων, γιατροί, κ.τ.λ.). Η διάκριση του Mohan οφείλεται, μεταξύ άλλων, στη διαφορά συμφερόντων καθώς οι (ιδιωτικοί) ασφαλιστικοί οργανισμοί επιθυμούν και ζητούν από τους παρέχοντες υπηρεσίες, μείωση ή περιορισμό του κόστους, έτσι ώστε να είναι σε θέση να διατηρούν τα ασφάλιστρα σε χαμηλές και προσιτές τιμές, καθώς επίσης και να έχουν περιθώριο κέρδους.

Πέραν των προηγούμενων, οι ιδιωτικοί ασφαλιστές υγειονομικής περίθαλψης είναι δυνατό να χωριστούν σε δύο ακόμη υποκατηγορίες. Αυτές που (τυπικά) δεν επιζητούν το κέρδος, αλλά αποτελούν «ταμεία αυτασφάλισεως», και τις καθαρά «εμπορικές», ασφαλιστικές εταιρίες, που σε αρκετές περιπτώσεις είναι παραρτήματα ή θυγατρικές μεγάλων ασφαλιστικών εταιριών του γνωστού «City» του Λονδίνου. Τα «ταμεία αυτασφάλισεως» κάλυπταν άλλοτε το 93% της αγοράς ενώ οι «ασφαλιστικές εταιρίες» το υπόλοιπο 7%. Τα σημαντικότερα «αυτασφαλιστικά ταμεία» είναι η British United Provident Association (BUPA), η Western Provident Association (WPA) και το Private Patients Plan (PPP) που πριν μερικά χρόνια μοιραζόντουσαν μεταξύ τους το 98% της αγοράς (Social Trends, 1985), λίγο πριν το 1989 το 92% (Social Trends, 1989), ενώ, σύμφωνα με τον Laing (1993), το 1990 οι BUPA, WPA και PPP ήλεγχαν το 83,14% και το 1991 το 79,15%. Αυτό συμβαίνει λόγω της ανάπτυξης των ιδιωτικών ασφαλιστικών εταιριών. Οι κύριες εταιρίες που ασχολούνται με την ιδιωτική ασφάλιση υγείας στη Βρετανία είναι η American Medical International (AMI) και η HUMANA, ενώ (όπως προαναφέρθηκε) διάφοροι «παραδοσιακοί» ασφαλιστικοί οργανισμοί και εταιρίες (όπως η Sun Alliance, και η Norwich Union) μπήκαν πρόσφατα και αυτοί στο χώρο. Αν και θα ακολουθήσουμε το παράδειγμα των περισσότερων Βρετανών αναλυτών και θα επικεντρώσουμε τη προσοχή μας στα τρία κυρίαρχα «αυτασφαλιστικά ταμεία»⁷ και την εξέλιξη και ανάπτυξή τους, θα

προβούμε σε σύντομες αναφορές και παρατηρήσεις για την όλη εξέλιξη της «ιδιωτικής επιλογής», κυρίως λόγω της μείωσης του μεριδίου των «Μεγάλων Τριών» από το 98% στο 79% μέσα σε περίπου δέκα χρόνια.

Το μέρος αυτό θα εξετάσει τα εμπειρικά δεδομένα για την «ιδιωτική επιλογή». Θα αναλυθούν στοιχεία σχετικά με τα οικονομικά μεγέθη των «αυτασφαλιστικών ταμείων» και των «ασφαλιστικών εταιριών» καθώς και ο αριθμός των συνδρομητών/μελών ή πελατών τους. Για τις περιόδους αυξήσεως του αριθμού των συνδρομητών/μελών ή πελατών ή των εισφορών που πληρώθηκαν, θα υποστηρίξουμε ότι αποτελούν περιόδους ανάπτυξης των οργανισμών αυτών⁸.

Το νομοθετικό πλαίσιο για την «ιδιωτική επιλογή» υγείας

Παρά τα όσα θα πίστευε αρχικά κανείς, το νομοθετικό πλαίσιο για την «ιδιωτική επιλογή» υγειονομικής περίθαλψης στη Βρετανία, δεν είναι ούτε τεράστιο ούτε –ακόμη περισσότερο– έργο των κυβερνήσεων των Συντηρητικών υποστηρικτών της ιδιωτικοποίησης και της ελεύθερης αγοράς μετά το 1979. Ο νόμος που επιτρέπει την παροχή ιδιωτικής υγειονομικής περίθαλψης στη μεταπολεμική Βρετανία είναι αυτός καθ' αυτός ο νόμος συγκρότησης του NHS «1946 National Health Service Act» (Acts of Parliament, 1946). Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ιδιωτική παροχή υπηρεσιών υγείας μπορεί να λάβει χώρα είτε μέσα στις εγκαταστάσεις των νοσοκομείων του NHS, στις λεγόμενες «ιδιωτικές» ή «επι πληρωμή κλίνες» (private-pay beds), είτε σε ιδιωτικά θεραπευτήρια. Ο νόμος επέτρεπε στους γιατρούς να προσφέρουν ιδιωτικές υπηρεσίες τόσο μέσα στα νοσοκομεία του NHS όσο και «σε οποιοδήποτε άλλο νοσοκομείο» (Παράγραφος 5/2 του β' Μέρους του Νόμου 1946/1981)⁹.

Οι λειτουργίες των ιδιωτικών νοσοκομείων και νοσηλευτηρίων καθορίζονται από μία σειρά νόμων¹⁰ στο επίπεδο των υπηρεσιών και του εξοπλισμού, των γνώσεων και προσόντων των εργαζομένων σε αυτά κ.λπ. Γενικά οι κανονισμοί είναι αυστηροί και δύσκαμπτοι, ακόμη και αυτοί του νόμου του 1984, που ο παρατηρητής μπορεί να ανέμενε «χαλάρωση» των κανονισμών και περιορισμών από πλευράς του κράτους και συνακόλουθη ανάληψη της ευθύνης και του ελέγχου από την «αγορά».

Ο σημαντικότερος νόμος που αφορά την ιδιωτική επιλογή στην υγειονομική περίθαλψη κατά την προ-Θατσερική περίοδο, ψηφί-

στηκε το 1976. Ο νόμος αυτός, που έμεινε γνωστός ως ο νόμος της Barbara Castle¹¹, κατήργησε τις «ιδιωτικές-επί πληρωμή» κλίνες στα κρατικά νοσοκομεία και επίσης προώθησε την ιδέα της κοινωνικής ισότητας. Ο νόμος αυτός είχε μεγάλη σημασία για τους ιδιωτικούς ασφαλιστές υγειονομικής περίθαλψης, καθώς το μεγαλύτερο θύλακτο της ιδιωτικής επιλογής καταργήθηκε, και έτσι το ενδιαφέρον του κόσμου για την «ιδιωτική επιλογή» μειώθηκε, καθώς οι πρώτοι δε θα μπορούσαν να προσφέρουν στους δεύτερους τη συγκεκριμένη εξυπηρέτηση¹². Μολαταύτα ο Laing (1992) γράφει ότι ο κύριος αποτρεπτικός παράγων ήταν οι τιμές που πρότειναν οι ασφαλιστές, καθώς «επιδίωξαν να αυξήσουν το αποθεματικό τους». Από την άλλη πλευρά όμως, η αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου συνεισέφερε στην ανάπτυξη των ιδιωτικών νοσοκομείων, καθότι προσπάθησαν να καλύψουν το κενό. Ο αριθμός των κλινών των ιδιωτικών νοσοκομείων σχεδόν διπλασιάστηκε ανάμεσα στο 1977 (1.605 κλίνες) και το 1991 (3.054) στο Λονδίνο και παρουσίασε μία αύξηση (7.035 το 1980 σε 10.911 το 1991) στην υπόλοιπη χώρα (στο ίδιο). Παρά την αλληλεπικάλυψη των περιόδων κατάργησης και επαναφοράς των ιδιωτικών κλινών στα κρατικά νοσοκομεία το 1980 από τις κυβερνήσεις Thatcher¹³, η αύξηση του αριθμού των κλινών είναι ενδεικτική. Επίσης είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι υπάρχει ένα τεχνικά απαραίτητο χρονικό διάστημα περίπου 18 μηνών από τη στιγμή που παίρνεται η απόφαση για την κατασκευή ή επέκταση ενός νοσοκομείου, έως τη στιγμή που οι νέες κλίνες θα είναι διαθέσιμες (Forman και Saldana, 1986).

Κατά τα χρόνια των κυβερνήσεων Thatcher (μετά το Μάιο του 1979) παρατηρούμε μία πολιτική σαφώς φιλικότερη προς την «ιδιωτική επιλογή υγείας». Σημαντικές αλλαγές το 1980 ήταν η επαναφορά των «ιδιωτικών-επί πληρωμή» κλινών στα κρατικά νοσοκομεία¹⁴ και το «νέο συμβόλαιο» για τους γιατρούς ανώτατης βαθμίδας (consultants), που τους επέτρεπε να ασκούν ιδιωτική ιατρική στο χρόνο της ενασχόλησής τους με το NHS, αν δέχονταν μία μείωση των αποδοχών τους κατά 10%.

Τέλος τα πιο πρόσφατα νομοθετήματα που σχετίζονται με την «ιδιωτική επιλογή» στον τομέα όχι της προσφοράς περίθαλψης αλλά της ιδιωτικής ασφάλισης υγείας, είναι τα Insurance Acts του 1981 και του 1982 που ρυθμίζουν με τροπολογίες, ζητήματα υποχρεώσεων των ασφαλιστικών εταιριών και των αυτασφαλιστικών ταμείων προς τους πελάτες τους. Επίσης αυτή είναι η περίοδος που αποφασίστηκε ότι τα ασφάλιστρα που πληρώνουν οι ηλικιωμένοι εκπίπτουν του φορολογητέου εισοδήματος. Ως ένα πρώτο

συμπέρασμα για την όλη περίοδο των κυβερνήσεων Thatcher, πρέπει να ειπωθεί ότι έγιναν αλλαγές προς μία μικρή μείωση της σημασίας του κρατικού NHS και προς όφελος της «ιδιωτικής επιλογής», αλλά, όπως παρατηρεί και ο Illife (1986), ότι οι αλλαγές αυτές δεν ήταν όσες θα απαιτούσε μία πλήρης και άκρατη εφαρμογή των θεωριών των ακραίων ιδεολόγων της Νέας Δεξιάς¹⁵. Μέσα σε ένα τέτοιο νομοθετικό πλαίσιο η επιλογή περίθαλψης στον ιδιωτικό τομέα εμφανίζεται ως μία μικροσκοπική και πρόσθετη, που λειτουργεί παράλληλα με το NHS. Η συγκεκριμένη επιλογή έχει ελάχιστη χρησιμότητα όσο το επίπεδο υπηρεσιών που παρέχει το NHS παραμένει υψηλό.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν έχει υπάρξει αλλαγή στην συμμετοχή της «ιδιωτικής» επιλογής στο όλο σύστημα υγειονομικής περίθαλψης κατά τα τελευταία χρόνια, και αν ναι, ποιό είναι οι παράγοντες που επηρέασαν την αλλαγή αυτή. Για να απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα θα εξετάσουμε την ανάπτυξη της «ιδιωτικής επιλογής», και θα τη συγκρίνουμε με τα στοιχεία για το NHS που εξετάσαμε νωρίτερα. Για την εξέταση της «ιδιωτικής επιλογής» θα προσεγγίσουμε στατιστικά και οικονομικά στοιχεία, δηλαδή τον αριθμό των πελατών/ασφαλισμένων και το ποσό των ασφαλιστρών που έχουν πληρωθεί.

Η απόδοση των ιδιωτικών εταιριών υγειονομικής περίθαλψης

Το 1990 στους καταλόγους συνεργατών της BUPA υπήρχαν περίπου 12.000 υψηλόβαθμοι γιατροί (consultants), που ασκούσαν και ιδιωτική ιατρική (BUPA 1990, στοιχεία από ιδιωτική αλληλογραφία με τον εν λόγω οργανισμό). Ο αριθμός αυτός προέκυψε μετά τη «νέα σύμβαση» του 1980 στην οποία προαναφερθήκαμε. Οι γιατροί αυτοί «χρησιμοποιούν» για τους ασθενείς τους κατά κύριο λόγο τις «ιδιωτικές-επί πληρωμή» κλίνες του NHS και τα διάφορα ιδιωτικά θεραπευτήρια. Καθώς το άρθρο αυτό επικεντρώνεται στην εξέταση των ασφαλιστών και όχι των παρεχόντων ιδιωτική υγεία, θα εξετάσουμε μόνον τον αριθμό των «ιδιωτικά ασφαλισμένων» και τα οικονομικά στοιχεία των ασφαλιστικών οργανισμών με ένα διαχωρισμό σε περιόδους «προ-Thatcher» και «Thatcher». Πιο συγκεκριμένα, θα εξετάσουμε τον αριθμό των ιδιωτικά ασφαλισμένων για να δούμε τη διεύρυνση της εν λόγω αγοράς, ενώ όσον αφορά τα οικονομικά στοιχεία θα προσεγγίσουμε τα ασφαλιστρα που πληρώθηκαν σε «σταθεροποιημένες τι-

μές»¹⁶ και το ρυθμό αλλαγής τους κατ' έτος, όπως κάναμε και για τις δαπάνες για το NHS.

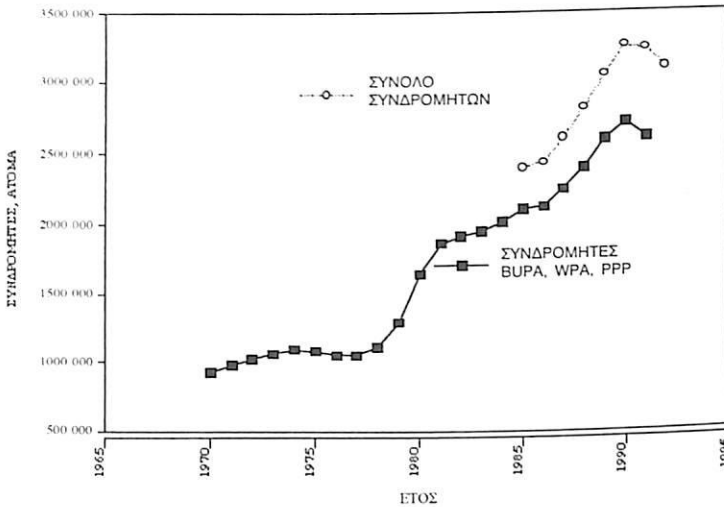
Ο αριθμός των πελατών

Οι πίνακες αυτοί εξετάζουν την ανάπτυξη των «Τριών Μεγάλων» (BUPA, WPA, PPP) όσον αφορά τον αριθμό των πελατών τους, ενώ γίνονται αναφορές και στους υπόλοιπους φορείς ιδιωτικής ασφάλισης υγείας. Θα εξετάσουμε τον αριθμό των «συνδρομητών» (subscribers) και όχι των δικαιούχων (people covered) καθώς (α) με βάση τις πηγές που χρησιμοποιήσαμε είναι ασαφές πόσα άτομα καλύπτονται από κάθε συμβόλαιο και (β) η BUPA στα τέλη της δεκαετίας του 1980 επαναπροσδιόρισε τον «πολλαπλασιαστή» (συνδρομητής × «άτομα» = δικαιούχοι) κι έτσι γίνεται αδύνατη η σύγκριση μεταξύ των δύο περιόδων (Laing 1988).

Οι ιδιωτικοί ασφαλιστές υγειονομικής περίθαλψης είχαν μία ομαλή και σταθερή ανάπτυξη κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Μολαταύτα, υπήρξε μία παύση της ανάπτυξης από τα μέσα ως τα τέλη της δεκαετίας του 1970 λόγω της καταργήσεως των «ιδιωτικών» κλινών στα νοσοκομεία του NHS από την Barbara Castle. Αυτό πιθανότατα υπήρξε το αποτέλεσμα μίας ορθολογικής επιλογής από πλευράς των «συνδρομητών», καθώς η πλειοψηφία των ιδιωτών ασθενών νοσηλευόταν στις εν λόγω κλίνες μέσω συμβολαίων μεταξύ (ιδιωτικού) ασφαλιστικού φορέα και κρατικού νοσοκομειακού φορέα και δευτερευόντως στα ιδιωτικά θεραπευτήρια. Από τη στιγμή που μία από τις κύριες προσφορές της «ιδιωτικής επιλογής» χάθηκε, δεν υπήρχε ιδιαίτερος λόγος ιδιωτικής ασφάλισης, ενώ πρέπει να πάρουμε υπ' όψη και την άποψη του Laing για τις τιμές των ασφαλιστρών. Γενικά πάντως υπήρξε σταθερή ανάπτυξη κατά την περίοδο της λεγόμενης μεταπολεμικής συναίνεσης (1945-79). Οι συνδρομητές-πελάτες (subscribers) αυξήθηκαν κατά 1.018.000 στα 24 χρόνια της περιόδου 1954-79 δηλαδή κατά μέσο όρο κατά 42.416 ή (15,5%) το χρόνο.

Για την περίοδο του Θατσερισμού τα στοιχεία είναι διαφορετικά. Για να γίνει σαφέστερη η διαφορά, ο πίνακας περιλαμβάνει στοιχεία και της προ-Θάτσερ περιόδου καθώς ξεκινάει από το 1970.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
 Συνδρομητές ιδιωτικής ασφάλισης υγείας 1970-1992

Σημειώσεις: Το 1976 καταργήθηκαν οι ιδιωτικές κλίνες· το 1980 επανεισήχθησαν. Τα στοιχεία για το 1992 αποτελούν εκτίμηση.

Πηγή: *Laign's Review of Private Health Care*, 1987, 1988 και 1993.

Οι αλλαγές οφείλονται στην επαναλειτουργία των ιδιωτικών κλινών, και τη νέα σύμβαση εργασίας που εξετάστηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, καθώς και στις περικοπές δαπανών στο NHS που παρατηρήσαμε το 1982. Επιπροσθέτως, ένας σημαντικός λόγος είναι «ιστορικός». Βρισκόμαστε στην περίοδο μετά τον περίφημο «χειμώνα της δυσαρέσκειας» του 1978-1979 και τις μεγάλες απεργίες στο δημόσιο τομέα, οι οποίες εκλόνισαν την εμπιστοσύνη του κόσμου στις υπηρεσίες του. Το 1980 (που είναι και η πρώτη «πλήρης» χρονιά της κυβερνήσεως Thatcher), παρατηρούμε τη μεγαλύτερη ετήσια αύξηση στον αριθμό των συνδρομητών (27,47%), ενώ μετά ο ρυθμός αλλαγής μειώνεται εντυπωσιακά. Γενικά, η «ιδιωτική επιλογή» παρουσιάζει καλύτερα αποτελέσματα την περίοδο της κυβερνήσεως Thatcher από ό,τι την αμέσως προηγούμενη μεταπολεμική.

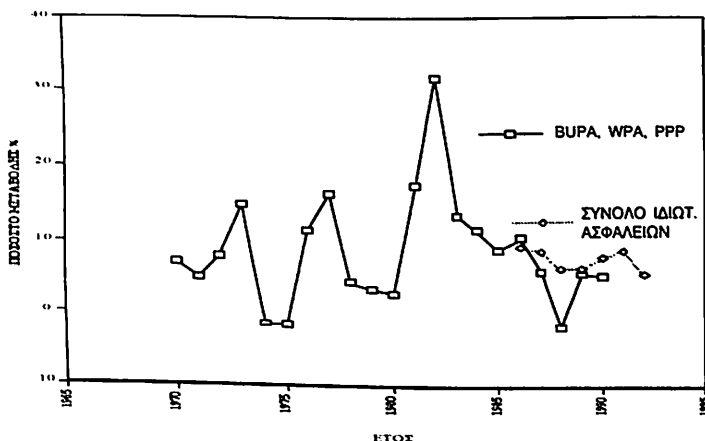
Εισφορές που πληρώθηκαν στους φορείς ιδιωτικής ασφάλισης υγείας σε σταθερές τιμές

Η προσέγγιση κάτω από αυτή την προοπτική δείχνει ότι υπήρξαν ανακοπές αλλά ακόμη και πτωτικές τιμές στην ανάπτυξη της «ιδιωτικής επιλογής», όπως το 1965 και το 1974-1975. Σε γενικές γραμμές πάντως, υπάρχει μία ανοδική πορεία κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια της περιόδου.

Όπως προκύπτει από την εξέταση των στατιστικών στοιχείων, η αύξηση, το 1974-1980 ήταν αργή μόλις £38,74 εκατομμύρια ή μία συνολική αύξηση της τάξεως του 35,4% (ένα μέσο όρο 5,9% το χρόνο). Κατά τη διάρκεια της περιόδου παρουσιάζονται δύο πτωτικές τάσεις το 1975 (£1,23 εκατομμύρια ή 1,1% λιγότερα σε σχέση με το 1974) και επίσης τον πρώτο χρόνο της διακυβέρνησης Thatcher (£4,5 εκατομμύρια ή 2,5%). Καθ' όλη τη διάρκεια των επομένων χρόνων της περιόδου Thatcher παρουσιάζεται σημαντική αύξηση. Οι εισφορές που πληρώθηκαν από το 1980 ως το 1986 σχεδόν διπλασιάστηκαν (σε σταθεροποιημένες τιμές του 1980). Η μεγαλύτερη ετήσια αύξηση ήταν £55 εκατομμύρια (ή 31,6%) και παρουσιάζεται το 1982 (διαφορά με το 1981). Από εκεί και πέρα η αύξηση βρίσκεται γύρω στο 10% (με εξαίρεση το 1985-87). Γενικά, κατά την περίοδο αυτή η αύξηση των εισφορών ήταν μεγάλη, αν και οι Τρεις Μεγάλοι έχασαν ένα μερίδιο της αγοράς σε σχέση με τους «εμπορικούς» ασφαλιστικούς οργανισμούς.

Εξετάζοντας το «ρυθμό αλλαγής» (όπως κάναμε νωρίτερα για το εθνικό σύστημα υγείας) σε σταθερές τιμές, βλέπουμε τα εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Ποσοστό μεταβολής ιδιωτικής ασφάλισης 1970-1992

Σημειώσεις: Κυβέρνηση των Εργατικών από το Φεβρουάριο του 1974 ως το Μάιο του 1979. Το 1976 (1977 στη Σκωτία) η Barbara Castle καταργεί τις «ιδιωτικές» κλίνες. Το 1979 εκλογή κυβερνήσεως Thatcher, το 1980 επαναφορά των ιδιωτικών κλινών και εφαρμογή της νέας σύμβασης εργασίας για τους υψηλόβαθμους γιατρούς. Τα στοιχεία για το 1992 αποτελούν εκτίμηση. «Τρεις Μεγάλοι» αναφέρεται στο άθροισμα των συνδρομών των BUPA WPA και PPP.

Πηγή: Laign's Review of Private Health Care 1987 and 1988 (and National Income and Expenditure/National Accounts CSO - «the blue book», to create «standardiser»).

Η σύγκριση των ρυθμών αλλαγής κατ' έτος δείχνει αστάθεια. Γενικότερα όμως μπορούμε να δούμε δύο περιόδους, την πρώτη ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και τη δεύτερη να ακολουθεί αμέσως μετά. Κατά την πρώτη περίοδο υπήρχε μεγάλη αστάθεια, σχετικά αργή ανάπτυξη και περίοδοι με αρνητικούς δείκτες. Αντίθετα το 1982 έχουμε τη μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση (31,6%), ο μέσος όρος είναι άνω του 10% ενώ στην όλη περίοδο δεν έχουμε περιόδους με αρνητικά στοιχεία. Εκτός από τα έτη 1980

και 1987, η περίοδος των κυβερνήσεων Thatcher παρουσιάζει για την «ιδιωτική επιλογή» καλύτερα στοιχεία από την περίοδο 1955-75. Φαίνεται ότι η επαναφορά των «ιδιωτικών κλινών» και η «νέα σύμβαση εργασίας» υποβοήθησαν την «ιδιωτική επιλογή», ενώ αντίθετα, προβλήματα προκλήθηκαν από την οικονομική κρίση μετά το 1989-1990.

Συμπεράσματα για την ανάπτυξη της ιδιωτικής ασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης

Σε γενικές γραμμές, η εξέλιξη των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης δείχνει μία ανοδική τάση με ορισμένες περιόδους να είναι ευνοϊκότερες και να έχουν καλύτερα αποτελέσματα από άλλες. Η ανάπτυξη ήταν αργή ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν παρουσιάστηκε μία σύντομη περίοδος ανακοπής, και ταχύτερη αργότερα (από τις αρχές μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980). Τέλος, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, παρατηρείται μία περίοδος αργής ανάπτυξης.

Η ανοδική πορεία των αρχών της δεκαετίας του 1980 ανεκόπη στα μέσα της δεκαετίας για μία σειρά από λόγους.

Σαν μία πρώτη παρατήρηση θα λέγαμε ότι η αγορά κορέστηκε. Όσοι μπορούσαν και ήθελαν να πληρώσουν για την «ιδιωτική επιλογή» το έκαναν στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας (μέχρι το 1982-83) και οι ιδιωτικοί ασφαλιστικοί φορείς δεν μπορούσαν να βρουν άλλους πελάτες (σε αυξητικούς ρυθμούς), ειδικότερα όσο δεν υπήρχαν νέες πολιτικές, όπως μείωση φορολογίας κ.τ.λ. Δευτερευόντως, τα ασφάλιστρα ήταν τόσο ακριβά που τα μεσαία εισοδηματικά στρώματα δε μπορούσαν να ανταποκριθούν, όταν μάλιστα είχαν άλλες οικονομικές υποχρεώσεις, όπως την αποπληρωμή στεγαστικών δανείων σε περιόδους που τα επιτόκια ήταν πολύ υψηλά για τον έλεγχο του πληθωρισμού.

Με δύο λόγια, αν και η περίοδος ήταν ακόμη ευνοϊκή στα μέσα και τα τέλη της δεκαετίας του 1980, δεν ήταν πιά ευνοϊκή από ό,τι στις αρχές της δεκαετίας, έτσι ώστε να υποβοηθήσει μία παραιτέρω ανάπτυξη των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης, ενόσω η ίδια η αγορά σε εκείνες τις τιμές είχε κορεστεί.

Πρέπει τέλος να αναφερθεί γενικότερα ότι στη Βρετανία η ασφάλιση αυτή αφορά έναν πολύ περιορισμένο αριθμό και μία πολύ περιορισμένη κατηγορία εργαζομένων, ενώ υπάρχουν και άλλοι συντρέχοντες λόγοι για την επιλογή της ιδιωτικής ασφάλι-

σης (ανταγωνισμός μεταξύ εργοδοτών για την προσέλκυση διευθυντικών στελεχών). Από την άλλη πλευρά, η πρόσφατη οικονομική κρίση προξένησε μείωση του αριθμού των (ιδιωτικά) ασφαλισμένων για πρώτη φορά από το 1974-75, ενισχύοντας την άποψη ότι η επιλογή της ιδιωτικής κάλυψης είναι ένα προϊόν πολυτελείας. Αν και μία αλλαγή του γενικού πλαισίου θα μπορούσε να επηρεάσει προς μία κατεύθυνση, το κόστος που βασίζεται στις λειτουργικές και δομικές παραμέτρους, που αναφέραμε νωρίτερα, θα εμπόδιζε (μακροπρόθεσμα) μία μεγάλη ανάπτυξη.

Όσο οι πολιτικές αυτές δεν εφαρμόζονται, οι φορείς ιδιωτικής ασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης παραμένουν σε στενή εξάρτηση από τις πολιτικές για το NHS. Αποτελούν κάτι το «επιπρόσθετο» και όχι έναν αντίπαλο, καθώς απευθύνονται σε μία συγκεκριμένη αγορά, αφού η πλειοψηφία των πολιτών δεν είναι σε θέση να πληρώσει τα ασφάλιστρα. Η μόνη πιθανή λύση θα ήταν για την κυβέρνηση να μειώσει τόσο πολύ τις δαπάνες για το NHS, ώστε να εξαναγκάσει τον κόσμο να στραφεί προς την ιδιωτική επιλογή. Κάτι τέτοιο όμως θα είχε τεράστιο πολιτικό κόστος, όπως έχουν δείξει οι έρευνες των Goodin και LeGrand (1987). Μένει βεβαίως να εξεταστεί αν υπάρχει σαφής σχέση μεταξύ δαπανών για το NHS και εισφορών για την «ιδιωτική επιλογή». Το ζήτημα αυτό θα εξεταστεί στο επόμενο μέρος του άρθρου.

Σύγκριση μεταξύ NHS και ιδιωτικών φορέων ασφάλισης υγειονομικής περιθάλψεως

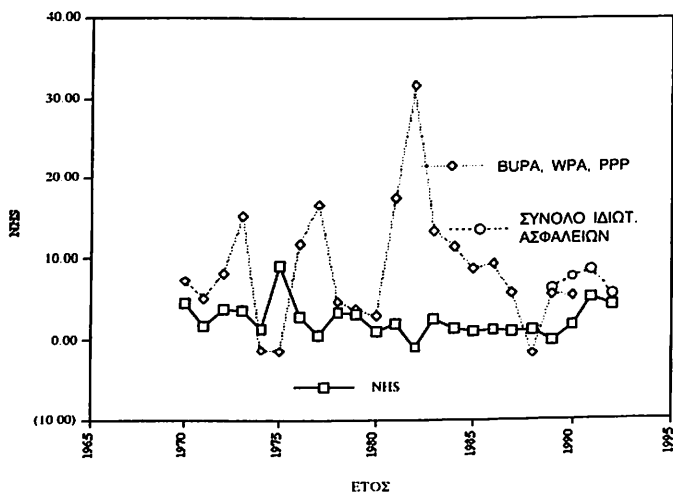
Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να συγκρίνει το NHS με τους ιδιωτικούς φορείς ασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης και αντιστρόφως, για να εξετάσει το ζήτημα της σχετικής εξέλιξης, έτσι ώστε να δώσει μία σαφέστερη ιδέα του συνολικού ζητήματος της ιδιωτικοποίησης της υγειονομικής περίθαλψης στη σύγχρονη Βρετανία καθώς και των προσδιοριστικών παραμέτρων της ιδιωτικοποίησης αυτής¹⁷.

Είναι ολοφάνερο ότι δεν είναι δυνατό να υπάρξει καμία σύγκριση μεγέθους των δύο συστημάτων του όλου πλέγματος παροχής υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης. Το NHS είναι ο μεγαλύτερος εργοδότης στη Βρετανία, και ένας από τους μεγαλύτερους στον κόσμο¹⁸ και έχει ως στόχο την υγειονομική κάλυψη ολόκληρου του βρετανικού πολιτισμού και όχι ενός συγκεκριμέ-

νου αριθμού ατόμων. Όπως λέει ο Klein «ο ιδιωτικός τομέας ανταποκρίνεται στη ζήτηση, ενώ ο δημόσιος καλύπτει ανάγκες» (1982). Επιπροσθέτως, οι ιδιωτικοί φορείς παροχής υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης, δεν έχουν μεγάλα και σημαντικά τμήματα επειγόντων περιστατικών, ενώ οι ασφαλιστικοί φορείς είναι επιλεκτικοί όσον αφορά μερικές κατηγορίες πελατών¹⁹. Γι' αυτό θα γίνει μία σύγκριση της ανάπτυξης των δύο συστημάτων, που εξετάζει ποιός από τους δύο εμφανίζει ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης.

Ο σαφέστερος δείκτης είναι η σύγκριση του «ρυθμού αλλαγής των «εσόδων» σε σταθερές τιμές. Με άλλα λόγια ο συνδυασμός των πινάκων που χρησιμοποιήθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους (ρυθμός αλλαγής σε σταθερές τιμές). Η εικόνα για την όλη περίοδο μετά το 1970 δείχνει:

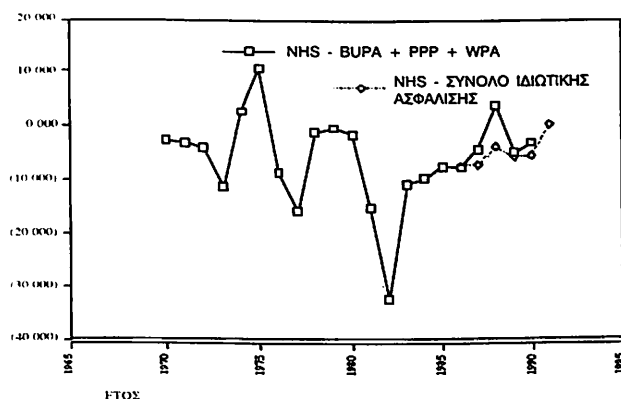
ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Ρυθμοί μεταβολής NHS και ιδιωτικής ασφάλισης υπηρεσιών υγείας 1970-1992

ότι οι φορείς ιδιωτικής ασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης είχαν ταχύτερη ανάπτυξη από το NHS αλλά όχι σε σημαντικό βαθμό, ενώ υπήρξαν και περίοδοι που το NHS είχε καλύτερους ρυθμούς, όπως τα μέσα της δεκαετίας του 1960²⁰, και τα μέσα της δεκαε-

τίας του 1970²¹. Από τις αρχές ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι φορείς ιδιωτικής ασφάλισης παρουσιάζουν πολύ καλύτερους ρυθμούς από το NHS, ενώ στα τέλη της δεκαετίας η διαφορά ξαναμειώνεται μέσω ενός συνδυασμού αύξησης του ρυθμού αλλαγής στο NHS και μείωσης αυτού των ιδιωτικών φορέων. Σε γενικές γραμμές, παρατηρούμε ότι οι φορείς ιδιωτικής ασφάλισης έχουν μεγαλύτερη αστάθεια από το NHS, και ξαναβλέπουμε τις τρεις περιόδους στην εξέλιξή τους, ειδικά αν εξεταστούν σε σύγκριση και αντιπαράθεση με το NHS. Αυτό ενισχύει τη θέση ότι οι φορείς ιδιωτικής ασφάλισης βρίσκονται σε στενή σχέση με τη συνολική απόδοση και ανάπτυξη του κρατικού φορέα. Αποπειρώμενοι μία πιά άμεση σύγκριση του ρυθμού αύξησης των ιδιωτικών φορέων με αυτόν του κρατικού, αφαιρούμε τους ρυθμούς αύξησης των ιδιωτικών φορέων από αυτούς του NHS.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Σχέση NHS και ιδιωτικής ασφάλισης
υπηρεσιών υγείας 1970-1992

Πηγή: Laing's Review and National Accounts various years.

Στην περίπτωση αυτή, βλέπουμε τις διαφορετικές περιόδους ακόμη ευκρινέστερα, καθώς και την καλύτερη επίδοση των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης κατά τη μετά το 1979 περίοδο. Εξετάζο-

ντας την (περίπου) εικοσαετία από το 1970 ως τις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, βλέπουμε τις διαφορές ανάμεσα στις περιόδους Castle και Thatcher και τη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις επιδόσεις του ιδιωτικού και του κρατικού φορέα στις αρχές της δεκαετίας του 1980, που οφείλεται τόσο στις περικοπές δαπανών στο NHS, όσο και στην αντίληψη του κόσμου για τις υπηρεσίες στα κρατικά νοσοκομεία (ακριβέστερα, στους θαλάμους των κρατικών νοσοκομείων) μετά το χειμώνα της δυσαρέσκειας, ενώ η επαναφορά του νομοθετικού πλαισίου που επιτρέπει την άσκηση ιδιωτικής ιατρικής δεν πρέπει να παραβλεφθεί. Η μείωση της διαφοράς στα μέσα και τα τέλη της περασμένης δεκαετίας, δεν οφείλεται τόσο σε καλύτερη «επίδοση» του ρυθμού αλλαγής των δαπανών για τον κρατικό φορέα, που παρουσιάζει (όπως εξετάσαμε νωρίτερα) μερικά από τα χειρότερα ποσοστά ετήσιας μεταβολής, όσο σε μία φθίνουσα επίδοση των ιδιωτικών φορέων, ενώ στα τέλη της δεκαετίας, η μείωση της διαφοράς αφορά κυρίως τους «τρεις μεγάλους», λόγω της εισόδου των «συμβατικών ασφαλιστικών εταιριών» στην εν λόγω αγορά. Τέλος, στη σύντομη περίοδο της τρέχουσας δεκαετίας που εξετάζουμε, η διαφορά μειώθηκε ακόμη περισσότερο, τόσο λόγω της αλλαγής στάσης από τις κυβερνήσεις Major, όσο και από τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης.

Συμπεράσματα

Μέχρι στιγμής έχουμε παρατηρήσει μία ανάπτυξη του NHS στη δεκαετία του 1970 και εν μέρει του 1990 και μία αναστολή και αναστροφή αυτής της ανάπτυξης στη δεκαετία του 1980. Από την άλλη πλευρά, η ανάπτυξη της ιδιωτικής επιλογής είναι σχετικά σταθερότερη και σαφώς ταχύτερη κατά τα πρώτα χρόνια του «Θατσερισμού». Σε μία συγκριτική προσέγγιση μπορούμε να πούμε ότι το ειδικό βάρος του NHS, ειδικά αν εξεταστεί σε σχέση με την «ιδιωτική επιλογή», μειώνεται, ενώ –αντίστροφα– αυτό της «ιδιωτικής επιλογής» μεγαλώνει ως συστατικό μέρος του όλου συστήματος παροχής υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης.

Το ζητούμενο πλέον είναι να εξετάσουμε την αιτιακή σχέση ανάμεσα στο NHS και στην ανάπτυξη της «ιδιωτικής επιλογής».

Υπάρχουν κυρίως δύο παράγοντες που καθορίζουν την ανάπτυξη του NHS και των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης υγείας. Ο προ-

διοριστικός παράγων για το NHS είναι κυρίως (αν όχι αποκλειστικά) η χρηματοδότησή του, ενώ ο παράγων για τους ιδιωτικούς ασφαλιστικούς φορείς είναι τόσο η χρηματοδότηση του NHS, όσο και η νομοθεσία για τη λειτουργία του, κυρίως σε ζητήματα που αφορούν τις «επί πληρωμή» κλίνες και την ιδιωτική εργασία των γιατρών. Ενώ δευτερευόντως καθοριστικοί παράγοντες είναι η νομοθεσία για την φοροαπαλλαγή των ασφαλιστρών, η απόδοση²², και η άποψη για την απόδοση Judge and Solomon (1993) του NHS κ.λπ. Σε γενικές γραμμές ο ιδιωτικός τομέας χρειάζεται το NHS «για να παρέχει την πιο ακριβή και μακράς διάρκειας περίθαλψη για αυτούς με τη μικρότερη οικονομική επιφάνεια ενώ από την άλλη πλευρά το NHS χρειάζεται τον ιδιωτικό τομέα ως μία πολιτική ασφαλιστική βαλβίδα», καθώς άτομα που το επιθυμούν και είναι σε θέση να ανταποκριθούν στο κόστος των ασφαλιστρών «επιλέγουν ιδιωτικά» (Klein, 1982). Στο σημείο αυτό, ο Klein αμελεί τη σπουδαιότητα της νομοθεσίας περί των «επί πληρωμή» κλινών και της ιδιωτικής εργασίας των ιατρών, ως παραγόντων που αυξάνουν την εξάρτηση του ιδιωτικού τομέα από το δημόσιο ή τις εν γένει κρατικές πολιτικές. Ενώ η αποτελεσματικότητα του NHS εξαρτάται από την χρηματοδότησή του και από την νομοθεσία για την οργάνωση και λειτουργία του, η «αγοραία επίδοση» των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης, εξαρτάται περισσότερο από το NHS και από τη νομοθεσία που αφορά περιφερειακά ζητήματά του.

Η καθοδική πορεία των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, είναι το αποτέλεσμα της κατάρτησης των επί πληρωμή κλινών και της καλύτερης επίδοσης του NHS, που ήταν τέτοια, ώστε έκανε τους Βρετανούς να θεωρούν άχρηστη την «ιδιωτική επιλογή», ειδικά από τη στιγμή που το κόστος των ασφαλιστρών αυξήθηκε. Την περίοδο αυτή έχουμε μία ανάπτυξη του NHS²³ και μία ανακοπή στο ρυθμό ανάπτυξης της «ιδιωτικής επιλογής». Αυτή είναι ίσως και η πρώτη φορά που η σχέση και εξάρτηση ανάμεσα στο (β-) ΕΣΥ και τους ιδιωτικούς φορείς, γίνεται φανερή.

Οι αρχές της δεκαετίας του 1980, επιδεικνύουν μία αναστροφή των ρυθμών ανάπτυξης της προηγούμενης περιόδου. Το NHS συρρικνώνεται ενώ οι ιδιωτικοί ασφαλιστικοί φορείς αναπτύσσονται με ταχύτατους ρυθμούς. Αν και έχουν αντιστραφεί οι όροι, η σχέση ανάμεσα στις δαπάνες και τη νομοθεσία για το NHS και την ανάπτυξη των ιδιωτικών φορέων ασφάλισης γίνεται σαφέστατη, καθώς είναι η περίοδος με την πλέον αργή αύξηση των δαπανών για το NHS, με το 1982 να παρουσιάζει αρνητικές τιμές και το

υπόλοιπο της δεκαετίας να βρίσκεται γύρω στο 1,1%, και στο επίπεδο της νομοθεσίας να «επανεισάγονται» οι «επί πληρωμή» κλίνες στα νοσοκομεία του NHS και να πρωτοεφαρμόζεται το νέο συμβόλαιο εργασίας για τους υψηλόβαθμους ιατρούς.

Οι ιδιωτικοί φορείς ασφάλισης συνέχισαν να αυξάνουν το «μέγεθος» τους σε σχέση με αυτό του NHS, ως τη στιγμή που η αγορά κορέστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ενώ αργότερα παρά τη συνέχιση της συρρίκνωσης του κρατικού φορέα σε όρους οικονομικούς, προσωπικού και κλινών, δεν υπάρχει σημαντική αύξηση του ιδιωτικού τομέα, λόγω της έλλειψης νέων πολιτικών που θα υποβοηθούσαν αυτήν την επιλογή²⁴.

Επίσης, όπως αναφέρθηκε λίγο νωρίτερα, υπήρξε νομοθεσία αλλά και άλλα γεγονότα και αντιλήψεις που επηρέασαν την «αποτελεσματικότητα» του NHS και η «αποτελεσματικότητα» του NHS επηρέασε την ανάπτυξη των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης είτε αρνητικά, είτε θετικά. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση όμως, είναι το NHS και η αποτελεσματικότητά του στο να αντιμετωπίζει προβλήματα (και η άποψη των Βρετανών γι' αυτήν την αποτελεσματικότητα) που παραμένει κυρίαρχος παράγων για την «ιδιωτική επιλογή».

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα όμως, υπήρξαν και μερικοί λόγοι που συνδέονται με την αγορά και αυτούς καθ' εαυτούς τους φορείς ιδιωτικής ασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης. Οι αλλαγές του νομοθετικού πλαισίου μετά το 1990²⁵ δείχνουν μία επιθυμία της κυβέρνησης να μειώσει το ρόλο του NHS και να προσφέρει μία κάποια υποστήριξη στα ιδιωτικά νοσοκομεία (ενώ η υποστήριξη στους φορείς ασφάλισης είναι υπό συζήτηση). Από την άλλη πλευρά όμως, η οικονομική κρίση είναι ένα πρόσθετο εμπόδιο στην ανάπτυξη των ιδιωτικών ασφαλιστικών φορέων, ειδικά από τη στιγμή που δεν έχουν παρθεί νέα μέτρα που θα βοηθούσαν τον «αποκορεσμό» της αγοράς. Αξιοσημείωτο είναι ότι η παρούσα οικονομική κρίση σε αντίθεση με αυτή του 1980-83 «χτύπησε» και τις μεσαίες και ανώτερες τάξεις, καθώς πολλά στελέχη εταιρειών και άλλοι «ασπρογιακάδες» απολύθηκαν από τις δουλειές τους ή βρέθηκαν στη λεγόμενη παγίδα του στεγαστικού δανείου (mortgage trap), επειδή τα επιτόκια αποπληρωμής των δανείων ήταν υψηλά και τα έσοδα της οικογένειας ανεπαρκή για την κάλυψή τους, ενώ η αξία του ακινήτου είχε πέσει τόσο, που η πώλησή του ήταν ασύμφορη.

Αν και στο παρόν άρθρο δε θα θέλαμε να μπούμε σε λεπτομέρειες, θα αναφέρουμε απλώς ότι η εξέλιξη της επίδοσης των

φορέων ιδιωτικής ασφάλισης υγειονομικής περίθαλψης στο Ηνωμένο Βασίλειο, είναι το αποτέλεσμα και το αντικαθρέφτισμα των αλλαγών στη Βρετανική πολιτική από το 1970 έως σήμερα, αν όχι για την όλη μεταπολεμική περίοδο.

Συγκεφαλαιώνοντας, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι η τάση ιδιωτικοποίησης δεν αφορά τόσο το NHS όσο το όλο σύστημα παροχής υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης²⁶ ήδη πριν τις αλλαγές που εισήγαγε ο Νόμος του 1990. Το NHS, έχει συρρικνωθεί τόσο σε σχέση με τις διευρυνόμενες ανάγκες, όσο και το ειδικό του βάρος σε σχέση με την «ιδιωτική επιλογή». Από την άλλη πλευρά, οι ιδιωτικοί φορείς έχουν αναπτυχθεί σε όλη την περίοδο μετά το 1979 και οι συνθήκες είναι σαφώς ευνοϊκότερες για τον ιδιωτικό φορέα από το 1979 και μετά, απ' ό,τι ήταν νωρίτερα. Μολαταύτα το NHS παραμένει ο κυρίαρχος παράγων και οι φορείς ιδιωτικής ασφάλισης εξαρτώνται από αυτό και την επίδοσή του, ευρισκόμενοι στα όρια του όλου συστήματος παροχής (εν προκειμένω πληρωμής) υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης.

Ο κυρίαρχος παράγων για την ανάπτυξη των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης ήταν και είναι η επίδοση του NHS που μπορεί να εξηγηθεί μέσω των δαπανών του²⁷, ένα ζήτημα που παραβλέπει ο Mohan (1986), ενώ ο Illife (1986) βρίσκεται στη σωστή κατεύθυνση αν και απουσιάζουν τα εμπειρικά στοιχεία. Σε σωστή κατεύθυνση βρίσκονται επίσης οι Judge και Solomon (1993), με την άποψη περί της αντιλήψης για το NHS (από την κοινή γνώμη). Το άρθρο τους όμως, πάσχει από την απουσία συσχετισμού με την ανάπτυξη της «ιδιωτικής επιλογής», κάτι που μελέτησε η Higgins (1988) με τις αναφορές της στις απεργίες του 1979 κ.λπ. Παρά τη σημασία των οικονομικών στοιχείων για το NHS, δεν πρέπει να παραβλέψουμε αυτήν του νομοθετικού πλαισίου και κυρίως αυτού που αναφέραμε «νομοθεσία καταχωρημένη ως νομοθεσία περί του NHS» (Mohan, Higgins 1988), κάτι που αποτελεί έναν πρόσθετο παράγοντα της πρωτοκαθεδρίας του NHS²⁸. Ζητήματα όπως η έκπτωση από το φορολογητέο εισόδημα, έχουν προς το παρόν μικρότερη επίδραση, αν και στο μέλλον ίσως παίξουν ουσιαστικότερο ρόλο. Η τρέχουσα οικονομική κρίση (ή έστω η οικονομική κρίση που άρχισε το 1989 και τελείωσε στα τέλη του 1994) μείωσε τον αριθμό των «ιδιωτικά ασφαλισμένων», αποδεικνύοντας ότι η «ιδιωτική επιλογή» γίνεται κατανοητή και από τους ίδιους τους επιλέγοντες, ως «είδος πολυτέλειας» και όχι ανάγκης (Pollard 1992).

Εν κατακλείδι, η πλειονότητα των σχολιαστών ως τώρα, επικέντρωνε το ενδιαφέρον σε έναν μόνο παράγοντα και σε μερικές

περιπτώσεις παρέβλεπε τα εμπειρικά στοιχεία. Αντιθέτως, το παρόν άρθρο προσπάθησε να δείξει τη σχέση ανάμεσα στη χρηματοδότηση του NHS και την οικονομική επίδοση των φορέων ιδιωτικής ασφάλισης, δίνοντας σημασία στη μη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία των εκ των έσω ασχολουμένων με τη συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα, λαμβάνοντας υπόψη του και άλλους παράγοντες όπως το νομικό πλαίσιο, την οικονομική κρίση, και την αντίληψη για το NHS.

Σημειώσεις

1. Τα βρετανικά κρατικά νοσοκομεία δεν έχουν «θέσεις» αλλά «θαλάμους». Ήδη όμως από τον νόμο ίδρυσης του NHS το 1946, κάθε νοσοκομείο μπορούσε να έχει και ορισμένες κλίνες σε δωμάτια με περισσότερη ησυχία κ.τ.λ. Η χρήση αυτών των δωματίων γινόταν με αίτηση του ασθενούς, ο οποίος κατέβαλε και το σχετικό κόστος, εκτός από τις περιπτώσεις που η χρήση γινόταν με πρόταση του θεράποντος ιατρού, οπότε ήταν δωρεάν. Οι «ιδιωτικές κλίνες» καταργήθηκαν το 1976 από την τότε υπουργό υγείας Barbara Castle και ξαναεπιτράπηκαν το 1980 επί κυβερνήσεων Thatcher. Στην περίπτωση αυτών των κλινών το «ιδιωτικό» (private) έχει περισσότερο την έννοια της χρήσης παρά της ιδιοκτησίας, που παραμένει κρατική.

2. Στο Holloway και Piccioto (eds, 1978) όπου προτείνουν ότι ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής, είναι να διατηρεί υγιές το εργατικό δυναμικό.

3. Ως γνωστόν το Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας –ή ορθότερα η Εθνική Υπηρεσία Υγείας– (National Health Service NHS) για το οποίο από εδώ και πέρα θα χρησιμοποιούμε επί το πλείστον τον όρο NHS, δεν είναι ασφαλιστικός φορέας στον οποίο οι ασφαλισμένοι δίνουν εισφορές και τους καλύπτει πρόσβαση σε πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, νοσοκομειακή και φαρμακευτική περίθαλψη (όπως π.χ. το ελληνικό σύστημα), αλλά σύστημα ευρείας κάλυψης αναγκών (comprehensive) που καλύπτει εξίσου όλους τους πολίτες της χώρας και χρηματοδοτείται μέσω της φορολογίας.

4. Το ζήτημα είναι τεράστιο και στην παράγραφο αυτή περιοριζόμαστε σε μία επιγραμματική αναφορά.

5. Δες το γράμμα του Mr. B. Hayhoe, υφυπουργού υγείας, προς την επιτροπή κοινοβουλευτικού ελέγχου, (βλέπε HC 264, 1 Feb. 1988), και τη σχετική απόφαση της επιτροπής (στο ίδιο).

6. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι η κυβέρνηση κατηγορήθηκε (στην πολιτική «κονίστρα» και τον Τύπο) ότι οι νέες αυτές δαπάνες κατευθύν-

θηκαν όχι στη βελτίωση των παρεχομένων υπηρεσιών αλλά στην οργανωτική αλλαγή του NHS, τη διαφήμιση της αλλαγής αυτής και τους υψηλούς μισθούς των νέων διευθυντικών στελεχών. Δυστυχώς, είναι πολύ δύσκολο να αποδειχθεί κάτι τέτοιο και έτσι για μία ακόμη φορά θα αναφερθούμε στην άποψη των Levitt (1977) και Maynard (1993) για τις αναλύσεις τρεχουσών εξελίξεων και τις συνακόλουθες προβλέψεις.

7. Εδώ θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι τα «αυτασφαλιστικά ταμεία» αν και κατά νόμο δεν αποβλέπουν στο κέρδος και πρέπει να επανεπενδύουν όλο το πλεόνασμά τους προς όφελος των μελών (ή έστω πελατών τους), κατ' ουσίαν αποτελούν κερδοσκοπικούς οργανισμούς για τα στελέχη τους που πληρώνονται με βάση την «επιτυχία» του ταμείου.

8. Καθώς, όπως προαναφέρθηκε, οι «Τρεις Μεγάλοι» (BUPA, WPA, PPP) είναι αυτασφαλιστικά ταμεία που δεν πραγματοποιούν «κέρδη», η παράμετρος αυτή είναι αδύνατο να εξεταστεί.

9. Η παράγραφος αυτή θεωρείται «διαπραγματευτικό αντάλλαγμα» που πρόσφερε η τότε κυβέρνηση των Εργατικών προς τους ιατρικούς συλλόγους, που ανθίσταντο στην πλήρη κρατικοποίηση της υγειονομικής περίθαλψης.

10. «Nursing Homes», Act, 1975 (*Book of Statutes*, 1975) και «The Registered Homes», Act, 1984. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι σε αρκετές περιπτώσεις τα «νοσηλευτήρια» αυτά είναι απλώς και μόνο μικρά ιδιωτικά γηροκομεία.

11. Τότε Υπουργός Υγείας στο Ηνωμένο Βασίλειο, και ένα από τα γνωστότερα και σημαντικότερα στελέχη της αριστεράς πτέρυγας των Εργατικών· σήμερα μέλος της Βουλής των Λόρδων. Ο νόμος αφορούσε την Αγγλία, Ουαλλία και Β. Ιρλανδία, ενώ η κατάργηση των ιδιωτικών κλινών στη Σκωτία έγινε το 1977 με άλλο νόμο.

12. Οι κλίνες των ιδιωτικών νοσοκομείων δεν επαρκούσαν να καλύψουν την όλη ζήτηση.

13. Το 1980 η επαναφορά των κλινών δεν έγινε με τους όρους του 1946 «ώστε να μην επηρεάζεται η κοινωνική ισότητα στην πρόσβαση στα νοσηλευτικά ιδρύματα», αλλά με βάση τις ανάγκες της τοπικής αγοράς.

14. Κατά τον Laing (1992) αυτά παρουσιάζουν μειωμένη σπουδαιότητα λόγω της αύξησης των κλινών στα ιδιωτικά νοσοκομεία.

15. Εν προκειμένω αναφερόμαστε σε θεωρητικούς όπως οι Buchanan, Burton και Wagner, Friedman, Hayek, Lees, Letwin και Redwood, αρκετοί από τους οποίους έχουν χρησιμοποιήσει το NHS ως το κατ' εξοχήν παράδειγμα παρέμβασης στην «ελεύθερη επιλογή», το οποίο και πρέπει να καταργηθεί για να εκπληρωθεί ο σκοπός της ελευθερίας του ατόμου (στην αγορά).

16. Τα ασφάλιστρα σε «σταθεροποιημένες τιμές» δεν υπάρχουν στα εμπειρικά στοιχεία που είναι διαθέσιμα είτε από τη Βρετανική στατιστική υπηρεσία είτε από τους φορείς ιδιωτικής ασφάλισης. Ο τρόπος υπολογισμού των σταθεροποιημένων τιμών θα εξεταστεί στη συνέχεια του άρθρου.

17. Η ιδιωτικοποίηση της υγείας αποτελεί ένα από τα κύρια ζητήματα πολιτικής συζήτησης και ένα από τα μεγαλύτερα πολιτικά «ταμπού» στη Βρετανία.

18. Με περίπου 800.000 ως 1.000.000 εργαζομένους από τα ανώτατα διευθυντικά στελέχη ως το βοηθητικό προσωπικό (οδηγοί, συνεργεία καθαρισμού και σίτισης) που σε αρκετές περιπτώσεις είναι εργαζόμενοι με μερική απασχόληση ή και συμβάσεις ορισμένου χρόνου (που δεν ανανεώνονται), εξ ου και η απόκλιση στα στοιχεία.

19. Η επιλογή γίνεται κυρίως «εις βάρος» των ηλικιωμένων που έχουν πολύ ακριβότερη περίθαλψη, και γίνεται με δύο τρόπους. Καταρχήν, οι τιμές των ασφαλιστρών ακριβαίνουν υπερβολικά για τους άνω των 65, και επίσης για αυτές τις ηλικίες γίνεται μόνο ανανέωση συμβολαίων, ενώ δε γίνονται δεκτοί νέοι πελάτες.

20. Εκτός του παρόντος πίνακα, κυρίως λόγω κάθετης πτώσης του ρυθμού αλλαγής της «ιδιωτικής επιλογής», με το ρυθμό αλλαγής του NHS να παραμένει σταθερός, ενώ κατά τα μέσα της δεκαετίας του '70 παρατηρούμε αύξηση, τόσο του ρυθμού αλλαγής των δαπανών για το NHS, όσο και μείωση του ρυθμού αλλαγής των εισφορών για την «ιδιωτική επιλογή».

21. Και στις δύο περιπτώσεις υπό κυβερνήσεις του Εργατικού Κόμματος.

22. Εδώ θα θυμίσουμε τη μείωση της εμπιστοσύνης στο NHS μετά το «χειμώνα της δυσaréσκειας» του 1979.

23. Τόσο όσον αφορά το ρυθμό αύξησης των δαπανών, και τον αριθμό των νοσηλευτών/τριών και μαιών, ενώ δε συμβαίνει το ίδιο με τον αριθμό των ιατρών.

24. Π.χ. να εκπίπτουν του φορολογητέου εισοδήματος οι ασφαλιστικές εισφορές όλων και όχι μόνο των ηλικιωμένων· γράμμα του Derek Damerell («Chief Executive of BUPA), *The Times*, 9-2-1982.

25. Με την εφαρμογή του White Paper, *Working for Patients*, που πρωτοπαρουσιάζεται στις 31-1-1989. Με το νέο νομικό πλαίσιο, τα (κρατικά) νοσηλευτικά ιδρύματα δύνανται να αποδεσμευτούν από τον έλεγχο των δημοτικών και νομαρχιακών συμβουλίων, να λειτουργήσουν με ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια, να συνάπτουν συμβόλαια για παροχή υπηρεσιών σε ιδιωτικά ασφαλισμένους στα «αυτασφαλιστικά ταμεία» ή τις «παραδοσιακές ασφαλιστικές εταιρίες» κ.τ.λ. Επίσης, τα ιδιωτικά νοσοκομεία δύνανται πλέον να συνάπτουν συμβόλαια με τις κατά περιοχή υγειονομικές επιτροπές για την υγειονομική φροντίδα των κατοίκων (η φροντίδα αυτή είναι δωρεάν για τον ασθενή και πληρώνεται από το κράτος μέσω της τοπικής επιτροπής), δηλαδή αυτό που αναφέραμε νωρίτερα ως ιδιωτική παροχή και δημόσια πληρωμή (βλ. Laing, 1985 και νωρίτερες αναφορές στο παρόν άρθρο).

26. Αυτό είναι σημαντικό για τη βρετανική πολιτική και κυρίως για την κομματική αντιπαράθεση. Οι Συντηρητικοί έχουν κατηγορηθεί από

την Εργατική αντιπολίτευση ότι επιθυμούν την ιδιωτικοποίηση του NHS που αποτελεί ίσως την «ιερότερη αγελάδα» της βρετανικής πολιτικής. Περιέργως, λίγα έχουν λεχθεί για την υφέρπουσα ιδιωτικοποίηση του όλου συστήματος υγειονομικής περίθαλψης, μέσω της συρρίκνωσης του κρατικού φορέα και της ανάπτυξης του ιδιωτικού.

27. Ακόμη και στην περίπτωση της περιόδου μετά το 1989. Η αύξηση των δαπανών για το NHS συμπίπτει με τη μείωση του ρυθμού αύξησης της ιδιωτικής ασφάλισης.

28. Για να επανέλθουμε στην παραβολή που χρησιμοποιήθηκε στην εισαγωγή, ο γίγας έχει πράγματι συρρικνωθεί αλλά το τέρας είναι ακόμη πολύ ασθενικό για να τον βλάψει. Αντίθετα, αν ο «γίγας» ταϊστεί καλύτερα (αύξηση δαπανών) και αν του φροντίσουν τις πληγές από τις οποίες τρέφεται το «τέρας» (ιδιωτικές κλίνες, συμβόλαιο υψηλόβαθμων γιατρών), κάτι που επαγγέλεται το Εργατικό Κόμμα, το οποίο προηγείται στις δημοσκοπήσεις, τότε το τέρας θα επιβιώσει μεν αλλά θα φανεί ακόμη ασθενικότερο και η εξάρτησή του από το «γίγαντα» θα γίνει σαφέστατη. Αυτά όμως αποτελούν αντικείμενο της μελλοντολογίας και όχι της πολιτικής επιστήμης και της ανάλυσης των πολιτικών υγείας.

Βιβλιογραφία

- Allsop Judith and May Annabell, «Between the Devil and the Deep Blue Sea: Managing the NHS in the wake of the 1990 Act», *Critical Social Policy* 38, Autumn 1993, σελ. 5 κ.ε.
- British United Provident Association, *Managing the Costs of Services*, BUPA, PAC/PH/pd, 7-11-1990.
- British United Provident Association, *Overview of the Private Sector of Health Care in the United Kingdom* (από προσωπική επικοινωνία με το αυτασφαλιστικό ταμείο· δεν υπάρχουν στοιχεία για το συγγραφέα, κ.τ.λ.), BUPA ref. PAC/KR/cm, 5 December 1990.
- BUPA Research Insurance Division, *Fact Sheet*, RP86/13B, March 1986.
- BUPA, *Report and Accounts*, various years.
- Challah Sabri, «The Private Health Care Sector; seeking higher ground», στο: Laing William (ed.), *Laing's Review of Private Health Care*, Laing and Buisson, London, 1993.
- Culyer Alan, *The NHS and the market: Images and Realities*, Mc Lachlan and Maynard, 1982.
- Dikeos Konstantinos, *Capitalist Relations and State Policy: The De-*

- velopment of the Mode of Health Maintenance in Contemporary Britain: A case study*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Εδιμβούργου, 1992.
- Fitzhugh William, *Key Trends and Financial Review*», στο: William Fitzhugh (ed.), 1992.
- Fitzhugh William, *The Fitzhugh Directory of Independent Health Care. Financial Information*, Health Care Information Services, London, 1992.
- Fitzhugh William, *The Fitzhugh Directory of NHS Trusts Financial Information*, Health Care Information Services, London, 1993.
- Forman and Saldana, *The role of private insurance in health care cost containment*, στο: Laing William (ed.), 1986.
- Forsyth Gordon, *The semantics of health care policy and the inevitability of regulation*, in: McLachlan and Maynard, 1982.
- General Household Survey, HMSO, London, various years.
- Goodin Robert and LeGrand Julian, *Not Only the Poor. The Middle Classes and the Welfare State*, Allen and Unwin editions, London, 1987.
- Ham Christopher, *Health policy in Britain*, MacMillan, London, 1982.
- Harrison Stephen and Wistow Gerald, «The Purchaser/Provider Split in English Health Care: Towards explicit rationing?», *Policy and Politics*, vol. 20, no 2, 1992, σελ. 123-130.
- Higgins Joan, *The Business of Medicine*», MacMillan, London, 1988.
- Hill Charles and Woodcock John, *The National Health Service*, Christopher Johnson, London, 1949.
- Hudson Bob, «Quasi Markets in Health and Social Care in Britain: can the public sector respond?», *Policy and Politics*, vol. 20, no 2, 1992, σελ. 131-142.
- Illife Steve, «The Politics of Health Care: the NHS under Thatcher» *Critical Social Policy*, 14, Winter 1985-1986, σελ 57-72.
- Jacobs Peter, *The Future of Private Health Care*», στο: Fitzhugh, 1992.
- Judge Ken and Solomon Michael, «Public Opinion and the National Health Service: Patterns and Perspectives in Consumer Satisfaction», *Journal of Social Policy* 22, July 1993.
- Klein Rudolf, «Private practice and public policy: Regulating the frontiers», in: McLachlan and Maynard Alan, *The private health care sector in Britain*, 1982.
- MacLachlan Gordon and Maynard Alan, *The Private/Public Mix in Health*, The Nuffield Provincial Hospital Trust editions, London, 1982.

- Laing William (ed.), *Keeping the lid on costs?*, Institute of Economic Affairs, London, 1986.
- Laing William (ed.), *Laing's Review of Private Health Care 1987 and 1988 and 1993*, Laing and Buisson, London.
- Laing William, *Going Private; Independent Health Care in London*, King's Fund, 1992.
- Laing William, *Private Health Care Insurance and the Private Health Care in the UK*, Laing and Buisson, London, 1991.
- Levitt Ruth, *The Reorganised National Health Service*, Croom Helm editions, London, 1976.
- Maynard Alan, *Facts Please: Prejudices are for Politicians*, Fitzhugh, 1993.
- McLachlan and Maynard (eds), *The Public/Private Mix in Health Care*, The Nuffield Provincial Hospitals Trust, London, 1982.
- Mohan John, «Private Medical Care and the British Conservative Government: What Price Independence?», *Journal of Social Policy*, vol. 15, 3, 1986, σελ. 337-360.
- National Income and Expenditure and «National Accounts»* (επίσης γνωστό ως «The Blue book»), CSO, London, relevant years.
- Petchey Roland, «The Politics of Destabilisation», *Critical Social Policy* 25, Summer 1989, σελ. 82-97.
- Pollard Keith, *1992, a Year of Change*, Fitzhugh, 1992.
- Rayner Geof, «Health Care as a Business? The emergence of a commercial hospital sector in Britain», *Policy and Politics*, vol. 14, no 4, 1986, σελ. 439-459.
- Smith Michael, «Healthcare Futures the Independent Sector in 2000», in: Laing William (editor), *Laing's Review of Private Health Care*, Laing and Buisson, London, 1993.
- Smith M.J., *Expanding the Market' Are Insurers in the Driving Seat?*, Ομιλία στο: «IHA Annual Conference», 18 October 1990.
- Social Trends*, HMSO, 1985 και 1989.
- Whitney Ray, *National Health Crisis: A Modern Solution*, Shepherd Walwyn, London, 1988.

Κυβερνητικές εκδόσεις

- «National Health Service», Act (*Acts of Parliament*, 1946, Chapter 81).
- «Nursing Homes», Act, 1975 (*Book of Statutes*, 1975, Chapter 37).
- «The Registered Homes» Act 1984 (1984, Chapter 23).
- «National Health Service and Community Care Act» (*Book of Statutes*, 29 July 1990, Chapter 19).

*House of Commons Social Services Select Committee, HC 264, 1
February 1988.*

Εφημερίδες

The Times, 5-2-1982.

The Times, 9-2-1982.

The Times, 26-11-1991.

Οικοτουρισμός και αυτοδιοίκηση: Μία έρευνα-πρόταση

Σπύρος Βλιάμος*, Στέφανος Καραγιάννης**

Περίληψη

Ο οικοτουρισμός, που παγκοσμίως παρουσιάζει τεράστια εξέλιξη, πρέπει να αναπτυχθεί και στη χώρα μας. Μια αναπτυξιακή πρόταση που θα συμβάλει σε αυτό, είναι η λειτουργία οικοτουριστικού ξενοδοχείου στη Στενή της Εύβοιας.

Η οργάνωση των χώρων και της λειτουργίας του θα πρέπει να βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τη φύση και να μην επιβαρύνει στο ελάχιστο το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, ενώ παράλληλα οφείλει να καλύπτει τις ανάγκες των τουριστών.

Στην όλη προσπάθεια χρειάζεται και ενεργητική συμμετοχή του δήμου, αφού ανήκει στο δήμο, αλλά και των κατοίκων της περιοχής, προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιτυχία του προτεινόμενου έργου, που βέβαια θα έχει ως συνέπεια τα σημαντικά οφέλη για την περιοχή στον τομέα της απασχόλησης, της τοπικής ανάπτυξης, της συγκράτησης των κατοίκων και της βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου.

1. Εισαγωγή

«Οικοτουρισμός είναι μια νέα μορφή τουρισμού που απευθύνεται σε επισκέπτες με ενδιαφέρον να γνωρίσουν και να παρατηρήσουν τη φύση και τον πολιτισμό ενός συγκεκριμένου τόπου». Αυτός ο ορισμός δόθηκε στον όρο από το Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση, ως απάντηση στο άρθρο της εφημερίδας *Καθημερινή* με

* Καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

** Επίκουρος καθηγητής στα ΤΕΙ Κρήτης.

θέμα: «Οικολογικός Τουρισμός στον Αώο» (26-11-1997), που αναφερόταν στις τουριστικές εγκαταστάσεις (στο Μπουραζάνι, λίγο έξω από την Κόνιτσα) και στις υπηρεσίες που προσφέρονται στον επισκέπτη εκεί. Από την άλλη, οικότουρισμός είναι μια ήπια μορφή τουρισμού που έχει ως βάση τη φύση, και μπορεί να θεωρηθεί ως «υπεύθυνο ταξίδι σε φυσικές περιοχές, που υποστηρίζει το περιβάλλον και την ευημερία των κατοίκων της περιοχής», όπως ορίζεται από το *The Ecotourism Society* (1997). Καμία βέβαια σφαιρική διατύπωση δεν υπάρχει για τα οικότουριστικά δεδομένα. Η ουσία πάντως του οικότουρισμού, συνίσταται στην προσπάθεια να συμβιβάσει και να συνδυάσει την ανάγκη για προστασία της φύσης με την αγάπη και το σεβασμό των επισκεπτών για το περιβάλλον και την άγρια ζωή. Ο οικότουρισμός θεωρείται ένα ειδικό τμήμα της μεγάλης αγοράς του φυσιολατρικού τουρισμού.

Το μέγεθος της οικότουριστικής αγοράς

Το 1994 παγκοσμίως πραγματοποιήθηκαν 528,4 εκ. μετακινήσεις τουριστών (*Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού*, 1997, WTO). Τα καθαρά έσοδα από τον τουρισμό ανήλθαν στα 416 δις US\$, μέγεθος το οποίο αποτελεί το 6% του παγκόσμιου συνολικού εγχώριου προϊόντος (*The World Travel and Tourism Council - WTTC* 1997).

Το WTTC υπολόγισε ότι ο τουρισμός απέφερε παγκοσμίως περισσότερο από 3.000 δις US\$ έσοδα στην τουριστική βιομηχανία μόνο για το 1995. Όπως υποστηρίζουν οι ειδικοί του Τουρισμού, τα μεγέθη αυτά δείχνουν ότι οι διεθνείς τουριστικές μετακινήσεις πρόκειται να διπλασιαστούν μεταξύ 1990 και 2010, από 456 εκ. σε 937 εκ. Εκτιμάται ότι η αύξηση μέσα στο έτος 2000 θα είναι της τάξεως του +4,4% (*Ecotourism Statistical Fact Sheet, General Tourist Statistics*).

Επίσης αξίζει να επισημανθεί ότι και ο αριθμός των οικότουριστών στις προστατευόμενες περιοχές της Κόστα Ρίκα, για παράδειγμα, τα τελευταία 6 χρόνια αυξήθηκε στο εκπληκτικό ποσοστό της τάξεως του 330%. Στη περιοχή Annapurna του Νεπάλ, ο οικότουρισμός αυξήθηκε κατά 130% (*The Nature Tourism Revolution -The Ecotourism Society- Uniting Conservation and Travel Worldwide USA, 1997*).

Σύμφωνα με τον ίδιο Οργανισμό, που ορίζει τον οικότουρισμό

ως «ταξίδι για να απολαύσεις και να εκτιμήσεις τη φύση», το 40% έως 60% του παγκόσμιου τουριστικού ρεύματος ήταν τουρίστες που το βασικό τους κίνητρο ήταν η αγάπη προς τη φύση και το 20% έως 40%, ήταν τουρίστες που τους προσέλκυε η άγρια φύση.

Μέσα στον 20ό αιώνα τα ταξίδια κοντά στη φύση έχουν υποστεί μια δραματική αλλαγή. Η Αφρική αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Τα σαφάρι φωτογραφίας έγιναν περισσότερο δημοφιλή από το κυνήγι, βασιζόμενα στο «Big Five» (μεγάλα θηλαστικά, που ήταν και είναι περισσότερο δημοφιλή στους περιηγητές). Έτσι, ως τη δεκαετία του '70, ο μαζικός τουρισμός ήταν απορροφημένος από τα μεγάλα θηλαστικά, ενώ ταυτόχρονα καταστρεφόταν το φυσικό περιβάλλον, βασανίζονταν τα ζώα και αλλοιωνόταν η άγρια φύση. Σήμερα, αυτού του είδους η συμπεριφορά έχει αλλάξει. Όλο και περισσότεροι επισκέπτες συνειδητοποιούν τη ζημία που μπορούν να προκαλέσουν στην αξία της άγριας φύσης και στις ανησυχίες των ντόπιων. Γι' αυτό και δημιουργήθηκαν ειδικευμένες περιηγήσεις-σαφάρι, μακρινά ταξίδια ή περιπάτοι στη φύση με οδηγούς, αλλά κάτω από αυστηρό έλεγχο. Αυτή η αυξανόμενη τάση (ορισμένων ομάδων ανθρώπων) προς αυτή την κατεύθυνση, συνιστά τον οικοτουρισμό, μια τάση δηλαδή, που καθιστά ολόκληρη την τουριστική βιομηχανία περισσότερο ευαίσθητη απέναντι στο περιβάλλον.

Όμως ο οικοτουρισμός σημαίνει και κάτι παραπάνω από δραστηριότητες κάποιων μικρών ομάδων εκλεκτών ανθρώπων που δείχνουν αφοσίωση και αγάπη στη φύση. Είναι πραγματικά μια «πλατφόρμα» που κουβαλάει όλα τα ενδιαφέροντα που προέρχονται από τις περιβαλλοντολογικές, οικονομικές και κοινωνικές ανησυχίες.

Τέλος, αποτελεί και μια ισχυρή δέσμευση απέναντι στη φύση, με μια αίσθηση κοινωνικής ευθύνης. Αυτή η ευθύνη φθάνει ως την ευαισθησία του κάθε ταξιδιώτη.

Γι' αυτό το λόγο θα πρέπει η ανάπτυξη του οικοτουρισμού, που έχει τεράστιες προοπτικές, να γίνει οργανωμένα. Προτείνεται λοιπόν η σωστή λειτουργία οικοτουριστικού ξενοδοχείου σε περιοχή με ιδιαίτερο φυσικό κάλλος. Τέτοια περιοχή είναι και η ευρύτερη περιοχή στην οποία βρίσκεται το αισθητικό δάσος της Στενής στην Εύβοια, όπου πρόκειται να λειτουργήσει ένα πρότυπο οικοτουριστικό ξενοδοχείο που ανήκει στο νεοσύστατο δήμο Διρφύων.

Το οικοτουριστικό ξενοδοχείο

Η συγκεκριμένη περιοχή, στη Στενή, όπου προτείνεται να λειτουργήσει το Οικοτουριστικό Ξενοδοχείο¹, λαμβάνεται ως ανεξάρτητη, καθώς και η ξενοδοχειακή μονάδα θεωρείται επίσης αυτόνομη, από πλευράς οργάνωσης και κατασκευής, με τα επιμέρους τμήματα εκμετάλλευσης. Η ιδέα της λειτουργίας μιας οικοτουριστικής ξενοδοχειακής μονάδας πηγάζει από άπειρα φυσικά προτερήματα της περιοχής, σε συνδυασμό με τους στόχους της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (που δεν είναι τίποτε άλλο από την ανάπτυξη), αλλά και από το αποτέλεσμα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε από το Εργαστήριο Τοπικού και Περιφερειακού Προγραμματισμού του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με διευθυντή τον καθηγητή Βλιάμο και με την ομάδα Έρευνας του Εργαστηρίου του, το 1999. Το θέμα της Έρευνας ήταν, «Οικονομία-Τουρισμός και Περιφερειακή Ανάπτυξη του δήμου Διρφύων – Δεύτερη φάση».

Όταν μιλά κανείς για ανάπτυξη, έχει στο νου του μια σειρά μεταβολών που γίνονται σύμφωνα με ένα πρότυπο. Αυτό είναι εκείνο που διακρίνει την ανάπτυξη από την απλή εξέλιξη, δηλαδή από τις μεταβολές που συντελούνται κάτω από την επίδραση αιτίων που δεν είναι προκαθορισμένα. Με άλλα λόγια, στην ανάπτυξη κυριαρχεί η ιδέα του απλού σχεδιασμού, σαν αυτόν που θα διαφανεί από την πρόταση, καθώς και του λεπτομερέστατου προγραμματισμού, που δεν αφήνουν τα πράγματα στην τύχη τους, αλλά αποβλέπουν και τα κατευθύνουν προς ορισμένους σκοπούς, απόψεις ή σχήματα ύπαρξης².

Όμως τι είναι Ξενοδοχείο; Ξενοδοχείο είναι μια επιχείρηση με ειδικές εγκαταστάσεις, εξοπλισμό, εξειδικευμένο προσωπικό, όπου οι πελάτες μπορούν να διαμένουν για ύπνο, φαγητό και ψυχαγωγία³.

Μια οικοτουριστική λοιπόν ξενοδοχειακή μονάδα θα συμβάλει στην αύξηση του εισοδήματος των κατοίκων της Στενής, για τον πρόσθετο λόγο ότι τα έσοδα στην περίπτωση αυτή θα είναι υψηλότερα, διότι θα προέρχονται από επιλεγμένες κοινωνικές ομάδες περιηγητών που δε θα έχουν μόνο τη διασκέδαση και την ανάπαυλα ως σκοπό, αλλά και την επιστημονική έρευνα. Το ξενοδοχείο αυτό θα είναι το σπίτι, το καταφύγιο, το κέντρο οικοτουριστικής αναψυχής που θα ανταποκρίνεται άμεσα στο ποικιλώνυμο τουριστικό ενδιαφέρον, αλλά και ένα σημείο προσέγγισης, αφού θα διαθέτει όλες τις ανέσεις τις σύγχρονης φυσικής ζωής και θα ανταποκρίνεται στην ποικιλία των απαιτήσεων κάθε οικοτουρίστα⁴.

Το ξενοδοχείο και γενικά τα τουριστικά καταλύματα είναι πόλος έλξης όλων των τουριστών και ο πόλος αυτός είναι τόσο πιο ελκυστικός, όσο πιο επίλεκτη είναι η περιοχή, όπως αυτή της Στενής στην Εύβοια, στην οποία η αισθητική του δάσους μαζί με τα πάμπολλα και ενδιαφέροντα οικοσυστήματα αποτελούν πράγματι πόλο οικοτουριστικής έλξης: (αφού) έχει επιφάνεια 1.000 εκτάρια, μέγιστο υψόμετρο 1.198 μέτρα, βιογραφική περιοχή μεσογειακού τύπου, με 18 είδη πουλιών, με επιπλέον 52 είδη πανίδας και χλωρίδας, με 43 είδη μεταναστευτικών πτηνών παρόντων στη περιοχή, με αμφίβια, όπως μεσογειακές χελώνες, με το ενδημικό Νεπέτα της Δίρφυς και τέλος με ακόμη 4 είδη αμφιβίων, 2 είδη θηλαστικών και επιπλέον 27 είδη φυτών (Βλιάμος-Καραγιάννης, Έρευνα με θέμα: «Αναγνώριση και Ανάπτυξη ενός Μοντέλου Οικοτουριστικής Διαχείρισης του Συνδέσμου Παραδιρφύων Κοινοτήτων – Η Περίπτωση του Αισθητικού Δάσους της Στενής στην Εύβοια» 1998, σελ. 97).

Η οποιαδήποτε περιοχή της ανέγερσης, οργάνωσης και λειτουργίας του συγκεκριμένου τύπου ξενοδοχείου, απαιτεί μια έκταση της τάξεως των 10 στρεμμάτων, περιστοιχιζόμενη από συρματοπλέγμα ύψους 1,5 μ. για λόγους ασφαλείας και ελέγχου, και συνάμα μια δενδροφύτευση (π.χ με πικροδάφνες, μια κόκκινη-μια άσπρη) για λόγους καθαρά αισθητικούς, αν και η βλάστηση εκεί είναι πολύ πλούσια. Στο γενικό σχεδιασμό της θέσης και των τεχνικών δεδομένων του ξενοδοχείου συνέβαλε ενεργά η κ. Καπνισάκη Ασπασία, Αρχιτέκτων Μηχανικός. Επίσης αντλήθηκαν στοιχεία από το βιβλίο *Ecotourism a guide for planner and managers: The ecotourism society*, 1993.

Η χωροοργάνωση της ξενοδοχειακής μονάδας

Το κεντρικό κτίριο

Η ρεσεψιόν και τα διοικητικά γραφεία θα έχουν εμβαδόν της τάξεως των 1.500 τ.μ., όπου θα περιλαμβάνονται αίθουσα υποδοχής, καθιστικό, προθάλαμος· επίσης: γραφείο βιοσφαιρικού αποθέματος, ερευνητικό κέντρο (που θα είναι ουσιαστικά μια αίθουσα η οποία θα φιλοξενεί γκαλερί με χάρτες, φωτογραφίες, πληροφοριακούς πίνακες ονομάτων, δείγματα ορυκτών, λαχανικών και ζώων), καθώς και ένα μικρό δωμάτιο προβολής (50 ατόμων περίπου) για οπτικοακουστικές προβολές, μικρό κατάστημα (βιβλία, οδηγοί,

λίστες ονομασιών, αντίκες, ντόπια χειροτεχνήματα, φιλμ, κ.λπ.), λογιστικό γραφείο (και ασφάλεια), φαρμακείο και πρώτες βοήθειες, τουαλέτες- μπάνιο για άνδρες και γυναίκες, αποθήκες. Θα υπάρχουν επίσης τραπεζαρία για πελάτες και για ερευνητές, δυναμικότητας της τάξεως των 150 ατόμων, εξωτερικό αμφιθέατρο για εισηγητές, με θέα στο αισθητικό δάσος και εξωτερικός αμφιθεατρικός χώρος για εισηγητικές και άλλες ενημερωτικές δραστηριότητες, όπως και για συναντήσεις-συζητήσεις⁵. Ο κοινόχρηστος χώρος θα διαθέτει δορυφορική τηλεόραση, χώρους δυνατότητας φιλικών επισκέψεων και συναντήσεων, καθώς και πρόσβαση στην εξωτερική πισίνα (εάν τελικά γίνει). Θα υπάρχουν επίσης δωμάτια για το διευθυντή και το προσωπικό⁶.

Η υποδομή του ξενοδοχείου αναφορικά με τη διαμονή και διανυκτέρευση οφείλει να παρέχει πολλαπλές δυνατότητες⁷. Τα δωμάτια θα έχουν κρεβάτια, καναπέ, γραφείο, τραπέζι του καφέ, πολυκουζινάκι με νεροχύτη, ηλεκτρικό μάτι και μικρό ψυγείο, παροχή κρύου και ζεστού νερού, τουαλέτα, με λεκάνη w.c. και καζανάκι χαμηλής πίεσης, νιπτήρα και ντους με νερό κρύο και ζεστό, υπό τον όρο ότι θα υπάρχει συλλέκτης ηλιακής ενέργειας τοποθετημένος στη κορυφή⁸. Πάντως ένα στοιχείο που πραγματικά λείπει από τις ανέσεις του οικοτουρισμού είναι η φαντασία και η περιπέτεια. Παρόλο που πολλοί επισκέπτες πηγαίνουν σε αυτές τις εγκαταστάσεις για την ομορφιά και τη μοναδικότητα του φυσικού τοπίου, πολλοί άλλοι έχουν πολύ διαφοροποιημένες προσδοκίες σχετικά με τις ανέσεις του καταλύματος. Το κατάλυμα θα πρέπει να έχει ένα ευχάριστο σχέδιο, το οποίο θα ικανοποιεί τις προσδοκίες τους, αφού ήρθαν να απολαύσουν ένα μοναδικό άγριο σκηνικό και επιπλέον απολαμβάνουν λίγες ανέσεις στο τέλος της ημέρας.

Δεν είναι εύκολο να κατανοήσει κανείς όλες τις προσδοκίες των οικοτουριστών. Πρόκειται για περίπλοκη αγορά και οι οικοτουρίστες έχουν ποικίλα κίνητρα και ανάγκες. Παρόλο που μερικοί ίσως να ήταν αρκετά ευτυχισμένοι αν διέμεναν σε σκηνές, υπάρχουν άλλοι που προτιμούν (και πληρώνουν) απομονωμένα δωμάτια με ιδιωτικό μπάνιο και άλλες ευκολίες. Οι ανέσεις και η υποδομή θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε πραγματικές και αναμενόμενες ανάγκες.

Αφού ληφθούν υπόψη οι ανάγκες αυτές, θα πρέπει τέλος η φύση να αποτελέσει πηγή έμπνευσης για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του οικοτουριστικού ξενοδοχείου. Στον οικοτουριστικό σχεδιασμό προτείνεται (χωρίς αυτή τη στιγμή να υπάρχει) συγκε-

κριμένο πλάνο μπροστά στην είσοδο, του αισθητικού δάσους και πισίνα⁹.

Επίσης προβλέπεται ένας συγκεκριμένος χώρος για κάμπινγκ με στόχο την ψυχαγωγία, και ο οποίος θα περιλαμβάνει επίσης αρκετό χώρο για 15 RV και τέντες (που να καλύπτουν) με κοινόχρηστες τουαλέτες, παροχή νερού, ξύλινες θερμάστρες, ξύλινα τραπέζια, τραπέζια για πικνίκ και δοχεία απορριμμάτων.

Επίσης προτείνεται:

- Πλάνο ανακύκλωσης με πιστή εφαρμογή του κανονισμού χρήσης από εργαζόμενους αλλά και επισκέπτες (που θα ξεχωρίζει τα οργανικά από τα ανόργανα υλικά).
- Κήποι με οπωροφόρα δέντρα (καστανιές-καρυδιές-κερασιές) και κήπος με λαχανικά (τομάτες-φασολάκια-πιπεριές), ώστε να υπάρχει ακόμα και ένας υψηλός βαθμός αυτάρκειας του ξενοδοχείου σε λαχανικά. Για να έρθει κανείς κοντά στη φύση και να την κατανοήσει, πρέπει να εγκαταλείψει τα τυποποιημένα προϊόντα. Ο οικοτουρίστας πρέπει να αισθανθεί τη φύση και να βρεθεί σε αρμονία με αυτήν.
- Συμμετοχή στην εκτροφή ζώων και πουλερικών. Θα υπάρχει ένα είδος περίφραξης αλλά και εύκολη πρόσβαση των πουλερικών στην περιοχή για βοσκή.
- Μέριμνα για ύπαρξη υδροβίων, ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης στην άγρια ζωή (πουλιά, αμφίβια, ερπετά και ψάρια).
- Χώρος τεχνικών εγκαταστάσεων (υδραυλικές εγκαταστάσεις, υδραυλικοί υποδοχείς, εγκαταστάσεις αποχέτευσης ακαθάρτων, πιεστικό σύστημα, βιολογικός καθαρισμός, κεντρική θέρμανση, ψυγεία, μαγειρεία, πλυντήρια σιδερωτήρια, εσωτερικές ηλεκτρικές εγκαταστάσεις φωτισμού και κίνησης, μεγαφωνικές εγκαταστάσεις, εγκαταστάσεις τηλεπικοινωνιών, υποσταθμός, συντήρηση εγκαταστάσεων ξενοδοχείου, πρώτες βοήθειες και πίνακας σχεδίων) με είσοδο πάντα ελεγχόμενη¹⁰.

Η περιοχή ενημέρωσης και έρευνας

Αυτή θα περιφράσσεται από συρματοπλέγμα για λόγους ασφαλείας. Το τμήμα αυτό θα βρίσκεται οπωσδήποτε στην περιοχή του ξενοδοχείου, καθώς ο τουρισμός είναι πολύ ευαίσθητος ως οικονομικό φαινόμενο. Η ασφάλεια είναι ένα σημαντικό θέμα για τους ξένους ταξιδιώτες. Ο σχεδιασμός των εγκαταστάσεων θα

πρέπει να λάβει υπόψη του την προσωπική ασφάλεια των επισκεπτών καθώς και των υπαρχόντων τους. Επιπλέον, πρέπει να γίνει κατανοητό στους ντόπιους, πόσο σημαντικό είναι να εκλείψουν τα μικροεγκλήματα και άλλες παρόμοιες απειλές πράξεις βίας. Αυτό ίσως υπερβαίνει την ικανότητα του δήμου ως θεσμού. Ελαχιστοποιώντας όμως αυτά τα ανόητα εγκλήματα, γίνεται πιο ελκυστική η περιοχή.

Το ερευνητικό εργαστήρι

Αυτό θα περιλαμβάνει καταρχάς δύο χώρους, πρώτα ένα εργαστήρι με είσοδο, τραπέζια, νεροχύτη για τυχόν λερωμένα δείγματα χρώματος και νερού, δείγματα φυτών και ζώων κτλ. Δίπλα θα βρίσκονται ένας θαλαμίσκος για μελέτη και έρευνα και ένα γραφείο συναντήσεων. Στην άλλη πλευρά, θα βρίσκονται ένα δωμάτιο με ξηρά δείγματα και χώρος αποθεμάτων για τον εργαστηριακό εξοπλισμό (μικροσκόπια, σόπερ), καθώς και μια βιβλιοθήκη¹¹.

Ακόμα θα εφαρμοστεί πρόγραμμα ανακύκλωσης φυτών όπου θα ξεχωρίζονται τα οργανικά από τα ανόργανα. Επίσης θα ενταχθεί ένας τομέας ζώων σε ανοικτούς και μισάνοιχτους χώρους για παρακολούθηση και έρευνα, με ζωντανά τα δείγματα της τοπικής πανίδας. (Υπάρχει σήμερα μια υδρόβια περιοχή με ψάρια γλυκού νερού, ενώ ο δασοφύλακας του αισθητικού δάσους μου υπέδειξε κάποιες φυσικές λίμνες με ψάρια του γλυκού νερού, που ο ίδιος έχει ήδη διαμορφώσει). Θα δημιουργηθεί επιπλέον ένας τομέας χλωρίδας για παρατηρήσεις και πειραματικές εξερευνήσεις των δειγμάτων της τοπικής χλωρίδας, ένας εκθεσιακός χώρος με ντόπιο οικοτεχνικό εξοπλισμό, καθώς και ένα δωμάτιο που θα περιλαμβάνει τη μηχανολογική εγκατάσταση και τον εξοπλισμό. Το πνεύμα της αρχιτεκτονικής θα πρέπει να έχει άμεση σχέση με τη φύση. Για παράδειγμα, ο ερευνητής θα πρέπει να μπορεί να παρατηρεί τη συμπεριφορά των ζώων στη συγκεκριμένη περιοχή, αλλά οι κτιριακές εγκαταστάσεις να μην παρενοχλούν τον τρόπο ζωής τους. Η είσοδος θα είναι πάντα ελεγχόμενη.

Μονοπάτια

Πολύ κοντά στο οικοτουριστικό ξενοδοχείο, με την επιστασία της δασικής υπηρεσίας και του δήμου, θα αξιοποιηθούν τα μικρά

φυσικά μονοπάτια που ήδη υπάρχουν, αλλά δεν έχουν αξιοποιηθεί, για την ενημέρωση των τουριστών σχετικά με τα αξιοθέατα και τα βασικά χαρακτηριστικά της περιοχής, και θα σχεδιαστούν έτσι που να δίδεται η δυνατότητα στα μέσα της διαδρομής για μια μικρή παύση και η δυνατότητα επιστροφής στο αρχικό σημείο. Ουσιαστικά θα σχεδιαστούν με βάση το τοπογραφικό της συγκεκριμένης περιοχής, που θα περιλαμβάνει και υψομετρικές καμπύλες καθώς και τις αποστάσεις μεταξύ τους αλλά και από το ξενοδοχείο. Η υποδομή πρέπει να σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να μην επεμβαίνουν ή να επιβαρύνουν άχρηστα αντικείμενα το φυσικό περιβάλλον του ξενοδοχείου, αλλά και του αισθητικού δάσους της Δίρφυς στην Εύβοια¹².

Το κάθε μονοπάτι θα έχει:

- Τουαλέτες σε σημείο πέραν της εισόδου.
- Δοχεία απορριμμάτων τοποθετημένα σε κανονικά διαστήματα (κατά προσέγγιση κάθε 200 μέτρα).
- Έναν ερευνητικό πύργο ύψους 25 μέτρων, για να παρατηρεί κανείς το δάσος με όλα του τα ενδιαφέροντα.
- Ένα παράθυρο με ειδικό φακό, διάφανο από μέσα και αντανakλαστικό από έξω, για την παρατήρηση της άγριας ζωής και για φωτογραφίες.

Θα πρέπει επίσης να δοθεί προσοχή στα εξής σημεία:

- Όπου φτιαχτούν διάφορες εγκαταστάσεις, να αποφευχθεί η κοπή, όσο είναι δυνατόν, δένδρων και ο διαμελισμός του φυσικού τοπίου.
- Να χρησιμοποιηθούν, όπου είναι δυνατό, δένδρα που έχουν πέσει από μόνα τους (όπως π.χ. τα δένδρα που πέφτουν από τον αέρα ή από άλλες φυσικές αιτίες).
- Τα μονοπάτια που θα ανοιχθούν δε θα πρέπει να αλλοιώνουν το φυσικό περιβάλλον.
- Για όλες τις εγκαταστάσεις πρέπει να γίνεται έλεγχος διάβρωσης.
- Να γίνει μεταστροφή της πορείας του νερού για την απομάκρυνσή του από τα μονοπάτια και τους δρόμους, προτού αποκτήσει μεγάλη ροή και ταχύτητα και προκαλέσει σοβαρές διαβρώσεις.
- Κάθε εγκατάσταση πρέπει να χτίζεται έτσι που να επιτρέπει την ανάπτυξη του δάσους. Η χρήση οποιωνδήποτε οχημάτων πρέπει να περιοριστεί αυστηρά.
- Γύρω από το οικοτουριστικό ξενοδοχείο να μπουν πινακίδες με

τα είδη φυτών, ώστε να εξοικειωθούν οι επισκέπτες με είδη που ίσως συναντήσουν και αργότερα μέσα στο αισθητικό δάσος.

- Να χρησιμοποιηθούν, όπου είναι δυνατό, τεχνικές ανάπτυξης του χώρου με μικρό αντίκτυπο στο φυσικό περιβάλλον, όπως δρομάκια από σανίδες αντί για πλακόστρωτα μονοπάτια.
- Ο σχεδιασμός των μονοπατιών πρέπει να υπολογίζει τις εποχιακές μεταβολές, όπως τις βροχερές περιόδους και τις περιόδους με μεγάλη ηλιοφάνεια.
- Ο φωτισμός θα πρέπει να είναι περιορισμένος και ελεγχόμενος για την αποφυγή διατάραξης του καθημερινού κύκλου ζωής της πανίδας και χλωρίδας του αισθητικού δάσους.
- Ιδιαίτερη φροντίδα πρέπει να δοθεί στο σχεδιασμό των μονοπατιών που βρίσκονται στο κέντρο του αισθητικού δάσους, που θεωρείται και ως παρθένα περιοχή. Για να μην υπάρξει μεγάλη διατάραξη στα βιοσυστήματα των φυτών και των ζώων, θα ήταν καλό να προσληφθεί κάποιος ειδικός για τη δημιουργία των μονοπατιών. Ειδική προσοχή θα πρέπει να δοθεί στα ζώα που η ύπαρξή τους συνδέεται άμεσα με τα δένδρα.
- Τέλος, θα πρέπει να υπάρξει ειδική πρόνοια για τους ανθρώπους με ειδικές ανάγκες.

Οφέλη για το δήμο Διρφύων

Ο τουρισμός έχει την ιδιότητα να συμπαρασύρει και τους άλλους δύο κλάδους της οικονομίας στην αναπτυξιακή του πορεία, επιτυγχάνοντας έτσι μεγαλύτερο βαθμό ομοιογένειας ως προς τις θετικές επιπτώσεις στην τοπική ανάπτυξη.

Τα σημερινά δεδομένα παρουσιάζουν ευνοϊκές συνθήκες που θα μπορούσαν να θέσουν το δήμο Διρφύων σε συγκριτικά πλεονεκτική θέση. Ταυτόχρονα, τα στατιστικά στοιχεία παρουσιάζουν ολοένα και μεγαλύτερη ζήτηση στον ορεινό όγκο της Δίρφυς (αν και η υποδομή δεν είναι ικανοποιητική). Γι' αυτό άλλωστε ο δήμος Διρφύων συνεργάζεται πολύ στενά με το Εργαστήριο του Τοπικού και Περιφερειακού Προγραμματισμού του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Η ανάπτυξη του τουριστικού τομέα και ιδιαίτερα οι ήπιες μορφές τουρισμού, όπως ο οικολογικός, μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στην επίτευξη του σύνθετου στόχου της τοπικής αυτοδιοίκησης, που είναι: α. Ο εμπλουτισμός του τουριστικού

προϊόντος με στοιχεία που αποτελούν χαρακτηριστικά των μειονεκτικών φυσικών περιοχών (λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών του δήμου), συμβάλλοντας στην εξομάλυνση των ανισοτήτων τους. Για πολλά από τα χαρακτηριστικά των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών υπάρχει μια ολοένα αυξανόμενη ζήτηση, ειδικά αυτών του οικοτουρισμού. Επίσης ο αγροτικός χαρακτήρας της περιοχής, η έντονη διατήρηση της πολιτιστικής παράδοσης, η χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, η εφαρμογή παραδοσιακών μεθόδων στις παραγωγικές διαδικασίες και, πάνω από όλα, το αμόλυπτο περιβάλλον. β. π.χ. η αξιοποίηση κάποιων περιοχών του δήμου Διρφύων που βρίσκονται σε μειονεκτικότερη οικονομική κατάσταση, παρουσιάζουν όμως προσφορότερες προϋποθέσεις για τουριστικές επενδύσεις. Οι περιοχές αυτές είναι λιγότερο κορεσμένες και, κατά συνέπεια, υπάρχει διαθέσιμη γη σε χαμηλότερες τιμές, καθώς και εργατικό δυναμικό. Παραδείγματα επένδυσης αυτού του τύπου θα ήταν μικρά ορεινά συνεδριακά κέντρα, καθώς και κέντρα ορεινού τουρισμού.

Ο οικοτουρισμός θεωρείται για τη Στενή, ένα ειδικό τμήμα της μεγάλης αγοράς του φυσιολατρικού τουρισμού του ορεινού όγκου της Δίρφυς. Πάντως η μέχρι τώρα αλόγιστη τουριστική ανάπτυξη, δυστυχώς κατέστρεψε κάποιες περιοχές, που ήταν και ευάλωτες οικολογικά. Γι' αυτό ο δήμος Διρφύων πρέπει να επιδιώξει την ισορροπία μεταξύ τουρισμού και γεωργίας· άλλωστε αυτό απαιτεί και το φυσικό περιβάλλον. Ο τουριστικός τομέας είναι σε θέση να συμβάλει στην ισόρροπη ανάπτυξη της περιοχής, την οικονομική του ανάπτυξη, ενώ συγχρόνως μπορεί και να αξιοποιήσει τις διεθνείς τάσεις για προσφορά οικοτουριστικών υπηρεσιών.

Η οικονομική ανάπτυξη του δήμου Διρφύων σημαίνει ταχεία τοπική οικονομική ανάπτυξη, ορθότερη αναδιανομή του τοπικού εισοδήματος, αύξηση της παραγωγικότητας, δημιουργία νέων θέσεων εργασίας σε όλα τα επίπεδα, ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη, προσέλκυση ξένων επενδυτικών κεφαλαίων, επιτάχυνση του ρυθμού τοπικής ανάπτυξης, βελτίωση της εποχικής κατανομής της τουριστικής κίνησης και προσέλκυση τουριστών υψηλού εισοδηματικού επιπέδου από την Αθήνα και τον Πειραιά. Τέλος επιμήκυνση του χρόνου παραμονής των τουριστών, αύξηση των εισπράξεων και ενσωμάτωση του τοπικού προγράμματος τουριστικής ανάπτυξης στο πρόγραμμα περιφερειακής ανάπτυξης του Νομού.

Η ευεργετική επίδραση θα σημειωθεί όχι μόνο επί του εισοδήματος της περιοχής, αλλά και επί της απασχόλησης του εργατι-

κού δυναμικού, που σημαίνει τη συγκράτηση του πληθυσμού στην συγκεκριμένη περιφέρεια και την άμβλυση των ανισοτήτων μεταξύ των περιοχών του δήμου.

Διερευνώντας την τουριστική ανάπτυξη, συμπεραίνουμε ότι θα πρέπει το κεντρικό όργανο του δήμου, που είναι η αναπτυξιακή δημοτική εταιρεία, να μην περιοριστεί μόνο στον προγραμματισμό και στην παρακολούθηση της εφαρμογής της τουριστικής πολιτικής, αλλά και να μελετάει, να προτείνει και να εφαρμόζει τα αναπτυξιακά προγράμματα για την περιοχή του.

Επίσης, βασικό μέλημα των φορέων της περιοχής θα πρέπει να είναι η ισόρροπη και αρμονική συνύπαρξη του τουρισμού με τους άλλους παραγωγικούς κλάδους της τοπικής οικονομίας. Και αυτό γιατί, όταν ο τουρισμός αναπτύσσεται μονόπλευρα, τότε οι μακροχρόνιες επιδράσεις του στην οικονομία μιας περιοχής είναι αρνητικές, καθώς αποδυναμώνει τους άλλους κλάδους της και μεταβάλλει την οικονομία βαθμιαία σε οικονομία υπηρεσιών. Παράλληλα μπορεί να αποπροσανατολίσει την επενδυτική δραστηριότητα και να προκαλέσει πληθωριστικές τάσεις. Εάν, αντίθετα, αναπτυχθεί ομαλά, εξισορροπεί τους τρεις οικονομικούς κλάδους, ενισχύει την περιφέρεια, δημιουργεί ευκαιρίες απασχόλησης και αναπτύσσει την επιχειρηματικότητα εκείνων που παράγουν προϊόντα και προσφέρουν υπηρεσίες.

Η δικαιοδοσία και αρμοδιότητα του συγκεκριμένου Οργανισμού Τοπικής Αυτοδιοίκησης, καλείται να αντιμετωπίσει και με το πρόγραμμα «Ιωάννης Καποδίστριας» όχι μόνο την απλή διοικητική συνένωση εκτάσεων και πληθυσμών, αλλά και τον εκσυγχρονισμό του τοπικού πολιτικού συστήματος, όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών ισοδύναμης αποτελεσματικότητας στους κατοίκους των χωριών, τη διαφάνεια στη διαχείριση των πόρων και τον κοινωνικό έλεγχο στην άσκηση της τοπικής εξουσίας, την ενίσχυση του ρόλου της πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης με την ανάθεση σημαντικών αρμοδιοτήτων, την απόκτηση οικονομικής αυτοδυναμίας, την περιφερειακή ανάπτυξη και την ισόρροπη ενδογενή ανάπτυξή του δήμου, και τέλος τη δρομολόγηση σχεδίων τοπικής ανάπτυξης με αυτάρκεια.

Στον τουριστικό τομέα γενικότερα, ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης μπορεί και πρέπει να αναπροσαρμοστεί, τη στιγμή μάλιστα που έχει εξασφαλιστεί η διοικητική και οικονομική της αυτοτέλεια. Οι συνθήκες είναι τώρα ευνοϊκές και της παρέχεται η δυνατότητα να διαδραματίσει ένα ρόλο ουσιαστικό για τη διάσωση του περιβάλλοντος, προωθώντας τις ήπιες μορφές τουρισμού.

Θα μπορεί, λόγου χάριν, να κρίνει την ύπαρξη ή μη των απαραίτητων προϋποθέσεων ανέγερσης και λειτουργίας ξενοδοχειακών μονάδων με γνώμονα την εναρμόνιση με το περιβάλλον και τη προστασία του. Άλλοι τρόποι επέμβασης της Τοπικής Αυτοδιοίκησης είναι η περιφρούρηση της υγείας των κατοίκων με συστήματα βιολογικού καθαρισμού, η οργάνωση ζωνών αναψυχής, η κατασκευή δημοσίων έργων (π.χ. αρδευτικών και αποχετευτικών έργων, αθλητικών κέντρων) και γενικά ενέργειες με στόχο το κοινό συμφέρον.

Η αποκεντρωτική αυτή προσπάθεια θέτει σαφώς τις βάσεις για μια αλλαγή της νοοτροπίας και της συμπεριφοράς της αυτοδιοίκησης και των αρμοδίων φορέων σε ζητήματα αναπτυξιακά. Βασική επιδίωξη αποτελεί η μέριμνα της υγείας του πολίτη και της προστασίας του από τη μόλυνση του περιβάλλοντος, κυρίως μέσω της προσπάθειας για προστασία του ίδιου του περιβάλλοντος.

Ένας τρόπος συνδυασμού των στόχων, τουριστικής ανάπτυξης και διάσωσης του περιβάλλοντος, είναι και η προώθηση «ήπιων» τουριστικών μορφών, όπως ο οικοτουρισμός και ο αγροτουρισμός, που αποτελούν ταυτόχρονα τρόπους ενεργούς περιβαλλοντικής προστασίας. Και πραγματικά, παρατηρείται τα τελευταία χρόνια μια στροφή προς αυτές τις τουριστικές μορφές, παγκοσμίως. Στην Ελλάδα γίνονται προσπάθειες προβολής περιοχών που ενδείκνυνται για τέτοιες δραστηριότητες, αλλά οπωσδήποτε απαιτείται η συνεισφορά των τοπικών οργάνων, προκειμένου να ελέγχονται τα χωροταξικά και πολεοδομικά προβλήματα που δημιουργούνται, να διατηρείται η τοπική παράδοση και να ελαχιστοποιούνται οι επιπτώσεις από την ταχύτατη τουριστική ανάπτυξη.

Γενικά, θα λέγαμε ότι είναι απαραίτητος ο προγραμματισμός της πολιτικής σε περιφερειακό επίπεδο. Ο έλεγχος από τους τοπικούς φορείς επιβάλλεται, ώστε να διαμορφωθεί ένα ευρύ πλαίσιο υποδομών τουριστικής προσφοράς και να προβληθεί ο τοπικός πολιτισμός, χωρίς όμως να σημειωθεί ανεξέλεγκτη τουριστική ανάπτυξη. Κάτι τέτοιο η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα το επιτύχει δίνοντας έμφαση και ενθαρρύνοντας αυτόχθονες πρωτοβουλίες. Επόμενη βέβαια, είναι η ανάγκη για στενή συνεργασία με τις παραγωγικές τάξεις σε κάθε περιοχή. Στην αναβάθμιση της λειτουργίας των τοπικών αρχών θα συμβάλουν και η εκπαίδευση του ντόπιου ενεργού πληθυσμού, η διαφήμιση των τουριστικών κέντρων της περιοχής και η ενημέρωση όλων των κατοίκων για τη νέα προσπάθεια και για τις νέες δυνατότητες που τους παρέχονται.

Ο τουριστικός τομέας λοιπόν, και ιδιαίτερα ο οικοτουρισμός,

μπορεί και πρέπει να παίξει τον κυρίαρχο ρόλο στη συγκεκριμένη περιοχή. Η περιοχή είναι πράγματι μοναδική και χρειάζεται ιδιαίτερη προστασία. Υπάρχει, και μπορεί σύντομα να υπάρξει και συμπληρωματική υποδομή για τη στήριξη του οικοτουρισμού. Θα προσφέρει άνεση και ποικίλες επιλογές για διανυκτέρευση και διαμονή. Η ποικιλία δίνει στους τουρίστες την ευκαιρία να παρατήνουν τη διαμονή τους στην περιοχή και το έναυσμα για να την ξαναεπισκεφτούν. Η ποικιλία στα καταλύματα θα δώσει επίσης στην περιοχή την ευκαιρία να δείξει μεγαλύτερο αντιπροσωπευτικό δείγμα τουριστικής προσφοράς.

Για να μπορέσει ο οικοτουρισμός να εκφράσει τα μοναδικά χαρακτηριστικά της περιοχής και των ανθρώπων της, πρέπει να ενθαρρυνθεί. Οι κάτοικοι της περιοχής καλούνται να εντοπίσουν σημαντικά χαρακτηριστικά: δένδρα, βάλτους, ποτάμια, περιοχές αρχαιολογικής σημασίας κ.λπ. να παίρνουν αεροφωτογραφίες της περιοχής, ώστε να επιβεβαιώνουν κάθε πληροφορία έρευνας, να γνωρίζουν την υψηλότερη εποχιακή στάθμη του νερού, την ταξινόμηση της σεισμικής ζώνης, τις πηγές ενέργειας της περιοχής της Δίρφυς, την κατάσταση του εδάφους και τις δυνατότητες που προσφέρει για οικοδόμηση, την ένταση των ανέμων και γενικά τις καιρικές συνθήκες. Επίσης πρέπει να διερευνηθεί η ιστορία της περιοχής και να μελετηθούν οι τυχόν αλλαγές στις αρχαιολογικές τοποθεσίες. Να μελετηθούν ακόμα οι τυχόν τοπικές κτιριακές τεχνολογίες και να καταγραφεί το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό των παραδιρφύων κοινοτήτων (ειδικευμένων και ανειδίκευτων εργατών). Τέλος να αναζητηθούν πηγές οικοδομικού υλικού και μέθοδοι μεταφοράς του στην περιοχή, για να μειωθεί η χρήση εισαγόμενου υλικού, όπου είναι δυνατόν.

Αντιλαμβάνεται κανείς τις ευκαιρίες που προσφέρει ο Οικοτουρισμός για την ανάπτυξη μιας περιοχής. Στους ντόπιους κατοίκους, το τουριστικό αυτό ξενοδοχείο φαίνεται μεν σαν μία προσπάθεια τα έσοδα της οποίας θα εισπράττει ο δήμος, αλλά εκτιμάται ταυτόχρονα και η συνεισφορά του στον κοινωνικο-οικονομικό τομέα αλλά και στη διατήρηση της τοπικής κουλτούρας.

Συμπέρασμα

Χωρίς τις παραπάνω διαδικασίες, κανείς δε μπορεί να προβλέψει τις πραγματικές διαστάσεις επιτυχίας, που ίσως προκύψουν

από μια ιδανική προσέγγιση του σχεδιασμού του οικοτουριστικού ξενοδοχείου. Αυτές οι διαδικασίες απορρέουν από τη μοναδικότητα του τοπίου του όρους Δίρφους, από το αναπτυξιακό πρόγραμμα και από τη φαντασία των ειδημόνων του δήμου Διρφύων. Είναι βέβαιο ότι η μοναδικότητα αυτού του συγκεκριμένου τοπίου θα συμβάλει θετικότερα στο αναπτυξιακό πρόγραμμα και τελικά θα ενισχυθεί η επιτυχία της οικοτουριστικής άνεσης. Το αποτέλεσμα αυτού του σχεδιασμού θα προσφέρει στους τουρίστες μια μοναδική εμπειρία και μια πολύτιμη ευκαιρία να μάθουν, να εκτιμήσουν και να ζήσουν τον κόσμο του αισθητικού δάσους της Στενής, ενώ οι ντόπιοι θα εκμεταλλεύονται οικονομικά αλλά και κοινωνικά την παραμονή τους.

Σημειώσεις

1. Το πρότυπο ξενοδοχείο βρίσκεται στο Sian Ka' an του Μεξικού (1996), μίας περιοχής με πολλά βιοσφαιρικά αποθέματα, στο Yukatan Panimsula και θεωρείται και ως ερευνητική περιοχή (*Architectural programme for an ecotourism centre*, IUCN - The World Conservation Union, σελ. 275-278).

2. Βλάχος, «Τοπική Αυτοδιοίκηση και Κοινωνική Ανάπτυξη», *Επιθεώρηση Θεωρίας και Πρακτικής δήμων και Κοινοτήτων*, Αθήνα, 1978, σελ. 5.

3. Βλ. σημειώσεις του Κ. Καρασούλη «Ξενοδοχειακή τεχνική», από την σχολή Α.Σ.Τ.Ε. Ρόδου, 1994, σελ. 8.

4. Βλ. Στ. Καραγιάννης, *Οργάνωση και Λειτουργία του Ξενοδοχείου*, τόμ. Β', εκδόσεις Ίων, Αθήνα, 1997, σελ. 67.

5. Βλ. Σπ. Βλιάμος, Στ. Καραγιάννης, «Έρευνα αναγνώρισης και ανάπτυξης ενός μοντέλου οικοτουριστικής διαχείρισης. Η περίπτωση του αισθητικού δάσους της Στενής στην Εύβοια», *Εργαστήριο τοπικού και περιφερειακού προγραμματισμού*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 1998, σελ. 149.

6. *Όπ. παρ.*, σελ. 159.

7. Καραγιάννη Στ., *όπ. παρ.*, σελ. 50.

8. Συλλέκτης 2,4 μ² με καζανάκι 120-150 λίτρων, βλέπε κάτοψη 3.

9. Η πισίνα θα έχει διαστάσεις 6x12,θα κατασκευαστεί από μπετόν, ενώ θα επιστρωθεί με πλακίδια και συγχρόνως θα εγκατασταθεί ο ανάλογος εξοπλισμός, που θα περιλαμβάνει φίλτρο νερού από γαλαζιανή άμμο ή δικτομική γή. Θα υπάρχει ρύθμισή του, ανάλογη αντλία για τη λειτουργία καθαρισμού του νερού, αυτόματος χλωριωτής και θα γίνεται ο ανάλογος έλεγχος σε καθημερινή βάση για τη σκληρότητα του νερού. Θα λειτουργεί σε 12ωρη βάση, ενώ θα εξαρτάται φυσικά και από το πλήθος των επισκεπτών. Περιμετρικά θα τοποθετηθεί μάρμαρο γρατσου-

νιστό για να μην γλιστρούν οι επισκέπτες, ενώ συγχρόνως θα φυτευθούν θάμνοι που να αντέχουν στις καιρικές συνθήκες του ορεινού όγκου της Δίρφης, και σε κάποιο άλλο μέρος γύρω από την πισίνα θα κατασκευαστεί βραχόκηπος με αρωματικά φυτά όπως: φασκόμυλο, ρίγανη, μέντα.

10. Π. Νέζης, «Σημειώσεις Εισαγωγή Τεχνικών Εγκαταστάσεων», Σχολή Α.Σ.Τ.Ε Ρόδου, 1993, σελ. 70.

11. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στην Έρευνα με θέμα: «Οικονομία-Τουρισμός και Περιφερειακή Ανάπτυξη του δήμου Διρφύων - Δεύτερη φάση», *Εργαστήριο Τοπικού και Περιφερειακού Προγραμματισμού, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας* (καθηγητής Σπ. Βλιάμος με την ομάδα Έρευνας του Εργαστηρίου του), 1999, σελ. 47.

12. *Όπ. παρ.*, σελ.51.

Ελληνική βιβλιογραφία

Βλιάμος Σπύρος, Καραγιάννης Στέφανος, «Έρευνα ανάπτυξης Συνδέσμου Παραδιρφύων Κοινοτήτων Εύβοιας», *Εργαστήριο Τοπικού και Περιφερειακού Προγραμματισμού, του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Βόλος, 1988.

Βλιάμος Σπύρος, Καραγιάννης Στέφανος, «Έρευνα αναγνώρισης καί ανάπτυξης ενός μοντέλου Οικοτουριστικής διαχείρισης τού Συνδέσμου Παραδιρφύων Κοινοτήτων Εύβοιας», *Εργαστήριο Τοπικού και Περιφερειακού Προγραμματισμού, του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Βόλος, 1988.

Βλιάμος Σπύρος και Ομάδα Έρευνας του Εργαστηρίου Τοπικού και περιφερειακού προγραμματισμού, «Έρευνα Οικονομία-Πολιτισμός-Περιβάλλον-Τουρισμός καί Περιφερειακή Ανάπτυξη του δήμου Διρφύων Εύβοιας», *Εργαστήριο Τοπικού και Περιφερειακού Προγραμματισμού, του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Βόλος, 1999.

Επιθεώρηση Αποκέντρωσης Τοπικής Αυτοδιοίκησης και Περιφερειακής Ανάπτυξης, τεύχη από 1-14 (καθηγητής Πανεπιστημίου, Κ.Γ. Αθανασόπουλος).

Δίμηνη Επιθεώρηση Τοπική Αυτοδιοίκηση Αποκέντρωση, τεύχη 1996-1999.

Κανελλόπουλος Χαράλαμπος, *Διοίκηση Προσωπικού σε Ξενοδοχειακές Μονάδες*, εκδόσεις Ευρωτύπ, Αθήνα, 1972.

- Καραγιάννης Στέφανος, *Οργάνωση και Λειτουργία του Ξενοδοχείου*, Α' και Β' τόμος, εκδόσεις Έλλην, (Β' έκδοση) Αθήνα, 1997.
- Καραγιάννης Στέφανος, *Τουριστική Διαφήμιση*, Α' τόμος, εκδόσεις Έλλην, Αθήνα, 1993.
- Τσίππια Κ., *Στα Ελληνικά Βουνά Όλυμπος, Μονογραφία του βουνού των Θεών*, εκδόσεις Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, 1988.
- Φραγκιαδάκης Ευγ., *Εισαγωγή στο Μάνατζμεντ των Ξενοδοχείων*, Ηράκλειο, 1988.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Allan M. Williams and Gareth Shaw, *Tourism and Economic Development*, 2nd edition, Great Britain, 1998.
- Hector Ceballos-Lascurain, *Tourism, ecotourism, and protected areas*, IUCN, The World Conservation Union, 1996.
- Erlet Cater and Gwen Loowman, *Ecotourism a Sustainable Option?*, England, 1994.
- John Bowers, *Sustainability and Environmental Economics*, England, 1997.
- D.B. Weaver, *School of Tourism and Hotel Management*, Griffin University, Queensland, Australia, 1998.
- Yukatan Panimsula, *Architectural programme for an ecotourism centre*, IUCN - The World Conservation Union, 1996, σελ. 275-278.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

*Πάλη των εθνών ή πάλη
των τάξεων;*

Editorial: Υπαρκτός νεοφιλελευθερισμός
Άκης Γαβριηλίδης: Η συνέχιση του εμφυ-
λίου με άλλα μέσα. Μέρος Β'

Γιάννης Μηλιός: Χρηματιστήριο και κοι-
νωνικές συμμαχίες

Ηλίας Ιωακείμογλου: Τα άμεσα καθήκο-
ντα της ριζοσπαστικής Αριστεράς

Ανέστης Ταρπάγκος: Η κυριαρχία του νε-
οφιλελεύθερου διχοματισμού στη συ-
γκυρία των βουλευτικών εκλογών 2000

Δημήτρης Χριστόπουλος: Ακροδεξιά, φιλε-
λεύθερος χώρος και αντιρατσιστικός λό-
γος

Γουέην Χωλ: Αντιφασισμός ή απομονωτι-
σμός;

Γεωργία Τζαμαλούκα:

Αποδόσεις αιτίων και κοινωνικές ανα-
παραστάσεις νέων εκφράσεων του φύ-
λου.

Σημειώσεις για τη γένεση του σεξουα-
λικού προσανατολισμού των νέων.

Γιώργος Η. Οικονομάκης: Mea Culpa (?)

Κώστας Μελάς: Κώστας Βεργόπουλος:
Παγκοσμιοποίηση, η μεγάλη Χίμαιρα
(Βιβλιοκριτική)

71

ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2000

Μιχάλη Ψαλιδόπουλου

Οικονομικές Θεωρίες και Κοινωνική Πολιτική
Η Βρετανική προσέγγιση,
εκδ. Αίολος, Αθήνα, 1997, Β' Έκδοση

Μάνου Ματσαγγάνη (επιμέλεια)

Προοπτικές του Κοινωνικού Κράτους
στη Νότια Ευρώπη,
Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999

Ο ρόλος του Κοινωνικού Κράτους είναι σήμερα, στο τέλος του 20ου αιώνα, και πάλι υπό συζήτηση και αναπροσαρμογή τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Δεν είναι μόνον οι κυβερνήσεις και τα κόμματα στην Ευρώπη που αναζητούν τρόπους να συμβιβάσουν την ανταγωνιστικότητα των οικονομιών τους με την ολοένα αυξανόμενη ανάγκη για κοινωνική δικαιοσύνη. Και οι οικονομολόγοι αναζητούν λύσεις στα τεράστια θεωρητικά προβλήματα που απαιτεί ο συνδυασμός της αποτελεσματικότητας της αγοράς με την κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτό είναι άλλωστε και το σημείο αφετηρίας της Οικονομικής ως Επιστήμης: το κύριο μέλημα των μεγάλων κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας ήταν «πώς θα συνδυασθεί η αύξηση του πλεονάσματος με μία διανομή του εισοδήματος μεταξύ των κοινωνικών τάξεων η οποία θα εξασφαλίζει τη μακροχρόνια ανάπτυξη».

Τα δύο παραπάνω βιβλία είναι απολύτως συμπληρωματικά, φυσικά ερήμην τους. Στο πρώτο ο Μ. Ψαλιδόπουλος εξετάζει το ιστορικό υπόβαθρο της θεωρίας της κοινωνικής πολιτικής, ενώ στο δεύτερο, που αποτελεί ένα συλλογικό τόμο 17 άρθρων, οι συγγραφείς εξετάζουν τα προβλήματα και τις προοπτικές της κοινωνικής πολιτικής, όπως αυτή εφαρμόζεται σήμερα.

Τα δύο βιβλία είναι συμπληρωματικά και ως προς το γεωγραφικό πεδίο αναφοράς τους: το πρώτο αναφέρεται στη γενέτειρα του καπιταλισμού, Βρετανία, ενώ το δεύτερο αφορά στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα.

Το βιβλίο του Αναπληρωτή Καθηγητή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μ. Ψαλιδόπουλου έχει στόχο την ιστορική ανασυγκρότηση των θεωριών κοινωνικής πολιτικής, όπως

αυτές αναπτύχθηκαν από βρετανούς οικονομολόγους σε μία περίοδο που εκτείνεται από το 1776 μέχρι το 1936, δηλαδή από τον Adam Smith στον John Maynard Keynes. Το βιβλίο περιλαμβάνει δύο διακριτά μέρη. Στο πρώτο γίνεται μία εκτενής αναφορά στη βρετανική ιστορική πραγματικότητα από την εποχή των πρώτων νομοθετικών κοινωνικών ρυθμίσεων περί φτώχειας της ελισαβετιανής περιόδου, στα τέλη του 17ου αιώνα, μέχρι την εγκαθίδρυση αυτού που σήμερα γνωρίζουμε ως κράτος πρόνοιας. Από αυτήν την αναγκαστικά συνοπτική αναδρομή, αποκομίζει κανείς την αίσθηση μιας ιστορικής συνέχειας τεσσάρων αιώνων κοινωνικής νομοθεσίας, εάν υιοθετηθεί την οπτική γωνία του νομοθέτη που αγωνιά να αντιμετωπίσει τα ολοένα οξύτερα προβλήματα της διογκούμενης κοινωνικής τάξης των μισθωτών εργαζομένων. Η αναδρομή του Ψαλιδόπουλου ωστόσο, τονίζοντας τη συνέχεια, καθόλου δεν αποκρύπτει τις επαναστατικές ασυνέχειες που επήλθαν σε αυτή τη μακρά ιστορική διάρκεια, ως αποτέλεσμα κοινωνικών ανακατατάξεων και εργατικών διεκδικήσεων. Ειδικά στους τομείς των εργατικών συνδικάτων, της προστασίας της υγείας των εργαζομένων, αλλά και της μέριμνας των ανέργων, η μακρά πορεία από τους πρώτους νόμους «Περί φτωχών» το 1601, μέχρι τις μεταρρυθμίσεις της Εργατικής Κυβέρνησης το 1945, δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο θεωρητικών και πολιτικών ζυμώσεων, αλλά και οξύτατων, ενίοτε και αιματηρών, κοινωνικών αγώνων.

Στο δεύτερο και μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου, ο συγγραφέας επιχειρεί την «ιστορική ανασυγκρότηση» των θεωρητικών προσεγγίσεων σε θέματα κοινωνικής πολιτικής. Αυτό σημαίνει, όπως ο όρος «ιστορική ανασυγκρότηση» καθιερώθηκε στην ιστοριογραφία της επιστήμης μετά τον Lakatos, ότι επιχειρεί την ανασύνθεση των ιδεών των οικονομολόγων του παρελθόντος με τους όρους και το πνεύμα της ιστορικής πραγματικότητας στην οποία αυτοί έζησαν. Εξετάζονται έτσι, εύστοχα και παραστατικά κατά τη γνώμη μου, οι ιδέες των Adam Smith, Jeremy Bentham, David Ricardo, Thomas Malthus, N. W. Senior, J. R. McCulloch, J. S. Mill, W.S. Jevons, Alfred Marshall, William Beveridge, A. C. Pigou και J. M. Keynes.

Ο Ψαλιδόπουλος επιχειρεί να αναδείξει στο έργο των παραπάνω συγγραφέων, τις ιδέες που είχαν όχι μόνο για τα ζητήματα που σήμερα καλύπτονται από την Κοινωνική Πολιτική, αλλά και γενικότερα την τοποθέτησή τους απέναντι στη μισθωτή εργασία και τους εργαζόμενους. Έτσι εξηγείται εν μέρει, η επιλογή του να συμπεριλάβει σε αυτό το πανόραμα και οικονομολόγους, που είτε είχαν ελάχιστα ασχοληθεί με ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, όπως ο Ricardo, είτε είχαν εντελώς αρνητική στάση σε κάθε ιδέα κρατικής αρωγής των εργαζομένων, όπως ο Malthus. Με την επιλογή του καταφέρνει ασφαλώς να στηρίξει τη βασική του θέση: κυρίαρχο συστατικό της βρετανικής προσέγγισης στην κοινωνική πολιτική του

κράτους, ήταν «η δημιουργία συνθηκών εξασφάλισης του ανεξάρτητου εργαζομένου». Αυτό σήμαινε ότι οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζονταν πάντα στη Βρετανία ως ατομικές οντότητες με ατομικές ευθύνες και δικαιώματα, προς τις οποίες το Κράτος όφειλε να παρέχει προστασία και εξασφάλιση. Με άλλα λόγια, βασικό χαρακτηριστικό της «βρετανικής προσέγγισης» ήταν οι φιλελεύθερες αρχές της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων των εργαζομένων, σε αντίθεση με την προσέγγιση της ηπειρωτικής Ευρώπης, κυρίως Γερμανικής και εν μέρει Γαλλικής και Ιταλικής, που εμφορούνταν από μία «κορπορατίστικη» αντίληψη των δικαιωμάτων των εργαζομένων ως επαγγελματικών δικαιωμάτων.

Πιστεύουμε ωστόσο ότι η, κατά τη γνώμη μας, έγκυρη θέση του συγγραφέα, θα υπηρετούνταν καλύτερα, αν αντί της απλής γραμμικής παράθεσης των οικονομολόγων του παρελθόντος, επέλεγε μία θεματική παρουσίαση και ομαδοποίηση γύρω από τα βασικά κοινωνικά ζητήματα της οικονομικής δραστηριότητας. Η σαφώς δυσκολότερη αυτή παρουσίαση, θα καθιστούσε πολλαπλώς πιο ενδιαφέρουσα την ανάγνωση των οικονομικών ιδεών του παρελθόντος, αφού θα αναδεικνυε ξεκάθαρα τη συμβολή του καθενός σε ζητήματα που και σήμερα ταλανίζουν τις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως η ανεργία, το καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης, ο χρόνος εργασίας κ.λπ. Παράλληλα όμως θα βοηθούσαν και τον ίδιο τον συγγραφέα να ξεφύγει από την αμύχανη

–πολλές φορές– στάση του κατά την παρουσίαση των παλαιών οικονομικών θεωριών. Σε πολλά σημεία το βιβλίο χάνει τον προσανατολισμό του και από εξέχον δοκίμιο για τις περί την κοινωνική πολιτική αντιλήψεις, μετατρέπεται σε διδακτικό εγχειρίδιο ιστορίας οικονομικών θεωριών. Η μεταχείριση για παράδειγμα του Senior, του Jenons και του Marshall, είναι σαφώς πιο περιγραφική και γενικόλογη από αυτήν του Smith, του Mill, του Ρίγου και του Keynes. Σε αυτές τις περιπτώσεις, και ειδικά στον Keynes, που ο Ψαλιδόπουλος είναι φανερό ότι γνωρίζει καλύτερα, η ανάλυση είναι πλήρως εστιασμένη στο ρόλο που πρέπει να έχει το Κράτος σε αυτά τα ζητήματα. Θα προσθέταμε ακόμη ότι η επιλογή του λιγότερο γνωστού Beveridge, θα έπρεπε να συνοδευτεί με μία εκτενέστερη αναφορά στην κριτική τόσο των μελών της Ιστορικής Σχολής (Toynbee, Cunnigham, Ashley κ.ά.), όσο και των σοσιαλιζόντων Hogdskin, Gray, Thompson, Webb κ.λπ. Έτσι θα ήταν ηχηρότερο το «απώτερο μήνυμα του συγγραφέα», όπως ο ίδιος γράφει στο συμπέρασμα του. Με την προσθήκη των αιρετικών απόψεων, καταδεικνύεται σαφέστερα γιατί «η οικονομική επιστήμη δεν είναι διαχρονική αλλά εξελίσσεται» υπό το φως της κριτικής και των κοινωνικών αλλαγών.

Ασφαλώς οι αρετές του βιβλίου δεν περιορίζονται σε ένα τμήμα του, αλλά διατρέχουν ολόκληρο το βιβλίο. Η ανάλυση, ακόμη και όταν λοξοδρομεί, είναι παντού ακριβής, ευνόητη, πειστική και εν-

διαφέρουσα. Ο Ψαλιδόπουλος καταφέρνει με το βιβλίο του αυτό να πλουτίσει την πενιχρή ελληνική βιβλιογραφία των τελευταίων χρόνων με μία σημαντική συμβολή. Η μεγαλύτερη του δε επιτυχία, είναι ότι αποδεικνύει σαφέστατα πόσο μεγάλη μπορεί να είναι η συνεισφορά της Ιστορίας των Οικονομικών Θεωριών στην κατανόηση των σημερινών επιτακτικών κοινωνικών ζητημάτων, στις οικονομίες της αγοράς.

Αν με αυτό το πνεύμα προσεγγίσουμε το δεύτερο βιβλίο, και έχοντας ως βάση ότι το Κοινωνικό Κράτος Ευημερίας θεμελιώθηκε στους προβληματισμούς φιλοσόφων, όπως ο Bentham και οι οικονομολόγων όπως ο Pigou και ο Keynes, μπορούμε ευκολότερα να κατανοήσουμε γιατί η αναζήτηση λύσεων στα σημερινά πρωτόγνωρα προβλήματα μπορεί να εμπλουτιστεί από τα διδάγματα της Ιστορίας. Ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε ο Μάνος Μασσαγγάνης είναι προϊόν των εργασιών του Συνεδρίου που έγινε στην Αθήνα (11-13/12/1997) από την «Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού Νίκος Πουλαντζάς». Καίτοι είναι εξ' αρχής εμφανής η αριστερή πολιτική αφετηρία των εισηγήσεων, αυτό διόλου δεν αποτελεί μειονέκτημα αυτού του τόμου. Αν στην προηγούμενη περίπτωση του Ψαλιδόπουλου, παρουσιαζόταν η φιλελεύθερη προβληματική για το ρόλο του κράτους, εδώ παρουσιάζεται η αριστερή κριτική της πρακτικής εφαρμογής αυτής της προβληματικής, δηλαδή του Κράτους Ευημερίας.

Η κοινή συνισταμένη των 17 εισηγήσεων, δίνεται από τη διαπίστωση της Αντιγόνης Λυμπεράκη (σελ. 71): «το κυνήγι της ανταγωνιστικότητας δε συμβαδίζει κατ' ανάγκη με χαμηλούς μισθούς και χαμηλό επίπεδο κοινωνικής προστασίας». Προτείνονται αντίθετα από τους περισσότερους εισηγητές τρόποι, ώστε και το κοινωνικό κράτος να διαφυλαχθεί καλύπτοντας τα νέα κοινωνικά προβλήματα της μετα-φορντικής περιόδου, αλλά και να μην πληγεί ανεπανόρθωτα η πηγή του οικονομικού πλεονάσματος, δηλαδή η ανάπτυξη. Στο πλαίσιο αυτό, ο Μάνος Μασσαγγάνης εξετάζει αναλυτικά όλες τις διαστάσεις του διλήμματος «ανταγωνιστικότητα ή κοινωνική δικαιοσύνη» και θέτει τις γενικές αρχές μιάς αριστερής πολιτικής για το κοινωνικό κράτος. Ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Ραβία, Maurizio Ferrera περιγράφει πειστικά τα χαρακτηριστικά του «νοτίου μοντέλου κοινωνικού κράτους», συγκρίνοντάς τα τόσο με το φιλελεύθερο μοντέλο του Beveridge όσο και με αυτό της Κεντρικής Ευρώπης του Bismarck. Κάποια από αυτά αποτελούν συστατικά της ευρωπαϊκής-μεσογειακής κουλτούρας, όπως η βαρύνουσα σημασία της οικογένειας και η επιρροή της Εκκλησίας και κάποια άλλα αποτελούν απλώς στρεβλώσεις στην εφαρμογή των αρχών του Κράτους Πρόνοιας: ύπαρξη πολλών επιδομάτων, χαμηλές παροχές υγείας, ευνοιοκρατία, εισφοροδιαφυγή κ.λπ. Αυτές οι στρεβλώσεις καθιστούν ακόμη πιο επιτακτική την αναμόρφωση και τον εκσυγχρονισμό

σμό της Κοινωνικής Πολιτικής, ιδιαίτερα τώρα που αμφισβητείται η ίδια η χρησιμότητα της.

Στην Ιταλική περίπτωση αναφέρονται ακόμη τέσσερις εισηγήσεις. Ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Ανκόνα Massimo Paci εξετάζει το καθεστώς ρύθμισης της αγοράς εργασίας στην Ιταλία. Ο Felice Pizzuti, Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης, αναφέρεται στο συνταξιοδοτικό της σύστημα, ενώ ο συνάδελφος του Nicola Rossi, θέτει τις αρχές μεταρρύθμισης του Κοινωνικού Κράτους στην Ιταλία. Και αυτός αναφέρεται στην ιστορική παρακαταθήκη του Beveridge, προκειμένου να βρεί επιχειρήματα υπέρ μιας συνολικής και μακρόπνοης μεταρρύθμισης που να συνδυάζει ταυτόχρονα αποτελεσματικότητα και δικαιοσύνη. Η Alfonsina Rinaldi τέλος εξηγεί, από τη θέση της ειδικής συμβούλου του Πρωθυπουργού D' Alema, τις συνητώσεις της επίσημης Κοινωνικής Πολιτικής στην Ιταλία, που αποσκοπούν σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα κοινωνικών υπηρεσιών που στοχεύει σε μία βιώσιμη ανάπτυξη.

Οι δύο εισηγήσεις που αναφέρονται στην Ισπανία, έρχονται να τονίσουν τη συνοχή του «Νότιου Μοντέλου». Η Καθηγήτρια Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης, Soledad Garcia, μελετά τις συνέπειες της πολιτικής «ελαχίστου εισοδήματος» όπως αυτή εφαρμόστηκε στην Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Η Garcia θεωρεί ότι η συγκεκριμένη πολιτική αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο μία λανθασμένη

κοινωνική πολιτική οδηγεί στον «κατακερματισμό της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη». Καθόλου συμπτωματικά, ήταν ο Alfred Marshall εκείνος που φαίνεται πως πρώτος διατύπωσε την απαίτηση ότι το Κράτος οφείλει να διευκολύνει την κοινωνική συμμετοχή των πολιτών του στις πολιτικές του κοινότητες. Η εξασφάλιση ενός κοινού ελάχιστου εισοδήματος εγγυάται και ένα ελάχιστο αξιοπρέπειας, αποτελώντας όρο εκ των ων ουκ άνευ για οποιαδήποτε πολιτική συμμετοχή. Οι Καθηγήτριες στο Πανεπιστήμιο του Οβιέδο, Laura Cabiedes και Ana Guillen δίνουν μία πλήρη περιγραφή της εξέλιξης του Εθνικού Συστήματος Υγείας στην Ισπανία, στη βάση της παραπάνω συλλογιστικής. Και η ελάχιστη υγειονομική περιθαλψη είναι απαραίτητη για την εξασφάλιση της ιδιότητας του πολίτη.

Η περίπτωση της Πορτογαλίας εξετάζεται από τον Καθηγητή Κοινωνιολογίας στην Κοϊμπρα, Pedro Hespanha. Το ενδιαφέρον στην ανάλυσή του έγκειται κατά τη γνώμη μου στην έννοια της «κοινωνίας πρόνοιας», η οποία αναφέρεται στις παραδοσιακές σχέσεις αλληλεγγύης και γειτονίας που επιζούν παρά τον οικονομικό εκσυγχρονισμό και φαίνεται να συνδυάζονται ιδανικά με το Κράτος Πρόνοιας. Το δίλημμα για τον Hespanha είναι αν το πορτογαλικό κράτος θα καταφέρει να εκσυγχρονίσει την Κοινωνική πολιτική του χωρίς να καταστρέψει τις υπάρχουσες μη δομημένες και ευέλικτες μορφές αλληλεγγύης. Από τη σκοπιά του μη-ειδικού, η πορτογαλική περι-

πτωση προσιδιάζει περισσότερο με αυτήν της Ελλάδας. Αυτό συνάγεται και από τις εισηγήσεις του Δημήτρη Σωτηρόπουλου και Αλέξανδρου Αφουξενίδη. Ο πρώτος, εξετάζοντας το σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων, και ο δεύτερος τη δομή ελληνικού κράτους πρόνοιας, τονίζουν στο συμπέρασμά τους την ιδιάζουσα βαρύτητα της ελληνικής κοινωνικής οργάνωσης.

Οι υπόλοιποι Έλληνες εισηγητές, εξετάζουν διαφορετικές πλευρές της ελληνικής περίπτωσης κοινωνικής πολιτικής. Ο Πάνος Τσακλόγλου αναλύει εύστοχα το φαινόμενο της φτώχειας στην Ελλάδα και εξετάζει τρόπους άσκησης πολιτικής για τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Ο Σάββας Ρομπόλης εστιάζει στις θέσεις που έχει το συνδικαλιστικό κίνημα για την εργασία και την κοινωνική ασφάλιση. Ο Πλάτων Τήνιος υπερασπίζεται την αναγκαιότητα του Κράτους Πρόνοιας απέναντι στη σταδιακή μετατόπιση των ευθυνών και του ρόλου του στην σφαίρα του ιδιωτικού. Η Ελίζα Παπαδάκη παρουσιάζει τους οικονομικούς περιορισμούς που συνεπάγεται η άσκηση κοινωνικής πολιτικής και συμπεραίνει, αντίθετα στο ρεύμα της εποχής, ότι αυτοί μπορούν να αναδιαρθρωθούν ώστε να προστατεύουν όντως. Τέλος ο Μιχάλης Χλέτσος τοποθετεί την ελληνική περίπτωση σε ένα γενικότερο πλαίσιο, συνδέοντάς τη με τα τεκταινόμενα στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Ξεχώρισα την εισήγηση του

Χλέτσου, αφενός γιατί συνδέει άμεσα την Ελλάδα με το «Νότιο μοντέλο» του Ferrera, δίνοντας έτσι μια εικόνα συνοχής στο σύνολο του βιβλίου, αφετέρου, και κυρίως, γιατί εισάγει τα περισσότερα ιστορικά στοιχεία από τους υπόλοιπους. Σε μία αποτίμηση της ιστορικής συγκρότησης του ελληνικού κράτους πρόνοιας, καταλήγει να το συγκρίνει με τα δύο κυρίαρχα μοντέλα κοινωνικής πολιτικής, το κορπορατιστικό μοντέλο του Bismarck και το φιλελεύθερο του Beveridge. Εδώ βρίσκεται κατά τη γνώμη μου το κοινό σημείο σύγκλισης όλων των εισηγήσεων: ο εκσυγχρονισμός και ο εξορθολογισμός του Κράτους Πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη, έχει ανάγκη μάλλον μίας ισχυρότερης δόσης στοιχείων από το φιλελεύθερο πρότυπο, παρά από οποιοδήποτε άλλο. Αυτό σημαίνει όχι μόνο κατάργηση όλων των στρεβλώσεων που υφίστανται, αλλά πρωτίστως σειρά μέτρων που εγγυώνται την ελάχιστη κοινωνική προστασία και ενδυναμώνουν την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη. Αν θυμηθούμε δε την ιστορική καταγωγή του φιλελεύθερου προτύπου από τη Βρετανία και τους κλασσικούς της Πολιτικής Οικονομίας, είναι απολύτως εμφανής η χρησιμότητα της συμβολής Ψαλιδόπουλου, ως πηγής ιδεών για την κατανόηση της κατεύθυνσης που πρέπει να πάρει η αναμόρφωση του κράτους πρόνοιας, στον Ευρωπαϊκό Νότο.

Μιχάλης Ζουμπουλάκης

Λεωνίδα Μαρούδας, Χαράλαμπος Τσαρδανίδης (επιμέλεια)

Που βαδίζει η Ρωσία;

*Οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις της μετάβασης,
εκδ. Εξάντας, 1999, σελ. 360.*

Η συνεχιζόμενη οικονομική κρίση και αστάθεια του πολιτικού συστήματος έχουν διαψεύσει τις αρχικές υποθέσεις για τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης στη Ρωσία μιας ανταγωνιστικής αγοράς νεοκλασικού τύπου, άρα και για μια σύντομη μεταβατική περίοδο. Όλοι αναρωτιούνται *Που βαδίζει η Ρωσία* και ποιες θα είναι οι συνέπειες για το διεθνές οικονομικό και πολιτικό σύστημα, εάν η Ρωσική Ομοσπονδία καταρρεύσει.

Τα άρθρα του παρόντος συλλογικού τόμου, που κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Εξάντας, υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, καλύπτουν και αναλύουν διεξοδικά τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές της μεταβατικής διαδικασίας που συντελείται στη Ρωσία. Στον τόμο περιλαμβάνονται έντεκα άρθρα Ελλήνων και Γάλλων πανεπιστημιακών και ερευνητών, που χω-

ρίζονται στις ακόλουθες θεματικές ενότητες: 1) πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική (Χαρ. Τσαρδανίδης, Κων. Λαμπρόπουλος), 2) μεταβατική διαδικασία και δομικοί μετασχηματισμοί στη ρωσική οικονομία (Γιάννης Μηλιός, Αννίκα Χαραλαμπίδου, Αναστάσιος και Ροσέτος Φακιολάς), 3) αναδιανομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και ο διφορούμενος χαρακτήρας της ιδιωτικοποίησης (Wladimir Andreff και Xavier Richet), 4) οργανωσιακές αλλαγές, διεπιχειρησιακές σχέσεις και διαχείριση ανθρώπινων πόρων στις ρωσικές επιχειρήσεις (Γιώργος Ριζόπουλος, Λεωνίδα Μαρούδας) και 5) η επίδραση των θεσμικών αλλαγών στην ενεργειακή πολιτική και στην προσαρμογή του περιβάλλοντος (Μηνάς Αναλυτής, Θεοφάνης Μαυριδάκης).

...

James Brown (επιμέλεια)

Entering the New Millennium: Dilemmas in Arms Control,
National Laboratories, Albuquerque,
New Mexico, U.S.A., 1999, σελ. 513.

Η πρόσφατη έκδοση που επιμελείται ο ελληνικής καταγωγής καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης James Brown, εμπεριέχει τα πρακτικά του συνεδρίου για τον έλεγχο των εξοπλισμών που έλαβε χώρα τον Απρίλιο του 1999 στην πολιτεία του Νέου Μεξικό των ΗΠΑ, και το οποίο είχε σαν κύριο θέμα του τα διλήμματα της διαδικασίας στον έλεγχο των εξοπλισμών στην χαραυγή της τριτης χιλιετίας.

Το έργο αυτό είναι ογκώδες με 513 σελίδες, ένα πίνακα και τρία διαγράμματα. Αρχίζει με μια μεγάλη λίστα συντμήσεων, η οποία αφορά κυρίως διεθνείς συμφωνίες, υπηρεσίες ελέγχου των εξοπλισμών, πολιτικά κόμματα και άλλα συναφή. Ακολουθούν περιληπτικά βιογραφικά, των συμμετασχόντων επιστημόνων οι οποίοι παρουσίασαν τις αναλύσεις τους. Πρόκειται για κορυφαίους διδάκτορες και ειδικούς στα θέματα του ελέγχου των εξοπλισμών από τις ΗΠΑ, τον Καναδά, την Βρετανία, τη Γαλλία, την Ρωσική Ομοσπονδία, το Ισραήλ, το Πακιστάν, την Ινδία, την Ιαπωνία, αλλά και ειδικούς από τον ΟΗΕ.

Μετά την εκτενή εισαγωγή η έκδοση προχωράει στο κύριο μέρος της το οποίο χωρίζεται σε πέντε θεματικά μέρη περιστρεφόμενα γύρω από το την προβληματική των εξοπλισμών.

Το πρώτο μέρος εστιάζεται στο θέμα του ελέγχου εξοπλισμών σε

συσχετισμό με το ρόλο της ηγεσίας. Κατατίθενται οι σκέψεις και αναλύσεις των: Brad Roberts (ΗΠΑ – Institute for Defense Analyses), John D. Holum (ΗΠΑ – Σύμβουλος του State Departement), Therese Delpech (ΗΠΑ – Πρέσβυς, πρώην ΟΗΕ, Επιστημονικός Σύμβουλος στο Monterey Institute of International Studies).

Ο Roberts επισημαίνει τα εμπόδια και τις δυσκολίες στον έλεγχο των εξοπλισμών στο γενικότερο πλαίσιο της διαμόρφωσης της νέας παγκόσμιας κατάστασης, αλλά και με προοπτική την παραπέρα ισχυροποίηση των οπλιστάσιών της Κίνας, της Ινδίας, του Πακιστάν αλλά και την ανεξέλεγκτη πορεία μικρότερων πυρηνικών δυνάμεων όπως το Ιράκ και η Βόρεια Κορέα.

Ο Holum στο άρθρο του το οποίο είναι συνοδευτικό του προηγούμενου εστιάζει την ανάλυσή του στον όρο «μεταβατικότητα» σαν τον πιο κατάλληλο να χαρακτηρίζει το παρόν και το μέλλον στον έλεγχο των εξοπλισμών. Αναγνωρίζοντας τα διλήμματα και τις δυσκολίες για το μέλλον ο Holum κλείνει με μια νότα αισιοδοξίας για τον έλεγχο των εξοπλισμών στη νέα χιλιετία.

Η Delpech επισημαίνει την έλλειψη πρόθυμων ηγεσιών ειδικότερα στις μεγάλες πυρηνικές δυνάμεις που εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης και όχι μόνο δεν παίζουν

σωστά τον ρόλο τους σε μια προοπτική ελέγχου.

Τέλος, ο Ogunbanwo επισημαίνει επίσης τον ρόλο της ηγεσίας στα θέματα ελέγχου των εξοπλισμών και δίνει έμφαση στην προσπάθεια των χωρών της Αφρικής για περιφερειακή συνεννόηση και ασφάλεια. Πιστεύει μάλιστα ότι το παράδειγμα της Αφρικής μπορεί να γίνει πρότυπο για άλλες χώρες.

Το δεύτερο μέρος εξετάζει το ζήτημα της επισημοποίησης του περιορισμού των εξοπλισμών με περιπτωσιολογική μελέτη τη Νότια Ασία. Μετέχουν οι: Amit Gupta, (ΗΠΑ – Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης του Stonehill College με σπουδές και καταγωγή από την Ινδία), Ahmad Kamal (Πακιστάν – Συνταξιούχος διπλωμάτης καριέρας με μακρά θητεία στον ΟΗΕ), Dilip Lahiri (Ινδία – Σύμβουλος του Ινδικού Υπουργείου Εξωτερικών με απόσπαση στον ΟΗΕ) και ο Gerald Steinberg (Ισραήλ – καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Bar-Ilan University και διευθυντής του Κέντρου Σύγκρουσης - Επίλυσης και Διπλωματίας).

Ο Gupta αναλύει σε βάθος τους πολιτικούς, οικονομικούς, και γεωστρατηγικούς-στρατιωτικούς λόγους για τους οποίους η Ινδία και το Πακιστάν πρέπει να ελέγξουν μέχρι περιορισμού την πυρηνική τους αντιπαλότητα.

Ο Kamal αναλύει τις διάφορες πτυχές του Πακιστάν ως πυρηνικής δύναμης, ένα γεγονός το οποίο οφείλεται τόσο στην αποτυχία των ΗΠΑ να περιορίσουν τη διάδοση των πυρηνικών όσο και

στην ανάγκη, σύμφωνα πάντα με τον Kamal να υπάρξει ισορροπία και ειρήνη στην περιοχή αυτή της Ασίας.

Ο Lahiri πιστεύει ότι όσο και αν γίνονται προσπάθειες για τον έλεγχο των εξοπλισμών ο κίνδυνος παραμένει όσο υπάρχουν όπλα μαζικής καταστροφής ειδικότερα μάλιστα στην περιοχή της Νότιας Ασίας.

Ο Steinberg εξετάζει τα εμπόδια για τη δημιουργία μιας αποπυρηνικοποιημένης ζώνης στη Μέση Ανατολή με προέκταση στη Νότια Ασία (Ινδία-Πακιστάν), και τα συνδέει με τα χρονίζοντα προβλήματα ανάμεσα στις χώρες της περιοχής που όσο δεν λύνονται ανάμεσα στις χώρες της περιοχής που όσο δεν λύνονται δεν μπορεί να γίνει και η αποπυρηνικοποιημένη ζώνη.

Το τρίτο μέρος εξετάζει και αναλύει τις προοπτικές του ελέγχου των εξοπλισμών πέρα από τη γνωστή συμφωνία START II. Συνεισφέρουν τις παρουσιάσεις τους: οι: Bruno Tertraits (Γαλλία – Ειδικός Σύμβουλος του Γαλλικού Υπουργείου Άμυνας), George William Hopkinson (Βρετανία – Ειδικός Σύμβουλος του Βρετανικού Υπουργείου Άμυνας και πρώην υφυπουργός Εσωτερικών), Sergey M. Rogon (Ρώσικη Ομοσπονδία – Διευθυντής του γνωστού Ινστιτούτου ΗΠΑ-Καναδά, πολυγραφότατος με ειδίκευση στην Σοβιετική-Ρωσική εξωτερική πολιτική) και ο Jesse James (ΗΠΑ – Γενικός Διευθυντής του Committee on Nuclear Policy, Πρεσβύτερος Αναπληρωτής στο Henry L. Stimson

Centre, εμπειρία στο State Department και αρθρογράφος της Dallas Morning News).

Ο Tertraits αναλύει τις πυρηνικές στρατηγικές της Βρετανίας και της Γαλλίας και τις συνέπειες ύπαρξης των χωρών αυτών σαν πυρηνικές δυνάμεις.

Ο Horkinson αρκετά αισιόδοξος μας λέει ότι η Βρετανία και η Γαλλία θα βρουν το δρόμο του ελέγχου των πυρηνικών τους και ίσως-ίσως η Βρετανία παύσει να είναι πυρηνική δύναμη σε δεκαπέντε χρόνια.

Ο Rogon ανησυχεί βαθύτατα για τα σχέδια των ΗΠΑ για την ανάπτυξη αντιβαλλιστικού συστήματος τύπου «πόλεμος των άστρων», τα οποία ορίζει σαν άκρως αποσταθεροποιητικά της υπόθεσης ελέγχου των εξοπλισμών.

Τέλος, ο James ορίζει τον πυρηνικό κίνδυνο σαν προερχόμενο σχεδόν εξ ολοκλήρου από την Ρωσική Ομοσπονδία σε σχέση με τη διάλυση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και τη χαλάρωση στο ελέγχους. Πιστεύει όμως ότι οι Αμερικανο-Ρωσικές σχέσεις μπορούν να πρέπει να αλλάξουν στην κατεύθυνση του ελέγχου των πυρηνικών.

Μια κριτική ανάλυση και παρουσίαση μας προσφέρεται στο *τέταρτο μέρος* της έκδοσης, για τις συνθήκες περιορισμού και ελέγχου των χημικών και βιολογικών όπλων. Καταθέτουν τα φώτα τους οι: Marie Isabelle Chevrier (ΗΠΑ – Καθηγήτρια Πολιτικής Οικονομίας στο University of Texas at Dallas με σπουδές και εμπειρία στο Harvard), Gennadi A. Lutai (Ρω-

σική Ομοσπονδία – Γενικός Διευθυντής του τμήματος Πολυμερούς Αφοπλισμού του Ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών) και Sergei N. Kisselev (Ρωσική Ομοσπονδία – πρώην σύμβουλος στο Σοβιετικό-Ρωσικό υπουργείο Εξωτερικών και τώρα βοηθός του διευθυντή του Οργανισμού Ελέγχου Απαγόρευσης των Χημικών Όπλων).

Η Chevrier αναλύει σε βάθος την ανάγκη για έλεγχο των βιολογικών όπλων σε σχέση πάντα με τη Συνθήκη Βιολογικών Όπλων (BWC), και θέλει τις ΗΠΑ πιο δραστήριες και πιο πρόθυμες στη διαδικασία ελέγχου τους.

Η Lutai επισημαίνει την προθυμία της Ρωσικής Ομοσπονδίας τόσο να εφαρμόσει τη Συνθήκη Βιολογικών Όπλων όσο και τη Συνθήκη Χημικών Όπλων (CWC), αλλά επισημαίνει ότι το πρόβλημα για τη Μόσχα είναι οικονομικό και ότι απαιτείται οικονομική ενίσχυση μιας τέτοιας προσπάθειας από τη διεθνή κοινότητα.

Το τέταρτο μέρος κλείνει ο Kisselev με τη διεισδυτική του ανάλυση σχετικά με εφαρμογή του ελέγχου και της απαγόρευση των χημικών όπλων.

Το *πέμπτο μέρος* προβαίνει σε μια ανασκόπηση της προσπάθειας μη επέκτασης των όπλων μαζικής καταστροφής με προοπτική το 2000 και την τρίτη χιλιετία. Μετέχουν οι: Michael O. Wheeler (ΗΠΑ – Ανώτατη Ερευνητική Επιτροπή του γνωστού κέντρου SAIC με εμπειρία στην Πολεμική Αεροπορία, το State Department και την Υπηρεσία Ελέγχου της Πυρηνικής Ενέργειας), Hannelore Hoppe (ΟΗΕ

– Στη Γενική Γραμματεία από το 1984 και Ειδική Σύμβουλος Αφοπλισμού), Tariq Rauf (Καναδάς – Διευθυντής προγραμμάτων αφοπλισμού του Monterey Institute of International Studies και εμπειρία σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα του Καναδά και του Πακιστάν), Rebecca Johnson (Βρετανία – Γενική διευθύντρια του Acronym Institute και Προϊστάμενη του Disarmament Diplomacy), Kaluba Chitumbo (ΗΠΑ – Διευθυντής του Division of Information Technology Safeguards Department International Atomic Energy Agency, με παλαιότερες συνεργασίες στη Νότια Αφρική και στη Σουηδία), Malcolm Nicholas (ΗΠΑ – Αναλυτής στο International Atomic Energy Agency, με παλαιότερη συνεργασία στην κυβέρνηση της Αυστραλίας) και Masabumi Sato (Ιαπωνία – Διευθυντής του τμήματος Διεθνών Σχέσεων και Νομικών Σχέσεων της Comprehensive Test Ban Treaty, Διπλωμάτης καριέρας του Ιαπωνικού Υπουργείου Εξωτερικών).

Ο Wheeler αφού αναλύσει τα θετικά και τα αρνητικά των συμφωνιών για τον έλεγχο των πυρηνικών δίνει μια αισιόδοξη πρόβλεψη για τα αποτελέσματα του συνεδρίου για τον έλεγχο των πυρηνικών μέσα στο 2000, αλλά καταλήγει με τη διαπίστωση ότι κάθε έλεγχος των πυρηνικών όπλων είναι σε τελευταία ανάλυση έλεγχος και διακανονισμός του ίδιου του πολέμου.

Η Horre στη δική της παρουσίαση που ακολουθεί παρουσιάζει αναλυτικά τις διαδικαστικές και διοικητικές πτυχές του συνεδρίου

για την αναθεώρηση του πυρηνικού ελέγχου (N.T.P.), το οποίο λαβαίνει χώρα φέτος στη Νέα Υόρκη.

Ο Rauf προχωράει ένα βήμα πιο πέρα από την Horre παρέχοντας μια ανάλυση για το πως πρέπει να γίνει η συνεδριακή αναθεώρηση του N.T.P. στο επερχόμενο συνέδριο, ώστε να είναι πιο αποτελεσματική και πιο χρήσιμη.

Η Johnson εμφανίζεται πιο κριτική στην προσέγγισή της καθώς εξετάζει το προσυνέδριο ελέγχου των πυρηνικών του 1999 αλλά και όπως αναλύει τις προοπτικές του συνεδρίου του 2000. Την απασχολεί τόσο η διαμάχη Ινδίας-Πακιστάν όσο και ο πόλεμος της Σερβίας, γεγονότα που πιστεύει ότι δυσχεραίνουν την πρόοδο στο διεθνή έλεγχο των εξοπλισμών.

Οι Chitumbo και Nicholas στο κοινό τους άρθρο δίνουν έμφαση στην ικανότητα των διεθνών οργανισμών ελέγχου των πυρηνικών όπλων να μπορούν να επικυρώσουν την ύπαρξη ή μη προγράμματος πυρηνικών όπλων. Πιστεύουν δε ότι το παράδειγμα ανακάλυψης του πυρηνικού προγράμματος του Ιράκ από τη διεθνή κοινότητα είναι ενδεικτικό.

Το πέμπτο μέρος αλλά και όλο το έργο ολοκληρώνεται με το άρθρο του Sato το οποίο αναλύει τις διαφορές πτυχές της Γενικής Συνθήκης Περιορισμού των Πυρηνικών Δοκιμών (C.T.P.T.), την οποία θεωρεί μάλιστα ότι τριάντα έξι χώρες την έχουν ήδη υπογράψει.

Όλες οι επιστημονικές εργασίες που παρουσιάζονται εδώ εί-

ναι επηρεασμένες από τη θεώρηση του κάθε συγγραφέα με βάση την καταγωγή, πράγμα φυσικό. Ο επηρεασμός όμως αυτός ξεπερνιέται από την αγωνία που διακατέχει όλους για το μέλλον των εξοπλισμών και την ανάγκη του ελέγχου με προοπτική τον περιορισμό τους.

Η άλλη διάσταση των σκέψεων που κατατέθηκαν στο έργο που εξετάζουμε είναι η επιρροή του ΟΗΕ σε κάποιους από τους γράφοντες, μια διάσταση που τους επιτρέπει να δούνε σφαιρικά και όχι στα στενά εθνικά πλαίσια την ανάγκη του ελέγχου των εξοπλισμών.

Διάχυτη είναι βέβαια η αγωνία όλων των συμμετασχόντων, στο εν λόγω συνέδριο, για το μέλλον του ελέγχου των εξοπλισμών όταν μάλιστα πρόκειται για τα φρικτά πυ-

ρηνικά, χημικά και βιολογικά όπλα, που χωρίς να ακυρώνουν την καταστροφικότητα των συμβατικών, υπόσχονται τη μεγιστοποίηση μιας εν δυνάμει ανθρώπινης κόλασης.

Πέρα και πάνω λοιπόν από τις αποστειρωμένες προσεγγίσεις των αναλυτών για τη διαδικασία ελέγχου των εξοπλισμών, εντοπίζουμε αυτό το οποίο πραγματικά σηματοδοτούν όλοι τους και αυτό που επιθυμούν διακαώς οι λαοί της γης δηλαδή την ανάγκη για παγκόσμια ειρήνη, αφοπλισμό από συμβατικά και μη-συμβατικά συστήματα, τη συναδέλφωση των χωρών και των ανθρώπων για την πιστοποίηση της έννοιας της ουσιαστικής προόδου στο νέο έτος 2000, στον νέο αιώνα τον εικοστό και στη νέα χιλιετία την τρίτη χιλιετία.

Δημήτρης Ψύλλας

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (24 έως και 27)

Τεύχος 24, Αύγουστος 1998

Πανταζής Τερλεξής: «Από την πάλη των τάξεων στην πάλη των μισθωτών», σελ. 5-40.

Το άρθρο αυτό υποστηρίζει ότι ο βιομηχανικός τρόπος παραγωγής και η γραφειοκρατική οργάνωσή της έχει μεταβάλλει ριζικά την οικονομική βάση της κοινωνικής συγκρότησης και μαζί μ' αυτή τις δομές και τις σχέσεις της κρατικής εξουσίας. Ανάμεσα σ' αυτές τις εξελίξεις ξεχωρίζουν πρώτον η τριτογενεοποίηση του οικονομικού τομέα και δεύτερον η μισθοτοποίηση του εργαζόμενου πληθυσμού. Στα νέα αυτά δεδομένα, αδυνατεί να απαντήσει η παραδοσιακή κοινωνική θεωρία. Η έννοια των μισθωτών ίσως μπορέσει να δώσει πιο πιστικές απαντήσεις στο θέμα του κοινωνικού ελέγχου και της ταξικής ιεράρχησης

Νίκος Γ. Σερντεδάκης: «Στην καρδιά των κοινωνικών κινημάτων: Μια κριτική ανάγνωση της σύγχρονης θεωρίας», σελ. 41-65.

Βασικός στόχος αυτής της εργασίας είναι η ανασυγκρότηση των επιχειρημάτων που αρθρώνονται στο πλαίσιο της «θεωρίας κινητοποίησης πόρων» (resource mobilization theory), μιας θεωρίας που αναφέρεται στο πεδίο της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων. Υποστηρίζεται ότι η απομάκρυνση από την προβληματική του πεδίου της «συλλογικής συμπεριφοράς» και η εξειδίκευση της θεωρίας στα «νέα κοινωνικά κινήματα» μειώνει σημαντικά το εύρος της θεωρητικής και της εμπειρικής διερεύνησης. Η κρίση των νέων κοινωνικών κινημάτων και η ανάδυση των εθνικιστικών και θρησκευτικών κινημάτων σε πλανητικό επίπεδο θέτει επιτακτικά την ανάγκη νέων συνθέσεων, οι οποίες θα επιχειρούν να ξεπεράσουν τον υφιστάμενο καταμερισμό εργασίας στο συγκεκριμένο επισημονικό πεδίο, αναδεικνύοντας την ενότητα της συλλογικής συμπεριφοράς και της δράσης στο εσωτερικό των κοινωνικών κινημάτων

William Outhwaite: «Η ζωή και το έργο του Tom Bottomore», σελ. 67-86.

Ο Tom Bottomore, που πέθανε στα τέλη του 1992 σε ηλικία 72 ετών, υπήρξε ένας από τους γνωστότερους και πλέον καταξιωμένους Βρετα-

νούς κοινωνιολόγους. Το άρθρο αυτό περιγράφει τη ζωή και το ακαδημαϊκό του έργο. Εξετάζει ειδικότερα τις σημαντικές και χαρακτηριστικές αντιλήψεις του για την κοινωνιολογία και το σοσιαλισμό, καθώς και τις σχέσεις μεταξύ τους. Η ολική ιστορικά και γεωγραφικά προσέγγισή του στην κοινωνιολογία συμβάδισε με μια βαθιά διεθνιστική αντίληψη του σοσιαλισμού και ένα ενδιαφέρον για θέματα παγκόσμιας ανάπτυξης και ανθρώπινης προόδου.

Στ. Καραγιάννη, Ηλίας Κατσιάκας, Λόης Λαμπριανίδης:
«Η παρουσία ελληνικών επιχειρήσεων στις Χ.Κ.Α.Ε. Ιδιομορφίες και συνέπειες», σελ. 87-122.

Η μετάβαση των χωρών της Κ.Α.Ε. στο σύστημα της αγοράς, δημιούργησε ένα κλίμα ευφορίας όσον αφορά το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας. Κλειδί αυτής της προοπτικής θεωρείται η πραγματοποίηση άμεσων επενδύσεων. Το ενδιαφέρον μας εδώ επικεντρώνεται στην ανάλυση των χαρακτηριστικών των παραγωγικών επενδύσεων στις χώρες της Βαλκανικής, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης τις επενδύσεις που πραγματοποιούν στις Κ.Α.Ε. οι αναπτυγμένες χώρες. Η ιδιομορφία που προκύπτει για τις ελληνικές επενδύσεις αφορά στο δυσανάλογα υψηλό ποσοστό που πραγματοποιείται με κίνητρο το χαμηλό κόστος παραγωγής. Οι επενδύσεις αυτού του τύπου σχετίζονται αποκλειστικά σχεδόν με το έτοιμο ένδυμα και συνεπάγονται σημαντικές απώλειες στον τομέα της απασχόλησης, ενώ στον τομέα του εισοδήματος οι επιπτώσεις είναι αμφιλεγόμενες. Αντίθετα, οι επενδύσεις που έχουν ως στόχο την κατάκτηση προνομιακών θέσεων στην τοπική αγορά διαγράφουν ευνοϊκότερες προοπτικές για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας.

Ελισάβετ Αρσενίου: *«Η πρωτοπορία και οι λογοτεχνικές σπουδές στην Ελλάδα», σελ. 123-141.*

Η ακαδημαϊκή έρευνα και διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας υφίσταται θεσμικούς και θεωρητικούς περιορισμούς, όπως αυτούς που επιφέρει η πολλαπλά φορτισμένη διάκριση υψηλού-χαμηλού, που εγκαθιδρύθηκε από το μοντερνισμό, και αμφισβητήθηκε από τις νέες συνθήκες προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων. Θα μπορούσαμε να διαφύγουμε από αυτό τον αντιθετικό διαχωρισμό αν εξετάζαμε τα λογοτεχνικά κείμενα ως σημαίνουσες πρακτικές, ως δηλαδή παρεμβάσεις στη μοντερνιστική ιστοριοποίηση μέσω της μεταλλαγής των σημασιών τους από νέες αναγνώσεις. Θα επικεντρωθούμε στην κειμενικότητα ως κυρίαρχη σημαίνουσα πρακτική, διερευνώντας τη σε συγκεκριμένα κείμενα της ελληνικής πρωτοποριακής λογοτεχνίας.

Χρυσή Χατζηχρήστου: *«Διαζύγιο και μονογαμικές οικογένειες στην Ελλάδα: Δημογραφική θεώρηση και μία πρόταση για*

την ανάπτυξη πολυεπίπεδης συμβουλευτικής παρέμβασης», σελ. 143-165.

Στην ερευνητική αυτή μελέτη γίνεται καταγραφή και ανάλυση των δημογραφικών και στατιστικών στοιχείων για το διαζύγιο και τις μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα με βάση τις σχετικές αλλαγές της ελληνικής νομοθεσίας, καθώς και συνεκτίμηση με τα αντίστοιχα δεδομένα άλλων χωρών. Για το διαζύγιο διερευνήθηκαν οι μεταβλητές συχνότητα διαζυγίων και αριθμός παιδιών διαζευγμένων γονέων, λόγοι διαζυγίου, υπαιτιότητα συζύγων και διάρκεια λυθέντος γάμου. Με βάση τη διαφοροποίηση, τη διερεύνηση και την κατανόηση των ποικίλων παραμέτρων και πολυδιάστατων τομέων αλληλεπίδρασης που σχετίζονται με την προσαρμογή των μελών των μονογονικών οικογενειών, προτείνεται ένα μοντέλο έρευνας και συμβουλευτικής υποστήριξης.

Δ. Γεώργας, Α. Γκαρή, Σ. Χριστακοπούλου, Κ. Μυλωνάς, Β. Παπαλόη: «Οικογενειακές σχέσεις των Ελλήνων φοιτητών στο παρόν και στο μέλλον», σελ. 167-187.

Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει το βαθμό στον οποίο επιβιώνουν παραδοσιακές σχέσεις στην λειτουργία της ελληνικής οικογένειας και πώς επηρεάζουν συγκεκριμένες ψυχολογικές διεργασίες. Δόθηκε ερωτηματολόγιο σε δείγμα 235 φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, μόνιμους κατοίκους της επαρχίας ή της περιοχής πρωτεύουσας. Διαπιστώνεται ότι οι οικογενειακές σχέσεις των φοιτητών, όπως τις περιγράφουν στο παρόν και τις φαντάζονται στο μέλλον, περιέχουν παραδοσιακές μορφές αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης. Εντάσσονται σε ένα δίκτυο συγγενικών σχέσεων, που κάθε άλλο παρά στηρίζουν την Παρσονική μορφή της απομονωμένης από τους συγγενείς πυρηνικής οικογένειας, που δείχνει να μοιάζει πλέον με μύθο, τουλάχιστον για τη μορφή της ελληνικής οικογένειας.

Βιβλιοκριτικές

Γεώργιος Δ. Μάρδας: Φίλιππος Νικολόπουλος: «Πολιτική ανάπτυξη και κοινωνική δυναμική», εκδ. Παπαζήση, 1995, σελ. 189-190.

Γιάννης Μηλιός: «Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό», εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1997, σελ. 191.

Τεύχος 25, Δεκέμβριος 1998

Βασιλική Λαλαγιάννη: «Απεικόνιση του γυναικείου φύλου στα "Ανθολόγια" του Δημοτικού Σχολείου», σελ. 5-22.

Τα σχολικά βιβλία καθώς διαπνέονται από ιδεολογίες που παράγουν, αναπαράγουν και πολλαπλασιάζουν αντιλήψεις και κοινωνικά στερεότυπα, αποτελούν μια από τις πολλές επιδράσεις που υφίστανται κορίτσια και αγόρια για να διαμορφώσουν τη δική τους άποψη, για να εγκρίνουν ή να καταδικάσουν δοξασίες κι επιβεβλημένα ιδεολογήματα. Ιδιαίτερα τα γυναικεία πρότυπα και η απεικόνιση των σχέσεων των δύο φύλων στα κείμενα, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξωτερίκευση προτύπων και κοινωνικών στερεοτύπων. Στα Ανθολόγια του Δημοτικού Σχολείου συναντάται ισχνή ποσοτικά και άχρωμη ποιοτικά γυναικεία εκπροσώπηση καθώς τα γυναικεία μυθιστορηματικά πρόσωπα παρουσιάζονται εντελώς περιθωριακά και πάντοτε σε δεύτερους ρόλους τόσο στο ενδοοικογενειακό όσο και στο εξωοικογενειακό περιβάλλον. Η εικόνα της μητέρας-τροφού επαναλαμβάνεται και στα τρία Μέρη του Ανθολογίου ενώ η ιδεολογική προκατάληψη που συνδέει το μητρικό με τον οικιακό ρόλο επιβιώνει ισχυρή. Η γυναίκα περιορίζεται στα του οίκου της και δε γνωρίζει καμία επαγγελματική καταξίωση. Από τα Ανθολόγια λείπει παντελώς η εικόνα της σύγχρονης γυναίκας και της σύγχρονης οικογένειας. Η ιδεολογία που διέπει τα ανθολογημένα κείμενα συντελεί στη συντήρηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών και φυλετικών σχέσεων κυριαρχίας.

Ελένη Σταυρίδου, Νικολέττα Σαχινίδου: «Τα στερεότυπα των δύο φύλων στα εγχειρίδια των Φυσικών Επιστημών του Δημοτικού Σχολείου», σελ. 23-50.

Η μελέτη που παρουσιάζεται αφορά στην ανάλυση των εικόνων και των κειμένων των εγχειριδίων «Ερευνώ το Φυσικό Κόσμο» της Εε και ΣΤε τάξης του Δημοτικού Σχολείου με στόχο να διερευνηθεί αν και σε ποιο βαθμό εμφανίζονται στερεότυπα στην παρουσίαση των δύο φύλων, τα οποία ενδεχομένως να συντελούν στη διαμόρφωση αρνητικής στάσης των κοριτσιών για τις Φυσικές Επιστήμες. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν δείχνουν ότι μέσα από την εικονογράφηση και τη γλώσσα των βιβλίων, παρουσιάζονται στερεότυπα σε σχέση με το ρόλο των δύο φύλων, υπερτονίζεται η παρουσία του ανδρικού φύλου, ενώ υπάρχει σαφές έλλειμμα ποσοτικό και ποιοτικό όσον αφορά στην παρουσίαση του γυναικείου φύλου. Με δεδομένο ότι τα σχολικά εγχειρίδια οφείλουν να ανασκευάζουν παρωχημένες αντιλήψεις για τα δύο φύλα και να υπηρετούν το δημοκρατικό αίτημα για παροχή ίσων ευκαιριών σε αγόρια και κορίτσια, διατυπώνονται προτάσεις για τη βελτίωσή τους.

Παναγιώτης Μποσνάκης: «Κοσμοπολιτισμός και διασπορά: Η πρωτοπορία στην Ελλάδα και αλλού», σελ. 51-60.

Απαντώντας σε ερωτήματα γύρω από την ιστορικότητα και τον θάνατο της πρωτοπορίας, η εργασία αυτή προτείνει ένα νέο ορισμό γι' αυτήν με βάση νέα πολιτιστικά δεδομένα, όπως είναι ο αυξημένος κοσμοπολιτισμός, η διασπορά και η γλωσσική ετερογένεια στις σημερινές κοινωνίες, που ολοένα και περισσότερο πορεύονται προς την παγκοσμιοποίηση. Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη αυτή εξετάζει περιθωριακές, «πλωτές» πρωτοπορίες, όπως της Ελλάδας και Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα για να καταδειχτεί η δυναμικότητα του επιχειρήματος.

Γεώργιος Χατζηκωνσταντίνου: «Το κυρίαρχο οικονομικό παράδειγμα και ο πραγματικός κόσμος», σελ. 61-75.

Είναι πλέον κοινός τόπος να μιλά κανείς σήμερα για την εντυπωσιακή πράγματι μεταλλαγή που συντελέσθηκε και συντελείται ακόμη γύρω μας σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό επίπεδο. Είναι όμως εξίσου εντυπωσιακό το γεγονός ότι στην περίοδο αυτή των ουσιαστικών μεταλλαγών του πολιτισμού και της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, η ανθρωπότητα βρίσκεται ξαφνικά ανησυχητικά δέσμια της «μοναδικής σκέψης» ενός «οικονομικού παραδείγματος» που έχει τις ρίζες του σ' εποχές περασμένες. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί περιεκτική προσπάθεια οικονομικού και κοινωνικού προβληματισμού. Επιθυμεί να διατηρήσει ένα ανθρωπιστικό περιεχόμενο κι αφήνει διάχυτη την δυσπιστία για τις συστηματικά και κατά κόρο προβαλλόμενες τεχνοκρατικές λύσεις. Πολιτισμός σημαίνει μέτρο. Η περίοδος που διανύουμε είναι μάλλον περίοδος υπερβολής. Κι ας θυμηθούμε ότι ήταν η υπερβολή εκείνη που σ' εποχές άλλων πολιτισμών περασμένες, απέδιδε με σαφήνεια το περιεχόμενο της έννοιας της ύβρης.

Δημήτρης Τσακίρης: «Η διαμάχη για την "ατομική βόμβα" της Βόρειας Κορέας και το καθεστώς της μη διάδοσης των ατομικών όπλων», σελ. 77-98.

Το πρόβλημα του περιορισμού των πυρηνικών όπλων καθίσταται ολοένα και πιο δυσεπίλυτο. Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η παρουσίαση και ανάλυση του «κορεατικού προβλήματος» της στάσης της Βορείου Κορέας στη Συνθήκη μη Διάδοσης των Πυρηνικών Όπλων. Κατά τον συγγραφέα η διάδοση των Πυρηνικών Όπλων δεν μπορεί να εγγυηθεί τη μη εξάπλωση, ενώ κατά το συγγραφέα ο καλύτερος τρόπος μιας πολιτικής μη διάδοσης παραμένει ο γενικός αφοπλισμός.

Αντώνης Γεωργούλας: «Διαστάσεις της κοινωνικής ένταξης του μειονεκτήματος: Η περίπτωση της κώφωσης στη Βόρεια Ελλάδα», σελ. 99-127.

Στην εργασία παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μιας ποσοτικής έρευνας που αφορά την επίσημα καταγεγραμμένη κώφωση. Διαπιστώνεται ότι το μειονέκτημα υπόκειται σε χωρο-χρονικές επιρροές. Ο τόπος διαμονής και η ηλικία δημιουργούν διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της ομάδας των κωφών. Στην πόλη και ειδικά στη μεγαλούπολη, δημιουργούνται ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για την κοινωνική ένταξη των μελών της ομάδας.

Θεόδωρος Μυλωνάς: «Ο Πλάτων και η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης στο Bourdieu», σελ. 129-148.

Η συστηματική μελέτη των κειμένων των κλασικών Ελλήνων φιλοσόφων από το Γάλλο Κοινωνιολόγο Pierre Bourdieu, του έδωσε αφετηριακές ιδέες για την συγκρότηση της θεωρίας του που αφορά το θεμελιακό ρόλο του Σχολείου, και της Παιδείας γενικότερα, στις διεργασίες της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Όλα τα έργα του Bourdieu διαπερνώνται από την ιδέα ότι οι ανισότητες μεταξύ των ανθρώπων μέσα σε μια κοινωνία δεν οφείλονται σε διαφορές φύσης ή ουσίας, όπως υποστήριζε ο Πλάτωνας, αλλά στους διαφορετικούς και άνισους κοινωνικούς προσδιορισμούς τους που, ενσωματούμενοι, μεταποιοούνται και εμφανίζονται ως φύση. Το Σχολείο, κατά τον Bourdieu, επιλέγει και προωθεί, ή απορρίπτει και αποκλείει και κατά συνέπεια ιεραρχεί με κριτήριο τη σταθερά ύπαρξης διαφορών και ανισοτήτων ουσίας, που εμφανίζονται δήθεν ως κοινωνικές και όχι το αντίστροφο. Το Σχολείο έτσι λειτουργεί ως ο πλατωνικός Ιεροφάντης της αστικής κοινωνιοδικίας, δηλαδή ως απαλλάσσει της ευθύνης την κοινωνία για τις κοινωνικές ανισότητες.

Γεώργιος Μάρδας, Μαρία Σπάρου: «Για μια σύγχρονη μεταρρύθμιση του Εθνικού Συστήματος Υγείας στην Ελλάδα», σελ. 149-164.

Το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας επιχειρεί, μέσα στο έτος 1998, μια σημαντική προσπάθεια εκσυγχρονισμού του Εθνικού Συστήματος Υγείας. Βασικός στόχος του υπεύθυνου αυτού φορέα για τη χάραξη της πολιτικής υγείας, είναι η σύγκλιση των επιμέρους αγορών υπηρεσιών υγείας προς μια ενιαία εθνική υγειονομική αγορά. Τελικός δε σκοπός είναι η δημιουργία ενός Ενιαίου Φορέα Υγείας. Στο πλαίσιο αυτού του προγραμματισμού προτείνονται νέες ουσιαστικές και θεσμικές παρεμβάσεις.

Βιβλιοκριτικές

Γεώργιος Πολυχρονόπουλος: Χρήστος Π. Μπαλόγλου: «Το πρόγραμμα δημοσιονομικής και κοινωνικής πολιτικής του Αριστοτέλη (Συμβολή στην οικονομική σκέψη και πρακτική των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ.)», εκδ. Ελευθέρη Σκέψις, Αθήνα, 1998, σελ. 165-166.

Δημήτρης Ψύλλας: James Brown (επιμ.): «Arms Control Issues for the Twenty-First Century», Sandia National Laboratories, New Mexico, 1998, σελ. 166-170.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Μ. Χλέτσος, Δ.Α. Κατσορίδας, Χ. Ναξάκης: «Ανεργία: Μύθοι και Πραγματικότητα», Εναλλακτικές εκδόσεις, Δοκίμια, ν. 8, σελ. 171-172.

Τεύχος 27, Σεπτέμβριος 1999

Πανταζής Τερλεξής: «Από την ιδεολογική πάλη στην οργανωτική διαπάλη: Ο μύθος του ενιαίου κράτους και της ομοιογενούς γραφειοκρατίας», σελ. 5-38.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στη δομή του σύγχρονου κράτους και ιδιαίτερα της γραφειοκρατικής του συγκρότησης, με σκοπό να καταδείξει τη μετατόπιση της ιδεολογικής πάλης από τον κατεχοχόν χώρο της ταξικής αντίθεσης, στο πεδίο της οργανωτικής συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνιών.

Χρυσή Δερβίση-Καμπά: «Νέες μορφές εργασίας και καπιταλιστική δυναμική», σελ. 39-54.

Η τεχνολογική αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος οδήγησε στην περιστολή της βιομηχανικής απασχόλησης και στην εμφάνιση νέων μορφών εργασίας στον τριτογενή τομέα. Σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς μαρξιστές, μία σειρά συγγραφέων ετερόδοξου μαρξιστικού προβληματισμού, υποστηρίζει ότι η αυτοματοποίηση δεν οδηγεί στο τέλος της κοινωνίας της εργασίας αλλά σε μία μετατόπιση της παραγωγικής δραστηριότητας σε πεδία της μη υλικής παραγωγής. Ωστόσο, η παραγωγική αξιοποίηση του τριτογενή τομέα στο σύνολό του, είναι προς το παρόν προβληματική, κυρίως γιατί τα όρια τυποποίησης-εντατικοποίησης της διανοητικής και της άτυπης εργασίας είναι λιγότερο ελαστικά από εκείνα της χειρωνακτικής εργασίας.

Παναγιώτης Τζαμαλίκος: *«Η τεχνολογία ως φιλοσοφικό ζήτημα στον Heidegger»*, σελ. 55-75.

Η αντίληψη του Martin Heidegger για την τεχνολογία ως φιλοσοφικό ζήτημα εξετάθη ad hoc σε διάλεξή του με τίτλο «Το Ζήτημα που Αφορά στην Τεχνολογία». Εν τούτοις, η πλήρης αντίληψή του επί του θέματος είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί πλήρως μόνο εάν μελετηθεί σε συσχέτισμό με το θεμελιώδες έργο του Είναι και Χρόνος. Οι θεμελιώδεις φιλοσοφικές έννοιες και συλλήψεις εκείνου του έργου διαδραματίζουν ουσιαστικό και κρίσιμο ρόλο στην έκθεση (και κατανόηση) της αντιλήψεως της τεχνολογίας ως φιλοσοφικού ζητήματος κατά τον Heidegger.

Δημήτρης Οικονόμου: *«Συστήματα χωροταξικού σχεδιασμού. Η ελληνική πραγματικότητα και η διεθνής εμπειρία»*, σελ. 77-108.

Αντικείμενο του άρθρου είναι η σύγκριση του ελληνικού συστήματος χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού με αντίστοιχα άλλων χωρών, και στο πλαίσιο των εξελίξεων που παρατηρούνται στο διεθνή χώρο, στο πεδίο αυτό. Το συμπέρασμα είναι ότι το ελληνικό σύστημα υπήρξε και παραμένει η έκφραση μιας σε ακραίο βαθμό μη παρεμβατικής χωρικής πολιτικής. Τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι η πλήρης απουσία στρατηγικού χωροταξικού προγραμματισμού μεγάλης κλίμακας, ο εξαιρετικά αδύναμος έλεγχος των χρήσεων γης, και η έλλειψη συνοχής και ολοκλήρωσης του συστήματος.

Τριανταφυλλιά Σαραφίδου: *«Γλώσσα και επικοινωνία στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης: Η περίπτωση της τηλεόρασης ως κοινωνιογλωσσικό φαινόμενο»*, σελ. 109-122.

Ο τηλεοπτικός λόγος χρησιμοποιεί συγκεκριμένα γλωσσικά μέσα εντυπωσιασμού, που οδηγούν στον ιδεολογικό χειρισμό της γλώσσας. Η μεθοδολογία αυτή επιβάλλει σιωπή στο δέκτη, παγιδεύοντάς τον σε εκβιαστική αποδοχή του λόγου, γεγονός που οφείλεται αφενός στη χρήση των επίσημων παραλλαγών της εθνικής γλώσσας, όπως τη μιλούν οι εκπρόσωποι της κοινωνικής, πολιτικής και μορφωτικής εξουσίας και αφετέρου στη διαμόρφωση ενός κώδικα επικοινωνίας εντελώς διαφορετικού από τον προηγούμενο, που έχει κατασκευαστεί με υλικό έντονα λαϊκό ή λαϊκίζον.

Μπετίνα Ντάβου: *«Επαναξιολόγηση των Μ.Μ.Ε. για τη ζωή της σύγχρονης οικογένειας»*, σελ. 123-152.

Σύμφωνα με τον κλασικό διαχωρισμό του McLuhan, η χρήση ενός μέσου μπορεί να είναι ψυχρή ή θερμή, ανεξάρτητα από τη θερμοκρασία του ίδιου του μέσου. Στο άρθρο προτείνονται δροσεροί τρόποι χρήσης

των μέσων, δηλαδή τρόποι δημιουργικοί που βασίζονται στη συγκροτημένη εμπειρία και υποστηρίζεται ότι η κυριαρχία των μέσων δεν θα περιοριστεί αν ο κάθε πολίτης ξεχωριστά δεν αναλάβει την ευθύνη να δράσει αυτόνομα, όπως ήδη γίνεται σε άλλες χώρες, όπου τα σχετικά προγράμματα δράσης παίρνουν τη μορφή κινημάτων αντίστασης.

Νέστορος Ι.Ν., Πλατρίτης Κ.Ν., Τσούρης Γ.Κ., Κατάκης Κ.Γ.: «*Η κλίμακα στάσεων απέναντι στην παρανοειδή σχιζοφρένεια (Σ.Α.Π.Σ.)*», σελ. 153-171.

Η κλίμακα των στάσεων απέναντι στην ψυχική ασθένεια των Cohen και Struening (1962) που αποτελείται από 51 προτάσεις, ήταν το πρώτο υλικό για την κατασκευή της κλίμακας Στάσεων Απέναντι στην Παρανοειδή Σχιζοφρένεια (Σ.Α.Π.Σ.). Η κλίμακα Σ.Α.Π.Σ. εμπλουτίστηκε με 29 επιπλέον προτάσεις και εξειδικεύτηκε στην παρανοειδή σχιζοφρένεια. Επιπλέον, δημιουργήθηκαν τέσσερα διαφορετικά ερωτηματολόγια. Τα τρία από τα τέσσερα ερωτηματολόγια (Β, Γ, Δ) συνοδεύονται από μια τυπική περιγραφή (πορτραίτο) ενός ατόμου με παρανοειδή σχιζοφρένεια. Τα ερωτηματολόγια αυτά στοχεύουν να μελετήσουν τις στάσεις απέναντι στη σχιζοφρένεια παρανοϊκού τύπου στις περιπτώσεις που χορηγούνται α) η διάγνωση και/ή β) το πορτραίτο ενός ατόμου με σχιζοφρένεια παρανοϊκού τύπου.

Ν. Λεμερτζής, Α. Αρμενάκης: «*Η κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή*», σελ. 173-200.

Το άρθρο αυτό στηρίζεται σε μέρος των αποτελεσμάτων δειγματοληπτικής έρευνας για τη σχέση των φοιτητών με την πολιτική και τα μέσα ενημέρωσης και αφορά, πρωτίστως, πλευρές της κοινωνικής ταυτότητας των φοιτητών σχετικά με την ικανοποίηση από τη ζωή, τις κοινωνικές τους αξίες και τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη που επιδεικνύουν. Από την ανάλυση των στοιχείων προέκυψε ότι οι φοιτητές διακατέχονται από έντονο αίσθημα σχετικής στέρησης και μειωμένης διαπροσωπικής εμπιστοσύνης. Παράλληλα, αξιολογούν αρνητικά τους περισσότερους δημόσιους θεσμούς. Επίσης, ενώ το αίσθημα δυσαρέσκειας από τη ζωή τους δεν επηρεάζεται από τον όγκο της τηλεθέασης, η τελευταία επιδρά θετικά στην ικανοποίηση που νιώθουν από τη λειτουργία της δημοκρατίας.

Βιβλιοκριτική

Ιωσήφ Σ. Ιωσήφ: *Ευάνθης Χατζηβασιλείου: «Το Κυπριακό Ζήτημα, 1878-1960: Η Συνταγματική Πτυχή»*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σελ. 201-205.

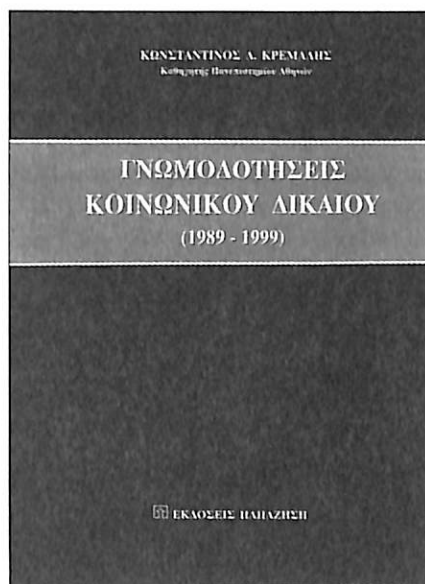
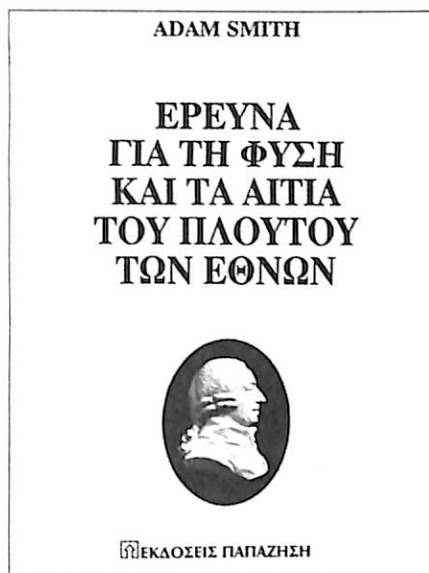
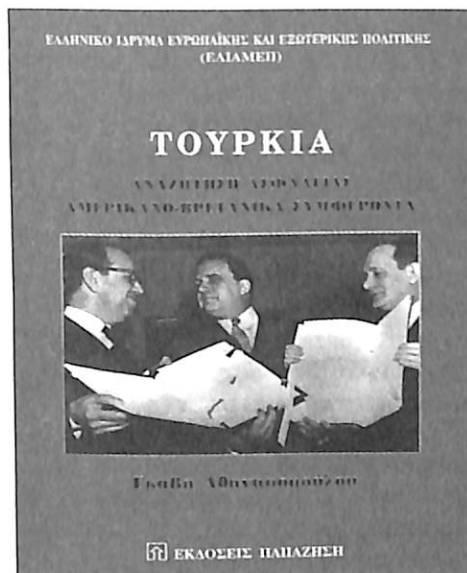
Βιβλιοπαρουσιάσεις

Γεώργιος Κορρές: *Christos P. Baloglou: «Georgios Gemistos-Plethon: Ekonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt»*, Ιστορικές εκδόσεις, Αθήνα, 1998, σελ. 207-209.

Π.Τ.: *Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου: Ο απόβλητος και ο θεοπρόβλητος. Πολιτική ανάγνωση της Ακολουθίας του σπανού*», εκδ. Αλεξάνδρεια, 1999, σελ. 209-211.

◦

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ: 3822 496, 3838 020, FAX: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ, ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ: 3216 148, FAX: 3313 074